

5 КИЇВ • 1971

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

Вклад жінок Української РСР у розв'язання завдань комуністичного будівництва

Розгром мажновщини

Характер соціальних конфліктів на Русі

Модернізм і консерватизм релігійного розуміння історії

Пролетаріат Аргентини і Бразилії — Країні Рад (1921—1922 рр.)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Н. А. Приходько*. Вклад женщин Украинской ССР в коммунистическое строительство. *П. Х. Билый*. Разгром махновщины. *Ф. И. Стеблій*. Восточная Галиция и крестьянское восстание 1846 г. (К 125-летию Галицийского крестьянского восстания). *Методология и методика исторических исследований*. *И. Л. Бутыч*. Правила издания исторических документов. Сообщения. *О. К. Литвин*. Из истории подготовки и проведения II Всеукраинского съезда Советов. *И. В. Хміль*. Борьба крестьян Украины за осуществление Декрета о земле (октябрь — декабрь 1917 г.). *И. Л. Сабодырѳев*. Из истории совместной борьбы крестьянских масс Молдавии и Юга Украины накануне и во время первой русской революции. *Л. Т. Ситенко*. Модернизм и консерватизм религиозного понимания истории. *И. Я. Фроянов*. Характер социальных конфликтов на Руси в X — начале XII ст. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *N. A. Prikhodko*. Contribution of Women of the Ukrainian SSR to the Solution of Tasks of Communist Building. *P. Kh. Bilyi*. Defeat of Makhno Movement. *F. I. Steblyi*. Eastern Galitsiya and Peasant's Uprising of 1846 (On the 125th Anniversary of Galitsiya Peasant's Uprising). *Methodology and Methods of Historical Investigations*. *I. L. Butych*. Regulations of Publishing Historical Documents. Communications. *O. K. Litvin*. From History of Preparation and Holding of the II All-Ukrainian Congress of Soviets. *I. V. Khmil*. Struggle of the Ukrainian Peasants for Realization of the Decree on Land (October — December, 1917). *I. L. Sabadyrev*. From History of Combined Struggle of Peasant Masses of Moldavia and South Ukraine on the Eve of and during the First Russian Revolution. *L. T. Sitenko*. Modernism and Conservatism of the Religious Comprehension of History. *I. Ya. Froyanov*. Character of Social Conflicts in Rus of the X — Beginning of the XIX Century. Notes. Returning to the Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5 (122)

ТРАВЕНЬ

1971

РІК ВИДАННЯ
ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- Н. А. Приходько — Вклад жінок Української РСР у комуністичне будівництво 3
П. Х. Білий (Полтава) — Розгром махновщини 10
Ф. І. Стеблій (Львів) — Східна Галичина і селянське повстання 1846 р. (До
125-річчя Галицького селянського повстання) 21
Методологія та методика історичних досліджень

- І. Л. Бутич — Правила видання історичних документів 30

ПОВІДОМЛЕННЯ

- О. К. Литвин — З історії підготовки та проведення II Всеукраїнського з'їзду Рад 36
І. В. Хміль — Боротьба селян України за здійснення Декрету про землю (жов- 46
тень — грудень 1917 р.)
І. Л. Сабадирьов (Кишинів) — З історії спільної боротьби селянських мас 54
Молдавії та Півдня України напередодні й під час першої російської ре-
волюції
Л. Т. Ситенко — Модернізм і консерватизм релігійного розуміння історії 62
І. Я. Фроянов (Ленінград) — Характер соціальних конфліктів на Русі в X — на 71
початку XII ст.

ЗАМІТКИ

- А. П. Шевченко (Москва) — Роль партійних організацій у розвитку творчої 80
співдружності науки і виробництва в 1944—1950 рр. (За матеріалами Дні-
пропетровської області)
Є. М. Волос (Чернівці) — До питання про діяльність КП України щодо механі- 83
зації колгоспного виробництва (1951—1958 рр.)
О. В. Поляков — До участі радянських воїнів у відбудові народного господ- 88
дарства УРСР в 1943—1944 рр.
О. С. Мазурок (Ужгород) — З історії економічних зв'язків західноукраїн- 93
ських земель з Україною й Росією в другій половині XIX ст.
А. В. Крюков (Івано-Франківськ) — І. І. Срезневський і Галичина 96
В. В. Панашенко — Український історик-архівист І. М. Каманін 100
Б. М. Забарко — Пролетаріат Аргентини і Бразилії — Країни Рад (1921—1922 рр.) 102

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- З. Г. Лихолобова (Донецьк) — До історії ліквідації безробіття в Донбасі 109
(1926—1930 рр.)

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- М. І. Федорина — Про партійне керівництво пресою України в роки дру- 115
гої п'ятирічки

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- В. Л. Сенчило (Житомир) — Від історичного гуртка до клубу «Юний атеїст» 117

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

П. М. Щербань (Полтава) — Роль шкільних музеїв у політичній освіті старшокласників	119
--	-----

НАШ КАЛЕНДАР

І. М. Мельникова — Шляхом боротьби й перемог (До 50-річчя Комуністичної партії Чехословаччини)	122
С. М. Пархомчук — До 50-річчя створення Румунської Комуністичної партії	127
Д. І. Мишко — Визначний російський революціонер (До 100-річчя від дня народження М. Є. Федосєєва)	131
І. Я. Случевська — Полум'яний більшовик, талановитий організатор (До 75-річчя від дня народження М. Н. Демченка)	134
В. А. Качкан (Івано-Франківськ) — Громадсько-політична діяльність В. Стефаніка (До 100-річчя від дня народження)	136

ОГЛЯД ДЖВРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Н. М. Руденко — Радянська історична література про допомогу СРСР рухові Опору в зарубіжних слов'янських країнах (1941—1945 рр.)	139
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

П. П. Гудзенко — П. Ю. Шелест. Україно наша Радянська	144
М. Л. Завіновський, М. М. Матвійчук — Історія Ленінської комуністичної спілки молоді України	147
В. Г. Лисенко — С. К. Брысякин, М. К. Сытник, Торжество исторической справедливости. 1918 и 1940 годы в судьбах молдавского народа	148
Б. П. Ковалевський, В. Ф. Панібудьласка — М. А. Черниш. Обласна партійна організація в боротьбі за індустріалізацію м. Львова (1939—1955)	149
Ю. О. Анісімов, М. М. Матійко — І. І. Ладивір. Вклад ученых АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною	150
А. Ф. Кізченко — І. М. Кулінич. Українсько-німецькі історичні зв'язки	151
С. А. Піналов — В. Айзенштадт. Русская советская историческая драматургия	153
В. Д. Голіченко (Житомир) — А. Ф. Хацкевич. Солдат великих боев	154
А. В. Санцевич — М. Дмитриенко. Рыцарь без меча	155

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. І. Кучер, Є. П. Степанович — Присвячено 100-річчю Паризької Комуні	157
Р. В. Болдирєв, Г. І. Нікулін — Наукова сесія АН УРСР, присвячена 100-річчю від дня народження А. Ю. Кримського	158
Ф. Ш. — Семінар-нарада Українського товариства охорони пам'яток історії та культури	159
О. П. Кріль (Львів) — До ювілею Лесі Українки	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко

Адреса редакції: Київ-1, Кірова, 4. Телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал № 5, 1971.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*.

Коректор *Л. В. Славинська*.

БФ 03718. Здано до складання 27.III 1971 р. Підписано до друку 12.V 1971 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,65. Тираж 9084. Замовлення К-50.

Друкарня видавництва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Адрес редакції: Киев-1, Кірова, 4. Издательство «Наукова думка», Киев-4, Рєпина, 3. Типографія видавництва «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листів 10,0. Тираж 9084. Цена 40 коп.

Статті

Н. А. ПРИХОДЬКО

ВКЛАД ЖІНОК УКРАЇНСЬКОЇ РСР У КОМУНІСТИЧНЕ БУДІВНИЦТВО

Натхнені рішеннями XXIV з'їзду КПРС трудящі Української РСР, як і всього Радянського Союзу, активно працюють над створенням матеріально-технічної бази комунізму. В усіх здобутках і зверненнях нашої країни велику роль відіграють жінки. І в тому, що наша республіка ще в жовтні 1970 р. виконала п'ятирічне завдання по загальному обсягу виробництва промислової продукції, і що зріс обсяг виробництва сільськогосподарської продукції (лише в 1970 р. урожайність зернових культур була вищою, ніж у попередні роки)¹, і що досягнуто нових рубежів у розвитку вітчизняної науки, культури та народної освіти — велика частка жіночої праці.

Становище сучасної жінки є наслідком великої і копіткої діяльності Комуністичної партії і Радянського уряду щодо здійснення заповітів В. І. Леніна про залучення жінок до громадської праці, активної участі в політичному житті країни. Великий вождь зазначав: «Без залучення жінок до самостійної участі не тільки в політичному житті взагалі, але й до постійної, поголовної громадської служби нічого й говорити не тільки про соціалізм, але й про повну і тривку демократію»².

Історія нашої соціалістичної держави, весь шлях соціалістичного будівництва тісно пов'язані з безпосередньою і активною участю в ньому жінок. На зміну героїням праці довоєнних і перших повоєнних років прийшли нові героїні, які увібрали в собі найкращі риси попередниць, збагатили їхній досвід набутими знаннями і вносять вагомий вклад у матеріальну і духовну скарбницю нашої Батьківщини. Про це яскраво свідчать цифри і факти. Наприклад, в 1970 р. жінки становили 51% до загальної кількості робітників і службовців у народному господарстві країни³.

Процент жінок, зайнятих в промисловості нашої республіки, збільшився з 41% в 1965 р. до 45% в 1969 р.; в торгівлі і громадському харчуванні з 71% — до 75%⁴. З кожним роком зростає кількість жінок, зайнятих у інших галузях народного господарства. Цьому сприяють чимало

¹ Про підсумки виконання державного плану розвитку народного господарства УРСР у 1970 році. Повідомлення ЦСУ УРСР.— «Радянська Україна», 6 лютого 1971 р.

² В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 49.

³ «Вестник статистики», 1971, № 1, стор. 83.

⁴ Народне господарство УРСР в 1969 році. Статистичний щорічник, К., 1970, стор. 419.

факторів і, в першу чергу — механізація та автоматизація виробництва, що звільняють робітницю від важкої фізичної праці і потребують постійного підвищення кваліфікації та знань.

Однією з характерних рис восьмої п'ятирічки було те, що вона символізувала собою могутнє піднесення технічного прогресу. На основі сучасної науки і техніки переоснащуються цілі галузі народного господарства, в сферу виробництва і управління широко впроваджуються обчислювальні й кібернетичні машини. Змінюється характер праці людей. Помітно збагачується її інтелектуальний зміст. Науково-технічна революція має суттєвий вплив на проблеми зайнятості жінок, є одним з основних факторів розширення рамок застосування і, найголовніше, підвищення кваліфікації жіночої праці. Отже, йде поступовий процес докорінної ломки старих уявлень про жіночі професії, з кожним роком підвищується кваліфікація жінок-трудівниць, спостерігається їх духовне зростання.

Праця жінок широко застосовується в нових галузях народного господарства — електронній, радіолокаційній, хімічній промисловості. Трудівниці впевнено стають за пульти управління найскладніших агрегатів, успішно керують потоковими лініями, цілими ланками складного технологічного процесу. В Донбасі добре відоме ім'я Героя Соціалістичної Праці машиніста прокатного стану Макіївського металургійного заводу ім. Кірова А. М. Литвиненко, яка виконала план восьмої п'ятирічки на рік раніше строку. У неї вчать сотні юнаків і дівчат умілому поводженню з технікою, чудовим якостям керівника великого виробничого процесу. Партійна організація Донецької області виявила їй високе довір'я, пославши своїм делегатом на XXIV з'їзд КПРС. Можна назвати тисячі імен інженерів і техників — жінок, причетних до технічного прогресу, досягнень у дальшому розвитку всіх галузей народного господарства. Це і головний конструктор Ново-Краматорського машинобудівного заводу ім. Леніна Герой Соціалістичної Праці Г. І. Тищенко, і директор Ворошиловградського тонкосуконного комбінату делегат XXIV з'їзду КП України Н. О. Митрофанова та багато інших — наполегливих у пошуках, справжніх творців і новаторів.

Механізація та автоматизація виробництва дозволяють жінкам опановувати професіями, які протягом багатьох років вважалися монополією чоловіків. Загальне зростання технічного і культурного рівня дало їм змогу оволодіти найскладнішими спеціальностями. На заводах радіо- і телеапаратури, на хімічних підприємствах — всюди, де виготовляються найточніші сучасні прилади — основний склад працюючих — жінки. Керувати машиною, агрегатом, автоматом, оволодіваючи для цього технічними знаннями — ця вимога життя, вимога науково-технічної революції вирішується нашими жінками успішно.

Тенденція до технічного прогресу є перспективною з точки зору поширення застосування жіночої праці саме за рахунок підвищення її якості. З кожним роком збільшується контингент студентів вищих і середніх учбових закладів за рахунок дівчат, які виявляють дедалі більший інтерес до оволодіння технічними та економічними спеціальностями. З числа студентів вищих учбових закладів республіки в 1965/66 навчальному році жінки становили 42,9%, а 1969/70 — 46,4%, в середніх спеціальних учбових закладах відповідно — 47,2% і 52,6%. Найбільший приплив студентів за рахунок дівчат спостерігається по учбових закладах економіки і права. Тут з 58,5% в 1965/66 навчальному році кількість жінок-студентів збільшилася до 64,8% у 1969/70 навчальному році⁵.

⁵ Народне господарство УРСР в 1969 році. Статистичний щорічник, стор. 532.

Істотно змінюється становище селянок, більшою стає їхня вага в розвитку сільськогосподарського виробництва. Колгоспний лад зробив жінку-трудівницю вільною, економічно незалежною, розширив її світогляд, перетворив на активного учасника нового суспільного ладу. Серед усіх працюючих колгоспників — 55% жінок, в радгоспах і підсобних сільськогосподарських підприємствах — 48%⁶.

Одночасно із зростанням кількості трудівниць в сільськогосподарському виробництві підвищується і їх якісний склад. Змінюється характер праці на ланах і фермах шляхом впровадження механізації. Нова техніка вимагає підвищення рівня знань і кваліфікації сільської трудівниці, а опанування нею, в свою чергу, якісно змінює і полегшує працю селянок. Щорічні конкурси і змагання на кращого механізатора і кращого майстра машинного доїння виявляють нові й нові імена передових жінок-механізаторів. Послідовниці Марини Гнатенко і Марії Демченко, двічі Герої Соціалістичної Праці Ольги Диптан, Степаниди Виштак, Євгенії Долинок, Марії Савченко, Ганни Ладані та інших, продовжувачки справи Паші Ангеліної наполегливо опановують нову техніку, підвищують свої знання, очолюють механізовані ланки, бригади, показують зразки самовідданої праці. Професії трактористок, комбайнерок стають популярнішими. Традиційною стала професія механізаторів для жінок колгоспу ім. Орджонікідзе Шишацького району Полтавської області. Вона передається у спадок від старшого покоління до наймолодшого. Орина Волик, Пелагея Бурмака, Олександра Мілька та інші працюють механізаторами по 25 років. Правління колгоспу охоче посилає дівчат на курси механізаторів, де вони стають кваліфікованими трактористками і комбайнерами, хоча б такими, як комуністка водій комбайна Любов Стрільченко. Її праця — приклад для багатьох механізаторів-чоловіків. Далеко за межами республіки славиться своїми трудовими здобутками трактористка з колгоспу «Дружба» Вільшанського району Кіровоградської області — переможець республіканського конкурсу на кращого орача Алла Кривенко. Побачивши її роботу, двічі Герої Соціалістичної Праці О. В. Гіталов сказав: «Так і не кожен чоловік може зробити». До цього слід додати, що перевиконання норми виробітку у півтора-два рази при відмінній якості обробітку ґрунту стали для Алли Кривенко звичайним явищем. Великою подією в житті молодої трактористки було прийняття її до лав КПРС в ленінському ювілейному році.

Важливу роль у підвищенні кваліфікації жінок-колгоспниць відіграють різноманітні форми професійно-технічного навчання. Про зростання кваліфікації сільських трудівниць постійно дбають Комуністична партія і Радянський уряд. Яскравим свідченням цього є прийнята в 1969 р. спеціальна Постанова Ради Міністрів Союзу РСР «Про більш широке залучення жінок до участі в кваліфікованій праці в сільському господарстві»⁷, в якій визначено шляхи дальшої підготовки механізаторів-жінок, зокрема створення для них відповідних умов праці. Їм у першу чергу дають найбільш досконалі машини. Встановлені і нові пільги для трудівниць, які присвятили себе цій професії. Жінкам-механізаторам, що працюють на тракторах, комбайнах і складних сільськогосподарських машинах, визначені норми виробітку на 10% нижче за норми, що існують в даному господарстві.

Гасло тридцятих років «Дівчата, на трактор!» набуває нового змісту і значення. За роки восьмої п'ятирічки зроблено великий крок

⁶ «Вестник статистики», 1971 р., № 1, стор. 86—88.

⁷ Решення партії и правительства по хозяйственным вопросам, том 7, М., 1970, стор. 251—253.

ь полегшенні праці жінок-механізаторів. На Виставці передового досвіду в народному господарстві Української РСР демонструються зразки найновішої техніки, пристосованої для жінок-механізаторів. Зокрема, це зернозбиральні комбайни «Нива», «Колос», що вже надходять на поля, нові бурякозбиральні комбайни і, нарешті, трактор «Т-150», серійне виробництво якого налагоджується. У розробці їх конструкції брали участь співробітники Київського науково-дослідного інституту гігієни праці та професійних захворювань.

В ході соціалістичного змагання на честь XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України за кермом трактора і комбайна жінки показували справжні зразки самовідданого ставлення до праці, вміння поводитися з технікою. Пам'ятаючи висловлювання Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва «Механізатор — це центральна фігура на селі» в його доповіді на липневому (1970 р.) Пленумі ЦК КПРС⁸, сільські механізаторки внесли вагомий вклад у збільшення врожайності ланів. Впровадження техніки на фермах докорінно змінює характер праці сільських жінок-доярок. На всю республіку славиться врожайними нивами і високопродуктивним тваринництвом колгосп «10-річчя Жовтня» Прилуцького району Чернігівської області. Минулої п'ятирічки середньорічний надій від кожної з 380 корів становив 4 623 кг. У 1970 р., зокрема, на кожні сто гектарів угідь вироблено по 176 ц м'яса і 1 027 ц молока. Чималу роль у таких високих показниках відіграло широке впровадження механізації на фермах. Ще вищих показників, ніж середні по колгоспу, добилися передові трудівниці. Минулого ювілейного року М. Р. Яременко від кожної з закріплених за нею двадцяти корів надоїла по 5 670 кг молока. Тепер у доярки нова мета — у дев'ятій п'ятирічці подолати шеститисячний рубіж. За високі показники у праці М. Р. Яременко нагороджена двома орденами Леніна, золотими і срібними медалями Виставки досягнень народного господарства СРСР⁹. Всього за доблесну працю в нашій країні найвищої урядової нагороди — ордена Леніна — удостоєно понад 60 тис. жінок; тільки Героїв Соціалістичної Праці налічується майже 4 тис., 24 жінки цього почесного звання удостоєні двічі, з них 11 — в Українській РСР. За трудові успіхи, досягнуті в усіх областях народного господарства, нашим славним трудівницям вручено 1098 тис. нагород; 91 жінка удостоєна звання Героя Радянського Союзу¹⁰.

Вагому частку вносять жінки в скарбницю вітчизняної і світової науки та культури. За роки Радянської влади в нашій країні виросло ціле покоління жінок високоосвічених, наполегливих у пошуках, цілеспрямованих у своїх прагненнях і відкриттях. Досить нагадати, що в 1969 р. жінки становили 39% загального числа наукових працівників¹¹. Серед них чимало вчених нашої республіки. Світове визнання здобули праці директора Українського науково-дослідного інституту очних хвороб і тканинної терапії ім. Філатова, Героя Соціалістичної Праці члена-кореспондента АМН СРСР Н. О. Пучківської, яка є також заступником Голови Верховної Ради Української РСР; видатного фізика, лауреата Ленінської премії, академіка АН УРСР А. Ф. Прихотько; членів-кореспондентів АН УРСР, ботаніка В. Й. Білай, літературознавця Н. Є. Крутікової та інших. Найвищою нагородою Батьківщини — Ленінською премією — відзначені праці жінок-селекціонерів О. К. Коломієць та М. Г. Бордонос. Серед лауреатів Державної премії Україн-

⁸ Л. І. Брежнєв. Чергові завдання партії в галузі сільського господарства. — «Радянська Україна», 2 липня 1970 р.

⁹ «Радянська жінка», 1971, № 3, стор. 2.

¹⁰ «Вестник статистики», 1971, № 1, стор. 83.

¹¹ Там же, стор. 91.

ської РСР в галузі науки і техніки 1970 р. — дві жінки: кандидат хімічних наук, науковий співробітник Інституту хімії АН УРСР Л. В. Ляшенко та кандидат фізико-математичних наук, провідний інженер Інституту кібернетики АН УРСР Т. П. Подчасова.

Чималі творчі здобутки жінок-письменниць, художників, композиторів. На Україні і поза її межами велику популярність завоювали книги лауреата Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка Ірини Вільде, О. Д. Іваненко, поезії Н. Л. Забіли, твори народних художників УРСР Т. Н. Яблонської й Г. Н. Кальченко, композиторів М. С. Завалшиної й Ю. Г. Рожавської, чудових співачок народних артисток СРСР Є. С. Мірошниченко й Б. А. Руденко. Всесвітнього визнання здобули праці народних майстринь республіки, лауреатів Державної премії ім. Т. Г. Шевченка вишивальниць А. В. Василяшук та Г. І. Верес, народної художниці УРСР М. О. Примаченко.

За роки Радянської влади жінки стали активними учасниками не лише сфери виробництва і творцями духовних благ у нашій країні, а й залучаються до громадсько-політичного життя суспільства і відіграють в ньому велику роль. Цим самим ще раз підтверджується геніальне пророкування В. І. Леніна, який в своєму зверненні до жінок-робітниць писав: «Нам треба, щоб жінка-робітниця добилася не тільки по закону, але й у житті рівності з чоловіком-працівником. Для цього треба, щоб жінки-робітниці все більшу й більшу участь брали в управлінні громадськими підприємствами і в управлінні державою.

Управляючи, жінки навчаються швидко і доженуть чоловіків»¹².

Виконуючи цю вказівку вождя, партія і уряд все ширше залучають жінок до управління державою. Безперервно зростає кількість жінок-депутатів, яких народ обирає до органів влади. Наприклад, якщо у складі Верховної Ради УРСР в 1947 р. депутатів-жінок було 112 або 26,9%, то у нинішньому складі Верховної Ради УРСР налічується 160 депутатів-жінок, що становить 34,1%. У місцеві Ради депутатів трудящих Радянської України обрано 42,2% жінок від загального числа депутатів¹³.

А ось кілька фактів, що характеризують участь жінок в політичному житті капіталістичних країн. Наочним прикладом дискримінації жінок можуть бути США, хоча там і дуже хизуються так званою «демократією». Незважаючи на те, що жінки в цій країні становлять більше половини всього населення, на виборних постах їх налічується менше 1%. У кількісному складі це виглядає так: серед сенаторів — одна жінка, в палаті представників — 10, тоді як в 1965 р. їх було відповідно — 2, 17. Отже, жінки в США з кожним роком втрачають навіть ті куці права, які мали до цього. Але навіть на фоні загального безправ'я, позбавлення жінок елементарних прав і свобод своерідний рекорд по дискримінації жінок встановила така країна, як Швейцарія, де протягом всієї історії жінки не мали виборчих прав. Лише 6—7 лютого 1971 р., в наслідок референдума, швейцарські жінки нарешті одержали виборчі права¹⁴. Дуже мало жінок в капіталістичних країнах займають високі відповідальні пости в державних і громадських організаціях. Ще менше їх в державно-адміністративному апараті і особливо в органах правосуддя.

Зовсім протилежна картина в Радянському Союзі, і, зокрема, в нашій республіці. Досить нагадати, що під час виборчої кампанії 1970 р.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 337.

¹³ «Під прапором ленінізму», 1970, № 3, стор. 39.

¹⁴ Інформаційний випуск Комітету радянських жінок. Лютий 1971 р.

в народні судді обрано майже половину жінок від загальної кількості народних суддів¹⁵.

Не менш різкі контрасти можна побачити в профспілковому русі. В той час, як в СРСР жінки становлять половину членів профспілок — найбільш масової організації, то у такій країні, як США, жінок — членів профспілок налічується менше $\frac{1}{5}$ загальної кількості цієї організації, в Англії — менше $\frac{1}{4}$. Надто рідко в капіталістичних країнах можна зустріти жінок — керівників профспілок. В Радянському Союзі лише у складі ВЦРПС — 34,1% жінок, а в республіканських, крайових і обласних радах — 41,9%¹⁶.

Становище жінок у сучасному капіталістичному світі ще і ще раз підтверджує висновок В. І. Леніна, який писав: «В буржуазній республіці... хоч би це була найдемократичніша республіка, становище жінки *ніде в світі, ні в одній найпередовішій країні* не стало цілком рівноправним»¹⁷.

Протягом життя одного покоління Радянська влада повністю і назавжди покінчила з нерівноправністю жінок. Нині весь світ став свідком розквіту таланту радянських жінок. Мало сказати, що вони не поступаються чоловікам ні в праці, ні в освіті, ні в розумінні державних завдань, ні в широті поглядів. Наші жінки прокладають нові шляхи у виробництві, культурі й навіть космосі.

Одним із яскравих свідчень підвищення політичної активності жіночих мас є зростаючий потяг їх до лав Комуністичної партії Радянського Союзу. В рядах КПРС налічується нині 3 мільйони жінок. Делегатами XXIV з'їзду КПРС були 1204 жінки або 24,3%¹⁸.

З гордістю говорячи про досягнення жінок у всіх сферах нашого життя, не можна не сказати про турботу Комуністичної партії і Радянської держави про жінку-трудівницю, жінку-матір. Ще в перші роки народження молодої Радянської республіки В. І. Ленін передбачив шляхи, щоб жінка могла успішно сполучати функції матері з функціями трудівниці і громадської діячки.

В нашій країні створюються найсприятливіші умови для праці жінки. Зокрема, держава бере на себе 80% витрат, пов'язаних з утриманням дитини в дошкільному дитячому закладі, а 20% витрачають батьки. Лише на Україні дитячі садки і ясла відвідують 1 млн. 505 тис. малюків¹⁹. Директивами XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки передбачається дальше розширення мережі дитячих дошкільних закладів: «Збудувати за п'ятиріччя за рахунок держави дошкільні заклади більш як на 2 млн. місць, збільшити чисельність учнів у школах і групах з подовженим днем на 1,5 млн. чоловік»²⁰.

Другим, не менш важливим фактором у вивільненні часу жінок для активної участі в економічному і громадському житті є створення сприятливих побутових умов. Особливо багато в цій справі зроблено за роки восьмої п'ятирічки. Нині підприємства побутового обслуговування України дають населенню понад 400 видів послуг. За минулу п'ятирічку загальний обсяг послуг зріс у 2,4 раза. Цікаво відзначити, що створення нових, технічно оснащених підприємств служби побуту не

¹⁵ Архів Комітету по радіомовленню і телебаченню Ради Міністрів УРСР. Редакція громадсько-політичного мовлення. Грудень 1970 р.

¹⁶ О. А. Хвалєбнова. К Международному женскому дню 8 марта, М., 1970.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 99.

¹⁸ «Правда», 3 квітня 1971 р.

¹⁹ «Вестник статистики», 1971, № 1, стор. 94.

²⁰ Директиви XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки М., 1971, стор. 48.

лише вирішує проблему кращого обслуговування населення, а й підносить на вищий рівень традиційно жіночі професії швей, в'язальниць та ін. В цій галузі народного господарства якнайкраще виявляються і таланти жінок-керівників, їхнє вміння господарювати. Почесне звання заслуженого працівника служби побуту УРСР присвоєно закрійниці Київської фабрики індивідуального пошиття і ремонту одягу № 2 Т. С. Городковій, закрійниці ательє мод № 21 Горлівської фабрики пошиття і ремонту одягу Т. Є. Омельченко.

Держава постійно піклується про жінку-трудівницю, особливо жінку-матір. Досить сказати, що лише в 1969 р. виплачено грошову допомогу багатодітним і самотнім матерям у сумі 438 млн. крб., 125 тис. жінкам присвоєно почесне звання «Мати-героїня»²¹. Кожна жінка забезпечується безплатною медичною допомогою, одержує додатково до тарифної відпустки оплачувану декретну відпустку про вагітності і родах: 56 днів до і 56 днів після народження дитини. Піклуючись про поліпшення умов життя жінок-трудівниць, жінок-матерів, XXIV з'їзд КПРС ухвалив: запровадити грошову допомогу на дітей у сім'ях, де дохід на кожного члена сім'ї не перевищує 50 крб., а також збільшити кількість оплачуваних днів по догляду за хворою дитиною і встановити 100 процентну оплату відпустки про вагітності і родах усім працюючим жінкам, незалежно від трудового стажу²². Створення сприятливих соціально-побутових умов дозволяє жінкам сполучати свої сімейні обов'язки з активною участю в національній економіці і громадській роботі. Загальною повагою користуються в нашій країні ті, кому довірено почесну справу виховання майбутніх будівників комунізму — дітей. І тут жінки відіграють величезну роль. Серед вчителів країни вони становлять 71%²³.

Вступивши в новий 1971 рік, рік історичного XXIV з'їзду КПРС, жінки України сповнені рішучості йти вперед накресленими Леніним шляхами, зміцнювати могутність своєї Батьківщини, інтернаціональну солідарність з жінками всіх країн світу, які борються проти імперіалізму, за мир, національну незалежність, соціальний прогрес, демократію і соціалізм, за світле майбутнє людства. Успішне вирішення жіночого питання в СРСР і, зокрема, в УРСР, вивчення і розповсюдження цього досвіду є нашим великим інтернаціональним внеском у справу боротьби за розкріпачення жінок в усьому світі. Великі перспективи відкриваються перед жінками нашої республіки, як і всієї країни, в дев'ятій п'ятирічці. Ми завжди пам'ятатимемо, що нашим успіхам у будівництві соціалізму і комунізму ми зобов'язані великому Леніну і нашій славній Комуністичній партії, яка повсякденно турбується про жінку-трудівницю, жінку-матір, жінку-виховательку підростаючого покоління, що житиме і працюватиме при комунізмі.

²¹ «Вестник статистики», 1970, № 1, стор. 89.

²² Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 49.

²³ «Вестник статистики», 1971, № 1, стор. 89.

РОЗГРОМ МАХНОВЩИНИ

Ліквідація махновщини — одна з героїчних сторінок в історії України. Перемога над бандитськими зграями анархо-махновської куркульської контрреволюції здобута ціною величезних зусиль, кров'ю і життям синів і дочок України, Росії та інших братніх республік. Ця боротьба була такою ж тяжкою і складною, як і з білогвардійською буржуазно-поміщицькою контрреволюцією. В. І. Ленін підкреслював, що дрібнобуржуазна анархістська контрреволюція, «...безсумнівно, більш небезпечна, ніж Денікін, Юденич і Колчак разом узяті...»¹. Широке висвітлення боротьби трудящих України з анархо-махновською контрреволюцією має не тільки наукове значення, а й сприяє вихованню молоді на героїчних революційних традиціях минулого. Практика махновщини наочно довела теоретичну неспроможність і безсилля анархізму, показала його згубність для справи соціалізму. В 1918—1921 рр. анархізм був гаслом куркульської контрреволюції України, зброєю експлуататорів у їх боротьбі проти диктатури пролетаріату. Те, що сучасні новоявлені «революціонери» видають за останнє слово науки, трудящі України бачили власними очима півстоліття тому. З допомогою партії більшовиків вони розпізнали в махновщині свого лютого ворога і повели з нею непримиренну боротьбу.

Проте це питання не знайшло достатнього відображення в нашій історичній літературі. Його спеціальна розробка, по суті, припинилася в 20-х роках після видання перших же книжок і брошур (М. Кубаніна, В. Руднева, Д. Лебідя, Б. Васильєва)², у яких розкривається переважно соціально-політична суть махновщини і не дається систематичного викладу самого ходу боротьби. До того ж, М. Кубанін допустив серйозну методологічну помилку, вважаючи махновщину в 1918—1919 рр. загальноселянським рухом. Порівняно з іншими працями більше конкретних історичних фактів містить брошура В. Руднева, але виклад подій у ній закінчується на 8 місяців раніше остаточного розгрому анархістського руху.

Протягом наступних 40 років з цього питання опубліковано єдину спеціальну статтю компілятивного характеру лєнінградського історика С. Н. Семенова³, який використав лише опубліковані матеріали та праці емігрантських істориків. Не вивчаючи архівних джерел, він іноді некритично сприймає факти і твердження махновських ідеологів Аршинова і Тепера. До того ж, у його статті майже нічого не сказано про завершальну стадію боротьби з махновщиною. Окремі питання проблеми висвітлюються в ряді загальних праць, зокрема в «Історії Української РСР» та «Українська РСР в період громадянської війни». Чимало уваги боротьбі з махновською контрреволюцією приділено в працях М. І. Супруненко, І. Я. Трифонова, В. А. Сліпченка, О. М. Шимчиши-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 155.

² М. Кубанін. Махновщина, Л., 1927; В. Руднев. Махновщина, Харьков, 1928; Д. Лебедь. Итоги и уроки трех лет махновщины, Харьков, 1921; Б. Васильев. Кто такие махновцы и чему они учат, Луганск, 1920.

³ С. Н. Семенов. Разгром махновщины. — «Вопросы истории», 1966, № 9.

на та інших істориків⁴. Проте досі немає спеціальної статті про завершальний етап боротьби з махновсько-куркульською контрреволюцією. Про стан розробки цього питання свідчить те, що й понині точно не встановлені час і місце остаточного розгрому банд Махна*. Автор даної статті робить спробу висвітлити боротьбу трудящих України під керівництвом Комуністичної партії проти махновської контрреволюції з 26 листопада 1920 р. (після розриву угоди Махна з Радянською владою) до 28 серпня 1921 р.

Так звана махновщина — досить складне соціально-політичне явище. Коли Махно виступав тимчасовим союзником Радянської влади в боротьбі проти німецьких окупантів, Денікіна і Врангеля, до його загонів влилося чимало трудового селянства, для якого основним були не анархістські лозунги, а прагнення захистити Батьківщину від навали білогвардійців та інтервентів. Але цей факт не змінює суті махновщини, яка була рухом куркульства проти Радянської влади. В. І. Ленін підкреслював, що анархістська стихія завжди спрямована проти диктатури пролетаріату⁵.

Про куркульський характер махновщини свідчить географія її поширення. Найбільший вплив і підтримку вона мала в Олександрівському, Маріупольському, Павлоградському (Катеринославська губернія), Старобельському, Куп'янському, Ізюмському (Харківська губернія), Бердянському, Мелітопольському (Таврійська губернія), Костянтиноградському (Полтавська губернія) повітах, де питома вага куркульства була найбільшою. Скажімо, в Катеринославській губернії напередодні революції на одне господарство селянського типу в середньому припадало 5,3 дес. засіву, а в Олександрівському повіті — 7,9, Павлоградському — 8,3, Маріупольському — 8,6. Тут був також високий процент селянських господарств, що мали реманент поліпшеного типу. Якщо в цілому по губернії сівалки мали 14% господарств, а жатки 21%, то в Олександрівському повіті відповідно — 22% і 33%, Павлоградському — 33% і 38%, Маріупольському — 25% і 31%. Подібна ж закономірність спостерігалася в Харківській губернії, де Куп'янський, Старобельський і Ізюмський повіти посідали першість за відносною кількістю господарств, що мали сівалки, жатки, молотарки. Серед 15 повітів Полтавщини у цьому плані різко виділявся Костянтиноградський повіт**. У світлі наведених фактів стає очевидною неспроможність спроби історіографа махновщини П. Аршинова зобразити її

⁴ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции, М., 1966; И. Я. Трифонов. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921—1923 гг.), Л., 1964; В. А. Сліпченко. КП(б)У — організатор розгрому куркульсько-націоналістичної контрреволюції в 1921—1923 рр. — Із історії Комуністичної партії України. Наукові праці кафедр суспільних наук вузів м. Києва, (1959); О. М. Шимчишин. Діяльність КП(б)У по ліквідації куркульсько-націоналістичного бандитизму на півдні республіки в перші роки непу. — Вісник Львівського держуніверситету. Серія суспільних наук, Львів, 1968 та ін.

* В. Д. Голіченко в своїй статті (УІЖ, 1962, № 4) писав, що банди Махна були повністю розгромлені 28—30 червня 1921 р. в Миколаївській губернії. Насправді бої, про які йшла мова, відбулися на Полтавщині. В примітках до «Полного собрания сочинений» В. І. Леніна говориться: «Банды Махно были окончательно разгромлены весной 1921 года» (ПСС, т. 41, стор. 598). У статті А. Д. Залевського (УІЖ, 1959, № 4) стверджується, що «на початок осені 1921 р.» були розбиті основні сили махновців. Таким чином, в нашій історичній літературі досі немає єдиної думки з такого простого і водночас важливого питання, як час і місце остаточного розгрому махновщини. Інші аспекти цієї проблеми розроблені ще менше.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 156.

** Підраховано автором на основі «Поюздных итогов Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям», М., 1923, стор. 33—37, 130—133.

«чисто низовим рухом глибоких народних мас», «рухом трудящих» і, навіть, таким, що служив «біднішому селянству»⁶.

Махновщину очолювали анархісти, які оголосили її «початком великої третьої революції», що ставила за мету знищити владу пролетаріату і встановити анархію. Проголошувався лозунг «вільного радянського ладу» без політичних установ і партій. В цьому кровно були зацікавлені контрреволюційні сили.

Ще виразніше контрреволюційна суть махновщини виявилась у її повсякденній практиці. Махновський штаб, відряджуючи якогось Савченка формувати нові банди в районі Гришино і Чапліно, зобов'язував його «розганяти і в корені знищувати міліцію, чека, продзагони і інші власті, розганяти і в корені припиняти організацію комнезаможів і комсомолів, розстрілювати всіх свідомих і відповідальних радянських працівників...»⁷. Про масштаби терору дають уявлення такі приклади. Лише протягом 28—31 квітня 1921 р. банди Махна, розгромивши виконкоми і комнезами у восьми волостях Кобеляцького повіту, вбили близько 50 неможливіків. При повторному нальоті вони зарубали ще 43 чол. За кілька днів рейду по Ніжинському і Борзенському повітах банда Щуся вбила близько 100 чол., переважно неможливіків. Махновці люто розправлялись з продпрацівниками. В квітні 1921 р. в Бердянському і Великотокмацькому повітах від рук бандитів загинуло їх 200, а в Олександрівському повіті лише 19 травня — 35⁸. Так прокладався шлях до «вільних рад».

Махновщина була одним з основних осередків не тільки української, а й всеросійської контрреволюції. У Махна знайшли притулок анархісти з Московької, Іваново-Вознесенська, Курської, організатори ліво-есерівського заклоту в Москві в липні 1918 р., у тому числі Попов, який став одним з керівників контррозвідки. Серед махновців були представники різних національностей. Окремі підрозділи повністю склалися з євреїв і греків. Все це, звичайно, не заважало бандитам влаштувати єврейські погроми. Але в основному вони вели класову боротьбу, люто розправляючись з комуністами і неможливіками всіх національностей. Незважаючи на словесні випадки проти Петлюри, Махно нерідко вступав у контакти з буржуазно-націоналістичними бандами, зокрема Левченка та Христова, що діяли на Полтавщині.

Перехід окремих частин армії Махна на бік Радянської влади примусив його укласти з урядом УРСР і командуванням Південного фронту тимчасову угоду (жовтень 1920 р.), у відповідності з якою махновські війська увійшли до складу Збройних сил Радянських республік. Хоча вони й підпорядковувалися радянському командуванню, але зберігали свою організаційну структуру. В них налічувалося 13,6 тис. чол., 250 кулеметів і 3 артилерійські батареї⁹. Ця група махновців дістала назву «кримської», нею командував Қаретников. Сам же Махно, перебуваючи в Гуляйполі, формував нові загони для боротьби з Радянською владою. До того ж, деякі махновські отамани не визнали угоди і продовжували руйнувати тил Червоної Армії.

Тимчасовий характер угоди визнавався обома сторонами. Махновська газета «Путь к свободе» (13 жовтня 1920 р.) писала: «Ми завжди

⁶ П. Аршинов. История махновского движения (1918—1921 гг.), Берлин, 1923, стор. 6, 7, 18, 218.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 359, арк. 40.

⁸ Полтавський обласний державний архів (далі — ПОДА), ф. Р-1503, оп. 2, спр. 13, арк. 46, 52; ф. Р-3872, оп. 1, спр. 410, арк. 27, 46; Філіал Чернігівського облдержархіву в м. Ніжині, ф. Р-2, оп. 1, спр. 59, арк. 2, 3; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, од. зб. 333, арк. 25.

⁹ ЦДАРА, ф. 101, оп. 1, спр. 179, арк. 80.

були і будемо ідейними непримиренними ворогами партії комуністів-більшовиків», а тому не слід змішувати війсьничий контакт з «визнанням Радянської влади, чого не могло бути і не буде».

Після розгрому Врангеля 23 листопада РВР Південного фронту запропонувала Махну влитися з своїми загонами в Червону Армію, оскільки їх існування більше не викликалося бойовою обстановкою. До того ж, махновці не дотримувалися радянського правопорядку. Вони вбили командира бригади Латиської дивізії комуніста Ф. Ламбренціса. В районі Гуляйполя бандити обеззброювали групи червоноармійців, розправлялись з продпрацівниками. Фронтіві частини не виконали наказу командування фронту про передислокацію на Кавказ. Не діставши позитивної відповіді, 26 листопада командуючий фронтом М. В. Фрунзе наказав роззброїти махновські загоны. Так відновилась збройна боротьба з анархо-махновською контрреволюцією.

Організатором розгрому махновщини виступила Комуністична партія, яка вбачала свій обов'язок насамперед у тому, щоб з'ясувати широким масам трудящих контрреволюційну суть анархо-махновщини. У центральному органі КП(б)У — газеті «Коммунист» — протягом листопада 1920 р. було опубліковано серію статей, в яких викривалась неспроможність і шкідливість махновської програми. Газета підкреслювала, що лозунги махновців демагогічні і спростовуються їх практикою. «Що таке махновська ВРР,— запитувала газета,— як не орган політичної влади? Вона веде війну, укладає мир чи перемир'я. Це звичайнісінький уряд, який має своє військо, поліцію, жандармерію, свого президента — батька Махна. Відчувають рядові махновці над собою силу, примус чи ні?»

Українському народу в боротьбі з збройною куркульською контрреволюцією велику допомогу подавали ЦК РКП(б), уряд РРФСР і особисто В. І. Ленін. У постанові Ради Праці і Оборони від 6 грудня 1920 р., підписаній В. І. Леніним, підкреслювалось, що «очищення України від бандитизму і тим самим забезпечення в ній стійкого радянського ладу є питанням життя і смерті для Радянської України і питанням надзвичайної ваги для всієї Радянської Федерації»¹⁰. 9 грудня пленум ЦК РКП(б) затвердив «Політичні директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У», які ставили перед партійними і радянськими органами України завдання швидко і остаточно ліквідувати анархо-махновський і петлюрівсько-націоналістичний бандитизм, покінчити з засиллям куркульства в окремих сільських районах. Особлива увага приділялася зміщенню на селі органів Радянської влади, зокрема створенню комітетів незаможних селян¹¹. 15 грудня ЦК КП(б)У в зверненні до партійних організацій наголошував, що ліквідація бандитизму в республіці — найголовніше завдання, вирішення якого дасть змогу налагодити мирну працю. «Без ліквідації махновщини,— говорилось у зверненні,— не буде правильної і успішної роботи в Донецькому басейні, без ліквідації петлюрівщини не буде роботи у величезному цукровому районі Правобережжя, без ліквідації бандитизму ми не зможемо по-справжньому налагодити залізничне сполучення і господарство взагалі»¹².

Питання про боротьбу з бандитизмом стояло на порядку денному пленуму ЦК КП(б)У 7—9 січня 1921 р.¹³, неодноразово обговорювалось на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У. 23 січня 1921 р. Політбюро розробило конкретні заходи боротьби з куркульською контрреволю-

¹⁰ М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны. Сборник документов, М., 1941, стор. 463

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 45, арк. 4.

¹² «Вестник агитации и пропаганды», 1921, № 11—12, стор. 9.

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 71, арк. 9.

цією (вони знайшли своє відбиття в декреті Раднаркому УРСР від 29 січня 1921 р.), 5 лютого вирішило провести тиждень боротьби з бандитизмом, 13 лютого доручило М. В. Фрунзе сформувати українізовані військові частини для боротьби з бандами, 16 лютого розглядало питання про персональний склад Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УРСР, 20 лютого — про посилення ролі КНС у зміцненні влади на селі, на черговому засіданні 29 березня доручило Д. З. Лебідю зібрати матеріали про махновщину і підготувати до друку брошуру¹⁴. На спільному засіданні (24 лютого 1921 р.) Пленум ЦК КП(б)У і Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом зобов'язали командування виділити для боротьби з бандитизмом спеціальні частини польових військ, Оргбюро ЦК було доручено органи ВУНК зміцнити комуністами, Політбюро — забезпечити видання відповідної літератури, а РНК УРСР — розробити умови амністії. Розглядалось також питання про зміцнення КНС і загонів самоохорони. Тут же було визначено місце і роль кожного радянського відомства в боротьбі з куркульською контрреволюцією.

Велику увагу боротьбі з махновщиною приділяли губернські партійні організації, зокрема це питання розглядалось на об'єднаній партконференції Катеринославського губкому та 1-ї Кішної армії, 4-й Полтавській і 8-й Чернігівській губпартконференціях¹⁵. 1 лютого 1921 р. відбулись загальні збори Харківської організації КП(б)У, на яких з доповіддю «Бандитизм на Україні і боротьба з ним» виступив М. В. Фрунзе¹⁶. На партійних конференціях і засіданнях партійних комітетів розроблялись заходи і методи боротьби з куркульською контрреволюцією відповідно до загального плану і місцевих умов.

Комуністична партія виходила з того, що для ліквідації куркульської контрреволюції і зміцнення диктатури пролетаріату необхідно розв'язати триєдине завдання: а) виробити економічну політику, що відповідає б як загальним інтересам побудови соціалізму, так і потребам розвитку селянського господарства; б) згуртувати бідноту; в) розгромити збройні сили куркульської контрреволюції.

Махновсько-петлюрівський бандитизм поширювався в той період, коли внаслідок невдоволення селянства продозверсткою виникла реальна загроза розриву його союзу з пролетаріатом. З цього приводу В. І. Ленін говорив: «...В 1921 р., після того як ми подолали найважливіший етап громадянської війни, і подолали переможно, ми натрапили на велику, — я вважаю, на найбільшу, — внутрішню політичну кризу Радянської Росії, яка привела до невдоволення не тільки значної частини селянства, але й робітників. Це було в першій і, сподіваюсь, в останній раз в історії Радянської Росії, коли великі маси селянства, не свідомо, а інстинктивно, щодо настрою були проти нас»¹⁷. Невдоволенням селянства намагалась скористатись контрреволюція, яка, враховуючи, що селянство виявляє невдоволення не Радянською владою як такою, а лише її економічною політикою, висунула лозунг «Ради без комуністів». Перехід селян від пасивного невдоволення до активних дій було попереджено запровадженням нової економічної політики, що підвела тверду економічну базу під політичний союз робітничого класу і селянства.

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, оп. 145а, од. зб. 12, арк. 10а, 19, 25, 28, 30, 36, 38, 54, 67 та ін.

¹⁵ Там же, ф. 32, оп. 1, од. зб. 196, арк. 1—10; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 13, од. зб. 1202, арк. 27; Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 177, оп. 1, од. зб. 39, арк. 64.

¹⁶ «Коммунист», 4 лютого 1921 р.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 371.

КП України провела серед трудящих значну роз'яснювальну роботу щодо політики партії, викрила контрреволюційну суть анархо-махновщини, сформулювала завдання робітничого класу і трудящого селянства, висунула чіткі мобілізуючі лозунги. Велике значення для поживлення агітаційної роботи мали тези ЦК КП(б)У «Про махновщину та її ліквідацію», де розкривалась ідейно-політична суть махновщини, її органічний зв'язок з міжнародною контрреволюцією. «Вільні і безвладні ради», підкреслювалось у тезах, заперечують владу незаможного селянства, створюють найкращі умови для сваволі озброєного куркуля — бандита. Завдання полягає в тому, щоб знищити махновські банди й відновити справжню владу незаможного селянства¹⁸. Партійні організації широко розповсюджували відозву V Всеукраїнського з'їзду Рад «Бандит — ось наш ворог». Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при РНК УРСР систематично розглядала плани видання антибандитської літератури. На першому ж її засіданні (21 лютого 1921 р.) Р. П. Ейдеману було доручено написати брошуру про боротьбу з бандитизмом, а згодом (10 березня) — спільно з С. В. Косіором та політуправлінням Червоної Армії — на Україні забезпечити надрукування і розповсюдження спеціальної інструкції. На наступних засіданнях розглядалися питання про посилення агітаційної кампанії проти анархо-махновщини, зокрема було вирішено видати ряд листівок, у яких викривалася б контрреволюційна суть махновщини і з'ясовувалась політика партії щодо заміни продрозверстки продподатком¹⁹.

Велику популярність серед селян мали брошури Р. П. Ейдемана, який глибоко узагальнив досвід боротьби з махновщиною. Куркуль йде до махновців, писав він у брошурі «Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом» (протягом року вона витримала три видання), не заради «вільних рад», а для того, щоб знищити Радянську владу²⁰. В іншій брошурі — «Вогнища отаманщини і бандитизму» — Ейдеман всебічно висвітлює питання про політичну роботу в тих районах, де діяли банди. Йому належить також ряд статей в журналах і газетах про форми та методи боротьби з збройною куркульською контрреволюцією. Брошуру «Итоги и уроки трех лет махновщины» написав за завданням ЦК КП(б)У Д. З. Лебідь. Розповсюджувалися також брошури «Долой махновщину», «Про боротьбу з бандитизмом», «Боротьба з бандитизмом» та інші. Протягом січня — серпня 1921 р. було надруковано 170 тис. листівок, зокрема «А куркуль хитрий», «Куркуль — ворог комнезаможей», «Кінчайте з бандитизмом», «Повстанець, стій!»

У цьому напрямі чимало зробили також губернські і повітові комітети партії, політвідділи Червоної Армії. Так, тези про махновщину, написані членом РВР К. С. Мініним, видало політуправління 1-ї Кінної Армії, яке разом з Катеринославським губкомом КП(б)У друкувало також брошури й листівки. Останніх було розповсюджено понад 60 тис. Політвідділ 3-го кавалерійського корпусу разом з Запорізьким губкомом партії видав брошуру В. І. Леніна «Про продовольчий податок», а також «Пам'ятку про V Всеукраїнський з'їзд Рад», закони про заміну продрозверстки продподатком, відозви «Товариші селяни», «Всім селянам Запорізької губернії», «Товариші червоноармійці і селяни, скрутимо голову бандитам» тощо²¹.

¹⁸ «Известия ЦК КП(б)У», 1921, № 1, стор. 23.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 3204, оп. 1, спр. 9, арк. 2, 9, 36, 49.

²⁰ Р. Эйдеман. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом, Харьков, 1921, стор. 51.

²¹ ЦДАРА, ф. 245, оп. 2, спр. 53, арк. 67; ф. 7941, оп. 1, спр. 6, арк. 5—18, 22—25, 27—29, 59—61, 64—68, 75, 79; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 13, од. зб. 1209, арк. 16, 17.

Важливу роль відігравала також усна агітація — збори, мітинги, бесіди. Так, протягом квітня 1921 р. у Верхньодніпровському повіті комуністи організували 55 мітингів і зборів, на яких розглядалися питання про нову економічну політику, боротьбу з бандитизмом, роль КНС на селі. Уповноважений Катеринославського губкому партії доповідав з Новомосковського повіту, що селяни уважно прислухаються до виступів комуністів на зборах і мітингах, схвально ставляться до нового земельного закону і продподатку.

У цьому напрямку чимало зробили також армійські партійні організації, які на мітингах і в бесідах з селянами розкривали суть махновщини, заходи щодо її ліквідації, багато уваги приділяли земельній, продовольчій і національній політиці Комуністичної партії. В 7-й стрілецькій дивізії, що стояла на Полтавщині, провадились спеціальні конференції секретарів партосередків, на яких розглядалися питання про зміст і форми агітації серед бійців і цивільного населення. Відбувалися також спільні червоноармійсько-селянські безпартійні конференції. На їх порядку денному стояли доповіді про нову економічну політику, національне питання, контрреволюційну суть лозунга махновців про «вільні ради»²²⁻²⁴.

Виключно важливе значення для розгрому махновщини мав організований партією похід на село робітничого класу, за допомогою якого протягом літа-осені 1920 р. там було створено органи пролетарської диктатури — комітети незаможних селян. Проте, якщо в Чернігівській, Полтавській, Одеській, Миколаївській, Харківській губерніях на початок 1921 р. куркульство в основному зазнало поразки і господарем на селі став незаможник, то в ряді повітів Катеринославської, Запорізької, Донецької, а також Харківської і Полтавської губерній, де політичне розшарування серед селянства ще не закінчилось, засилля махновської контрреволюції тривало. Тому V конференція КП(б)У (листопад 1920 р.) вказувала, що незаможне селянство повинне обеззброїти куркульство і завершити революцію на селі. Те ж саме підкреслювалось в політичних директивах ЦК РКП(б) від 9 грудня 1920 р., в постанові лютневого (1921 р.) Пленуму ЦК КП(б)У та в рішеннях Першої Всеукраїнської наради КП(б)У.

Наприкінці 1920 р. у Катеринославській губернії було створено 670 КНС, але в результаті махновського терору в березні 1921 р. їх залишилось лише 165, з яких тільки 23 брали участь у продовольчій роботі. Подібне становище склалося також у ряді повітів Запорізької і Донецької губерній. Так, на початку 1921 р. на переважній частині території Гришинського і Старобельського повітів КНС фактично припинили своє існування²⁵.

Необхідно було покласти край бандитській сваволі й теророві. У лютому 1921 р. за пропозицією губкому партії Катеринославський губернський з'їзд вирішив послати на село кращих робітників, щоб допомогти незаможному селянству «провести Жовтневу революцію» і створити міцні органи пролетарської диктатури — комнезами²⁶. Це питання обговорювалось на загальноміських партійній і безпартійній конференціях. В кампанії по зміцненню Радянської влади на селі взяли участь 1 304 чол., в тому числі 590 комуністів, а разом з армійськими

²²⁻²⁴ ЦДАРА, ф. 182, оп. 2, спр. 23, арк. 1, 14, 66; ф. 245, оп. 2, спр. 246, арк. 22, 46, 80; ф. 1183, оп. 1, спр. 163, арк. 66—69, 75, 77, 78.

²⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 13, од. зб. 1209, арк. 2; ПОДА, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 35, арк. 118, 191; ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 607, арк. 1, 2.

²⁶ ПОДА, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 35, арк. 130.

працівниками — 3 тис. чол.²⁷ Губернська військова нарада розробила детальні інструкції щодо організації Рад і комнезамів. У пам'ятці «Що треба знати тому, хто відправляється в село для роботи по зміцненню Радянської влади» підкреслювалось, що тільки з допомогою селянської бідноти можна остаточно покінути з куркульською контрреволюцією.

Мобілізованим доводилось працювати у важких умовах махновського терору. Але, незважаючи на всі труднощі, справа організації комнезамів налагоджувалася. Де виникала необхідність, новостворені КНС переходили на нелегальне становище. Куркульські організації, що інколи діяли під вівіскою комнезамів, виконкомів Рад, розпускались²⁸. Після створення ревкомів, волвиконкомів Рад, КНС у кожній волості для постійної роботи залишалось не менше двох політичних працівників з комуністів і робітників.

В результаті проведеної роботи політична обстановка на селі докорінно змінилась. Якщо до березня 1921 р. в значній частині сіл Катеринославщини Радянська влада існувала лише формально, то вже в травні в переважній їх більшості було створено міцну опору диктатури пролетаріату²⁹.

В квітні 1921 р. більшість комуністів і робітників, мобілізована для проведення подібної кампанії в селах Запорізької губернії, загинула у боротьбі з бандами Махна³⁰. В червні — липні губком партії провів повторні мобілізації. Влітку за допомогою комуністів і робітників опір куркульства було зламано в базових районах махновщини — Гуляйпільському і Запорізькому повітах³¹, де комнезами міцно стали на ноги. У Донецькій губернії вже в лютому 1921 р. на село були послані воєнно-політичні загони. Для їх забезпечення партійними силами губком мобілізував 100 комуністів. Їх мобілізації для роботи на селі провадилися також у травні — липні. Це сприяло тому, що влітку 1921 р. в Старобельському і Гришинському повітах виникла мережа комнезамів. Саме через них партія підняла до активного політичного життя сотні тисяч незаможних селян і організувала їх на рішучу боротьбу з махновщиною, зокрема шляхом створення так званих груп самоохорони.

1920 р. їх почали створювати незаможники Полтавщини, Харківщини і Донеччини. Уже в грудні такі загони існували (по 10—15 бійців) майже в усіх волостях Полтавської губернії. В Катеринославській і Запорізькій губерніях загони самоохорони виникли переважно навесні 1921 р. Лише в Новомосковському, Павлоградському і Катеринославському повітах їх діяло 24 (410 бійців), а в Запорізькій губернії на 1 грудня 1921 р. — 66 (3,5 тис. чол.)³².

Проте сільські та волосні загони самоохорони не мали змоги на рівних вести боротьбу з махновськими бандами на території всього повіту. З цією метою створювалися спеціальні маневрені загони КНС. Влітку 1921 р. виник Кобеляцький батальйон КНС на чолі з колишнім командиром партизанського загону комуністом Я. Огієм³³. Восени

²⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, од. зб. 332, арк. 96; ПОДА, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 35, арк. 128; «Советское строительство на Екатеринославщине», 1921, № 1—2, стор. 2.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 3204, оп. 1, спр. 31, арк. 21; ДОДА, ф. Р-3377, оп. 1, спр. 10, арк. 77, 131, 132, 179.

²⁹ «К труду!» (Катеринослав), 27 квітня, 28 травня, 7 грудня 1921 р.

³⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, од. зб. 332, арк. 25.

³¹ Там же, арк. 70, 72; ПОДА, ф. Р-3872, оп. 1, спр. 410, арк. 24, 27, 70, 72, 99.

³² ПОДА, ф. Р-3872, оп. 1, спр. 121, арк. 139; ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 610, арк. 155; спр. 613, арк. 23.

³³ ПОДА, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 39, арк. 233.

1921 р. у повітових загонах КНС Харківщини налічувалось 1 277 командирів і бійців. Найбоездатнішими були Ізюмський (355 чол.), Харківський і Зміївський загони³⁴. На Донеччині такі загони діяли в Старобельському, Гришинському і Маріупольському повітах. Формувались повітові загони КНС і в Катеринославській губернії. Губернські загони КНС існували на Полтавщині, Харківщині і Катеринославщині. Наприклад, в Харківському полку КНС було 760 бійців і командирів, а в Катеринославському — 266³⁵. До того ж, тисячі незаможників входили до загонів міліції, ЧК, особливого призначення тощо.

В боротьбі з махновською збройною контрреволюцією загони КНС, керовані комуністами, виявили масовий героїзм, організованість і дисциплінованість. В Ізюмському повіті загін Червонооскольської волості вів успішну боротьбу з ставлеником Махна Савоновим. Банду було знищено, а її керівника захоплено у полон і передано до рук правосуддя³⁶. В с. Слав'янци Павлоградського повіту 40 незаможників довгий час захищали село від махновців. Протягом багатьох місяців вперту боротьбу з махновськими бандами Матвієнка і Петраша вели незаможники сіл Губинихи і Голубівки в Новомосковському повіті. В одному з боїв вони вбили 15 бандитів і захопили штаб банди Петраша^{37–38}. Загони КНС Юрківської та Царекостянтинівської волостей Гуляйпільського повіту, що особливо відзначились у боротьбі з махновщиною, були нагороджені ВУЦВК Червоними прапорами³⁹.

Значний внесок у розгром махновщини зробили повітові загони КНС. Так, 20 червня 1921 р. загін Зміївського повіту (Харківська губернія) завдав удару махновській банді Іванюка, знищивши близько 100 бандитів. В Ізюмо-Слов'янському районі загони КНС разом з червоноармійцями тільки в травні 1921 р. вбили 999 і заарештували 1 301 бандита. 18 квітня 1921 р. комуністи і незаможники відстояли від банди Щуся Костянтиноград⁴⁰. 26 серпня Верхньодніпровський загін (59 чол.) вступив у бій з бандою Махна (200 шабель) і примусив її відступити⁴¹. За успішну боротьбу з махновцями в Запорізькій губернії Червоними прапорами ВУЦВК були нагороджені Мелітопольський, Запорізький і Гуляйпільський повітові загони КНС⁴².

Кожна перемога загонів КНС над бандитськими зграями була відчутним ударом по куркульству, зміцнювала диктатуру пролетаріату. На 2-му з'їзді КНС М. В. Фрунзе зазначав: «...Головна заслуга у справі знищення бандитизму на Україні за вами, товариші незаможники»⁴³.

Бандитські загони Махна були не тільки військовою силою, а й політичним організуючим центром куркульства. У своїх діях Махно спирався на банди повітового масштабу, такі, як Брови і Удовиченка в Запорізькому, Матвієнка і Петраша — в Новомосковському, Іванюка — в Костянтиноградському, Каменюка — в Старобельському повітах і т. д. Вони не давали змоги зміцнитися Радянській владі, готували для «армії» резерви, зброю, боеприпаси, продовольство, фураж. Останні, в свою чергу, спирались на дрібні банди, що постійно діяли біля своїх сіл і ху-

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 3204, оп. 1, спр. 74, арк. 40.

³⁵ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-203, оп. 1, спр. 480, арк. 118; ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 610, арк. 155.

³⁶ ПОДА, ф. Р-3872, оп. 1, спр. 411, арк. 56, 97.

^{37–38} Дніпропетровський обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-3377, оп. 1, спр. 12, арк. 2, 22–24.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 613, арк. 23.

⁴⁰ ПОДА, ф. Р-3872, оп. 1, спр. 410, арк. 25, 134, 135, 138, 139; ф. Р-1503, оп. 1, спр. 35, арк. 99, 102.

⁴¹ ДОДА, ф. Р-224, оп. 1, спр. 3, арк. 40.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 613, арк. 23.

⁴³ Другий Всеукраїнський з'їзд незаможних селян, Харків, 1922, стор. 78.

торів. Таким шляхом Махно встановив тісний зв'язок з куркульством, яке інформувало його про всі пересування частин Червоної Армії.

Боротьба з сильним, хитрим, досвідченим і підступним ворогом була тривалою, важкою й кривавою. В листопаді в бандах Махна налічувалось 20 тис. чол.⁴⁴ Военні дії проти них умовно можна поділити на 5 етапів. Перший — з 26 листопада до середини грудня 1920 р. В цей час була розгромлена кримська група Каретникова, а «армія» самого Махна вибита з Гуляйпільського району. Був визволений великий район, у якому протягом кількох років, по суті, панували махновські «вільні ради».

З відновленням воєнних дій кримська група махновців рушила до Гуляйполя на з'єднання з «армією» Махна. З 13 тис. махновців з Криму прорвались лише 1,6 тис. чол. — кінний полк Марченка і кулеметний полк Фоми Кожина⁴⁵. Каретников і його штаб були знищені. 27 листопада почались запеклі бої в районі Гуляйполя, М. Токмачки, Полог, Тимошівки. Частини 42-ї стрілецької і 4-ї кавалерійської дивізій разом з інтернаціональною бригадою завдали махновцям ряд поразок. В бою за М. Токмачку був розбитий 3-й кавполк махновців (350 бандитів потрапили в полон). 28 листопада махновці були вибиті з Гуляйполя. 6 грудня Махно повів наступ на свою «столицю» і на деякий час оволодів нею. Але бійці 42-ї дивізії надвечір того ж дня вибили ворога з містечка. Бій тривав 9 годин. Обидві сторони зазнали великих втрат. З Гуляйполя Махно рушив на південь, щоб з'єднатися з Удовиченком. 12 грудня він захопив Бердянськ. Хоробро бився з махновцями загін комуністів і робітників. Близько 100 з них, в тому числі 11 комуністів, загинули в бою з бандитами. Незважаючи на тимчасовий успіх, «армія» Махна опинилась в критичному становищі. Притиснута до моря, вона кидалась в усі боки, намагаючись вийти з оточення. 13 грудня махновці зосередились в с. Андріївці, а 16 в бою під Федорівкою втратили близько 500 чол.⁴⁶ Під натиском червоних частин Махно змушений був тікати на північний захід.

Другий етап охоплює період з середини грудня 1920 р. до середини лютого 1921 р. У цей час було вироблено нову тактику боротьби з Махном. За наказами М. В. Фрунзе для переслідування найбільших банд виділялись порівняно невеликі, але рухливі військові частини (основні сили радянських військ вели напружену боротьбу з бандитизмом на місцях). 12—13 січня 1921 р. частини 1-ї Кінної Армії завдали махновським бандам відчутної поразки під с. Пісчаним на Полтавщині. Тут бандити втратили до 300 убитих, залишили обоз із 400 підвод і 28 кулеметів. Біля Зіньківської Каплиці під час бою з 11-ю кавдивізією будьонівців вони також мали значні втрати — близько 200 чол. вбитих і поранених⁴⁷. На початку січня 1921 р. блискучу перемогу над ворогом здобули червоні козаки В. Примакова.

З 15 січня 1921 р. переслідуванням банд займався переважно Летючий корпус під командуванням начдива 9-ї кавдивізії Нестеровича (його ядро становили заволзькі стрільці і червоні гусари Заволзької бригади), який дістав від М. В. Фрунзе повну свободу дій. Великий бій відбувся біля м. Недригайлова, де махновці втратили близько 300 чол., а частини корпусу — лише 50. 27 січня біля ст. Бірюч корпус майже повністю знищив кулеметний полк махновців, а через 4 дні біля Рове-

⁴⁴ «Коммунист», 2 грудня 1920 р.

⁴⁵ ЦДАРА, ф. 1407, оп. 1, спр. 317, арк. 3.

⁴⁶ Там же, арк. 5—6.

⁴⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 6, од. зб. 361, арк. 13; ПОДА, ф. Р-1503, оп. 2, спр. 13, арк. 14.

нюк ще 225 бандитів. За 24 дні корпус провів 24 бої, знищив понад 1 тис. махновців, захопив 50 кулеметів. За подвиги в боях з Махном Заволзька бригада була нагороджена орденом Червоного Прапора. Такої ж нагороди були удостоєні 250 бійців, командирів і комісарів бригади⁴⁸. Дії корпусу Нестеровича — яскравий приклад допомоги трудящих Росії українському народові в боротьбі з озвірілою куркульською контрреволюцією.

З поверненням у лютому 1921 р. до Гуляйпільського району банда Махна, у якій після рейду налічувалося лише 500 чол., зросла до 3 тис. Однак протягом лютого — квітня 1921 р. (третьої етап) Махно знову зазнав значних втрат. Лише в боях 7—10 березня під Мелітополем, Романівкою, Новоспасівкою і Миколаївкою бійці 30-ї Іркутської дивізії знищили близько 950 бандитів⁴⁹. 17 березня 54-й полк 9-ї кавдивізії біля ст. Покровська зарубав до 300 бандитів і захопив 10 кулеметів. Лише невеликому загоні вдалося відірватися від червоних кавалеристів і прибути з пораненим «батьком» в розташування банди Савонова під Ізюмом. Поки Махно лікувався, Щусь, Забудько, Кожин, Брова та інші збирали нові сили, переважно куркулів і декласовані елементи. Махно, щоб вивести свою «армію» з-під ударів, що їх завдавали бандитам 1-а Кінна армія на Катеринославщині та 3-й кінний корпус в Запорізькій і на заході Донецької губерній, вирішив перебратися на Полтавщину.

Боротьбу з махновщиною у травні — червні 1921 р. можна виділити в четвертий етап. У цей час у Махна налічувалося 2—3 тис. бандитів. Боротьбу з ними вели частини 7-ї Володимирської стрілецької дивізії і кілька маневрових загонів Київського й Харківського військових округів. Протягом 9—16 червня під безпосереднім командуванням Фрунзе була проведена Полтавська операція, внаслідок якої банди Махна втратили дві третини особового складу. У цих боях особливо відзначився винищувальний загін під командуванням латиша Зоммера.

Штабу Збройних сил України вдалося встановити схему рейдів Махна, виявити основні маршрути і пункти, до яких тяжів Махно. Тому Р. П. Ейдеман запропонував не переслідувати, а зустрічати ворога. Зокрема, він наказав зосередити військові частини в районі Недригайлова — Ромнів. 26 червня Махно, прибувши туди, потрапив під удари загону червоних козаків під командуванням П. П. Григор'єва і частин 7-ї дивізії. Бої тривали три дні, понад 200 махновців було вбито, у їх числі командир групи Забудько. Водночас були розбиті місцеві банди Каменюка, Іванюка, Брови, Матвієнка та інших. Внаслідок цього після розгрому під Недригайловим Махно уже не зміг відновити свої сили. До того ж, в результаті зміцнення КНС бандити були остаточно відрізані від села, втратили класові корені, що стало причиною політичного краху й остаточної військової поразки махновщини.

Заключний етап боротьби з нею припадає на липень — серпень 1921 р. У цей час банди Махна зазнавали безперервних ударів Богучарської бригади, 412-го полку і загону КНС під командуванням К. Матяша. Довершили розгром махновщини на Правобережжі загонами 25-ї Чапаєвської і 45-ї стрілецької дивізій. 28 серпня 1921 р. на південь від Ямполья Махно у супроводі 100—125 своїх прибічників переправився в Румунію.

Ліквідувавши з допомогою російського та інших братніх народів збройну куркульську контрреволюцію, трудящі України відвоювали умови для мирного соціалістичного будівництва.

⁴⁸ Боевые подвиги частей Красной Армии (1918—1922 гг.), М., 1957, стор. 129.

⁴⁹ В. П. Колесниченко. Тридцатая, (місце видання не вказане), 1933, стор. 57—58.

СХІДНА ГАЛИЧИНА І СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1846 р.

(До 125-річчя Галицького селянського повстання)

Селянське повстання в Галичині 1846 р.— одне з найбільших народних виступів середини XIX ст. на землях, поневолених Австрійською монархією. Воно було відповіддю широких мас польського і українського селянства на посилення гніту феодалами і кульмінаційним пунктом напруженої антифеодальної боротьби, що наростала протягом всієї першої половини XIX ст.

Неврожай 1845 р. і пов'язаний з ним голод значно загострили становище на селі. Поштовхом до масового виступу стала невдача спрямованого проти австрійського панування польського національно-визвольного повстання в лютому 1846 р., метою якого було відновлення незалежності Польщі і проведення буржуазних перетворень. Через обмеженість соціально-економічної програми шляхетсько-буржуазних демократів з Польського «Демократичного товариства», які очолювали підготовку національно-визвольного повстання, селяни більшості районів до нього не приєдналися, і воно набрало характеру погано організованої шляхетської змови, приреченої з самого початку на провал. Нечисленні, слабкі шляхетські повстанські загони, що у визначений день (18 лютого в Тарнівському окрузі, 21 лютого в усіх інших) з'явилися на збірні пункти, після перших же невдач розпалися.

Безславна втеча шляхетських повстанців і дала привід до виступів селянства, що незабаром переросли у грізне селянське повстання¹. Воно охопило в основному Тарнівський, Бохенський, Ново-Сандецький, Вадовицький і Ясельський округи Західної Галичини та деякі Східної.

У Західній Галичині утворились збройні загони, які очолили Якуб Шеля, Корига, Тварог, Яноха та інші. Вони вчинили масовий розгром поміщицьких маєтків і знищення шляхти. За кілька тижнів повстання розгромили 474 панські двори і вбили 728 поміщиків, управителів та дрібних шляхтичів. У Тарнівському окрузі було розгромлено 89,1, у Ново-Сандецькому 77,5, у Бохенському 36,9, в Ясельському 30, у Вадовицькому 21,2% панських дворів. Знищуючи поміщиків та їх посіпак, селяни відмовлялись відбувати панщину².

Історія селянського повстання в Західній Галичині детально висвітлена в працях сучасних польських істориків С. Кеневича, Ч. Вицха, М. Жиховського. Цього не можна сказати про хід повстання в лютому — березні 1846 р. і, особливо, масовий селянський рух наступних місяців в українській Східній Галичині. Досі дослідження з цього питання³ мали в основі розрізнений матеріал різноманітних документальних колекцій, листування приватних осіб та публікацій, в той час як цінні архіви керівних адміністративно-політичних органів, що акумулювали найповнішу інформацію про повстання, через їх неупорядкованість не використовувались. Для відтворення історії антифеодальної

¹ І. М. Нефедов. До історії польського національно-визвольного повстання в Галичині в 1846 р.— Доповіді і повідомлення Львівського університету, вип. 8, ч. I, Львів, 1958, стор. 89—97.

² Ч. Вицех. Воспоминания, статьи, исследования, М., 1965, стор. 298, 377—378.

³ З історії західноукраїнських земель, вип. 5, К., 1960, стор. 37—56.

боротьби східногалицького селянства у 1846 р. великого значення набувають документи канцелярій галицького генерал-губернатора Ф. д'Есте та губернського управління («Краєвої президії»). Цих матеріалів по суті ще не торкалась рука дослідника, хоча вони не тільки відкривають багато зовсім нових, невідомих сторінок антифеодальної боротьби, але й найповніше відображають її. У світлі цих документів Східна Галичина в 1846 р. була ареною небаченого за своїми розмірами, активністю, різноманітністю форм виступів, тривалістю руху, а українське галицьке селянство брало безпосередню участь у великій класовій битві XIX ст.

Українське селянство Східної Галичини не відгукнулось на заклик шляхетсько-буржуазних демократів і не приєдналось до повстання в ім'я незалежності Польщі, вбачаючи в ньому виступ на захист інтересів поміщиків, оскільки «...відродження Польщі означало б відновлення старої дворянської влади в усій її силі»⁴. Українське галицьке селянство, так само як і західногалицьке, використало невдачу шляхетських повстанців як привід до виступу проти поміщиків, як нагоду помститися над своїми гнобителями. Навіть в деяких округах Західної Галичини (Ясельському, Ново-Сандецькому) пліч-о-пліч з повсталими польськими селянами активно боролося проти шляхти і населення українських сіл⁵, що було виразом інтернаціональної єдності трудящих у визвольній боротьбі.

У Східній Галичині найбільшого розмаху набуло повстання в Сяноцькому округу, де велась найактивніша підготовка національно-визвольного повстання, і 21 лютого шляхетські повстанці подекуди (у Жерниці Вижній, Кальниці, Райському, Скородному, Тісні, Устянові, Яблінці, Ясені, Іздебках, Комборні, Поляні, Протісному) проголосили маніфест про скасування панщини⁶. Спільно з українськими селами, що тут переважали, піднялось проти шляхти також і польське селянство. Виступи почались 21 лютого сутічками з шляхетськими загонами після невдачі їх походу на Сянок. Під виглядом розшуків учасників походу сталися масові напади селян на шляхетські двори, що супроводилися пљундруванням та вилловлюванням і відправленням до Сянока у розпорядження властей усіх шляхтичів незалежно від їх причетності до повстання. В цьому селяни вбачали можливість розправитися з не-нависними гнобителями і полегшити свою долю. На запитання, чому вони хапають і б'ють кожного, одягнутого в сурдут, селяни звичайно відповідали: «бо він поляк», а поляками, за свідченням окружного старости Й. Остерманна, вони називали усіх, хто не носив селянського одягу та австрійської службової уніформи⁷, тобто поміщиків та їх службовців.

Першу звістку про вилловлювання селянами повстанців Остерманн надіслав губернському управлінню 22 лютого. На 24 число в Сяноку було вже 360 затриманих шляхтичів. З метою припинити напади на поміщиків, не причетних до повстання, наприкінці лютого до сіл округу виїхали чиновники окружного староства, а для охорони поміщиків по одному солдату. Але це не допомагало⁸.

У перші ж дні повстання в північно-східній частині округи припи-

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 459.

⁵ На території цих округів жило понад 80 тис. українського населення (ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6, док. 2056 за 1847 р.).

⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 7636, арк. 4; спр. 7649, арк. 43—44; Rok 1846 w Galicji. Materiały źródłowe, Warszawa, 1958, стор. 79—98.

⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 3371, стор. 82; оп. 6, док. 4830 за 1846 р.

⁸ Там же, ф. 146, оп. 5, спр. 3422, стор. 85—91; спр. 3371, стор. 82—90, 104—111.

нити напади селян намагалися за допомогою війська комісари з Перемишля К. Нейссер і Е. Двожак. Нейссер у супроводі 33 гусарів 25 лютого прибув до с. Динова, де застав близько 200 озброєних селян, які, розгромивши панські двори в Динові і Бахорі, оточили місцеву церкву. У відповідь на спробу розігнати їх селяни вчинили активний опір і намагалися стягувати солдатів з коней. Гусари відкрили вогонь по юрбі і зламали її опір. Під час сутички загинуло 3 селянина, а 7 незабаром померло від ран⁹. Е. Двожак з загоном гусарів прибув в околиці Добромиля. Затриманих учасників нападів на панські двори він відправляв до міста, де на ринку влаштовував показове покарання їх киями¹⁰.

Проте ці репресивні заходи не давали бажаного ефекту. Нейссер і Двожак не були у віддалених селах, де напади на поміщиків не припинялися. Зважаючи на неефективність дій цих комісарів, на початку березня на вимогу Остерманна їх відкликали і замінили окружними комісарами з Сянока — Й. Гаспарі, Л. Богуцьким та Й. Шіффнером. Тоді ж за розпорядженням керівника губерньського управління Ф. Кріга від 6 березня в південно-західні околиці округу, де напади на двори траплялися найчастіше, відправлено з військовими загонами майже всіх урядовців окружного староства. Тільки 21 березня Остерманн доповів губерньському управлінню, що напади селян на шляхетські двори припинилися¹¹. Всього за місяць (з 21.II по 21.III), за підрахунками Ч. Вицеха, було вбито 4 шляхтичі та розгромлено поміщицькі двори в 48 селах. Нові документи дають змогу додати до цього списку ще 8 і, отже, збільшити його до 56 сіл, що становили 12,9% від загальної кількості їх в округу¹².

Одночасно з початком селянського повстання в Сяноцькому округу виступили проти шляхти селяни маєтку Великої Горожанки Самбірського округу, до якого належали 6 сіл: Велика Горожанка, Мала Горожанка, Новосілка, Підвисоке, Ричагів і Саска. 21 лютого, скликані мандатором Ф. Чапліцьким, місцеві громади не лише не приєдналися до 15 шляхетських повстанців, які намагалися схилити їх на свій бік обіцянками про скасування панщини та наданням ряду пільг, але зажадали, щоб вони склали зброю. Коли ж ті відмовилися і стали стріляти, внаслідок чого було вбито трьох і поранено двох осіб, селяни підпалили будинки, де ховалися шляхтичі. З них 5 було вбито ударами кий, а 3, боячись розправи, вчинили самогубство. Заарештованих шляхтичів передали в розпорядження губерньського писаря К. Зумпера, який надвечір того ж дня прибув сюди у супроводі 25 гусарів¹³.

Після цього селяни усіх громад маєтку, скориставшись з того, що адміністративний апарат було знищено, стали фактичними господарями становища. Вони, незважаючи на присутність війська, взяли під свій контроль усі шляхи і не пропускали жодного добре одягнутого подорожнього. 27 лютого група селян на чолі з війтом с. Підвисокого Г. Палієм затримала в корчмі сусіднього с. Вербіжа і погрозувала вбити відомого своїми знущаннями над кріпаками уповноваженого орендаря маєтку Великої Горожанки М. Незабитовського. Самбірське окружне староство, намагаючись відновити господарське життя маєтку

⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6, док. 899 за 1846 р.; оп. 5, спр. 3372, стор. 1—5.

¹⁰ Ч. Вицех. Назв. праця, стор. 321; S. Kieniewicz. Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku, Wrocław, 1951, стор. 248—249.

¹¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 3371, 3372, стор. 59, 140—142; оп. 6, док. 1103, 1374 за 1846 р.

¹² Rok 1846 w Galicji, стор. 421, 443—445; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 3354, стор. 99—100; спр. 3372, стор. 1; оп. 6, док. 1103, 1211; ф. 150, оп. 3-а, спр. 1.

¹³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 3438, стор. 81—93.

та його адміністративно-політичні функції, а також стримати активність селян, було змушене наприкінці лютого відправити туди свого спеціального представника з загоном солдатів, щоб сформувати новий апарат управління¹⁴. Слідом за подіями у Великій Горожанці виступило селянство й в інших навколишніх маєтках округу. Під виглядом вилучування шляхетських повстанців селяни Любіня Великого затримували і арештовували кожного невідомого, який тільки-но з'являвся. Селяни Угерців Незабитовських і Коропужа заарештували підозрілого для них представника губернського управління Мегофера та місцевого мандатора і відправили під конвоем до Городка.

З перших же днів повстання велике збудження запанувало серед селян Перемиського округу. До окружного староства щоденно приходили представники громад і вимагали вказівок, що робити з шляхтою, а мешканці сіл Библа і Боршевичів на початку березня заарештували і відправили до Перемишля двірських економів, не чекаючи наказу. Лише погроза старости застосувати сувору кару зупинила дальші подібні дії селян¹⁵.

Активну участь у вилучуванні учасників шляхетського загону, що діяв в околиці Нараєва, брали селяни Бережанського округу. Ненависть до шляхти тут набрала таких розмірів, що у квітні в маєтку Перемишлянах окружний комісар був змушений зняти з посади ненависного мандатора, запідозреного у зв'язках з повстанцями, побоюючись розправи над ним селян. У Глібовичах Свірзьких селяни погрожували, що відправлятимуть до Бережан усіх панів, заявляючи: «Треба тих ляхів звідси витранспортувати, ми їх тут не потребуємо». У Гумниськах Золочівського округу на початку квітня погрожували смертю панським посіпакам.

У Кремидові Станіславського округу у квітні юрба на чолі з громадським уповноваженим І. Канюгою, оточивши панський двір, примусила його власника втекти, а відомого своїми звірствами писаря зв'язала і відправила до окружного староства. Подібні виступи сталися і в багатьох інших селах.

Австрійські власті з самого початку повстання вживали всіх заходів, щоб не допустити поширення його на інші округи Східної Галичини. Вже циркуляром губернського управління від 23 лютого окружні старости були зобов'язані стримувати активність селян. Їх попереджали, що «сваволя і насильство» якнайсуворіше каратимуться. 24 лютого на Львівський, Сяноцький, Самбірський і Бережанський округи поширили дію польових судів, запроваджених 21 лютого у Західній Галичині. 26 лютого імператор Фердинанд звернувся з листом до генерал-губернатора Ф. д'Есте з вимогою вжити всіх заходів для утримання «спокою і порядку» в краї. Того ж дня керівник надвірної канцелярії К. Інзвагі за розпорядженням Меттерніха зобов'язав старост округів Галичини, охоплених повстанням, уникати дій і висловлювань, що могли б викликати у будь-кого думку, ніби уряд схвалює антипоміщицькі дії селян¹⁶.

13 березня К. Інзвагі рекомендував Ф. д'Есте з метою придушення селянських виступів вдасться до застосування військової сили. Ф. Кріг у листі до Ф. д'Есте від 11 березня також наполягав на збільшенні чисельності військ у Східній Галичині, мотивуючи це тим, що українське селянство у боротьбі проти шляхти ще більш небезпечне, ніж поль-

¹⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 5, спр. 3438, стор. 51; спр. 3362, стор. 141; оп. 6, док. 1788, 3172 за 1846 р.

¹⁵ Там же, ф. 181, оп. 1, спр. 3619, арк. 45; ф. 146, оп. 6, док. 1130, 1788 за 1846 р.

¹⁶ Там же, ф. 146, оп. 6, док. 749, 824, 977, 1006, 2434, 2895, 4296 за 1846 р.

ське в Західній Галичині, і його важче приборкати¹⁷. До Східної Галичини направлялись додаткові військові підкріплення. Внаслідок усіх цих заходів напади на панські двори поступово припинилися.

У березні почався другий етап селянського руху, головною рисою якого було відмовлення селян від виконання панщини. Особливо масовим стало воно після оголошення 12 березня відозви імператора «До моїх вірних галичан», яка закликала селян «після знищення ганебних намірів ворогів законного порядку» повернутися до «давніх спокійних занять» і «ретельного виконання своїх підданських обов'язків».

Відмовлення від панщини найбільшого поширення набуло в Сяноцькому округу. Починаючи з 6 березня, Остерманн та присланий 27 лютого йому на допомогу губернський секретар Ф. Гоппе раз у раз доповідали губернському управлінню про сподівання селян на неминуче скасування панщини та відмовлення від її виконання, про погрози підпалами на адресу тих, хто погоджувався відробляти її. У доповідях відзначалося недовір'я селян до циркулярів і вимоги імператорського декрету, про вплив тривалого селянського повстання в сусідньому Ясельському округу під керівництвом Я. Шелі. Директор поліції Л. Захер-Мазох 1 квітня повідомляв Ф. Крігу про невдоволення селян тим, що не вигнали поміщиків і мусять відбувати панщину. До губернського управління навіть надійшли заяви громад Букова, Гачева, Іскрині, Комборні та Яблониці, які, посилаючись на своє відмовлення приєднатись до шляхетських повстанців у лютому місяці, вимагали зменшення панщини та припинення утисків з боку поміщиків¹⁸.

Почастішали випадки відмовлення від панщини і в інших округах: Самбірському (маетки Велика Горожанка, Комарно), Стрийському (маетки Розділ, Дроговиже), Львівському (Зубря, Любінь Великий, Завидовичі), Бережанському (околиці Ходорова)¹⁹. Селяни с. Великої Горожанки, припинивши виконання панщини, на початку квітня звернулися до губернського управління з заявою, де висловили бажання, щоб «нас не держали польські пани, бо (вони) дуже нас гнобили» і, нагадавши про своє неприєднання до шляхетських повстанців 21 лютого, вимагали передачі маетку у володіння казни²⁰. В багатьох округах Східної Галичини поширювались чутки про близьке скасування панщини²¹. Ще більше ускладнили становище поширювані на початку квітня вістки про можливі нові напади на панські двори, що викликали велику паніку серед шляхти.

За цих умов правлячі кола визнали за необхідне піти на певні поступки, сподіваючись таким чином відвернути селянство від активних дій. Тернопільський окружний староста писав губернському управлінню 29 березня про необхідність скасувати або модифікувати панщину та скасувати роботу за примусовим наймом (так звані літні помічні дні, запроваджені імператорським декретом від 9 серпня 1786 р.), щоб уникнути «нового кровопролиття»²². Надвірний радник В. Залеський, який у березні вивчав становище в Галичині, пропонував скасувати підводну повинність і літні помічні дні та ліквідувати або зменшити панщину.

¹⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 1, спр. 1267, стор. 27—29; спр. 1278, стор. 24—28.

¹⁸ Там же, оп. 5, спр. 3371, стор. 129; спр. 3372, стор. 67, 87, 91, 104, 123; оп. 6, док. 1721, 2061, 2163, 2044, 2210, 2356 за 1846 р.

¹⁹ Там же, оп. 4, спр. 2244, арк. 101—103; ф. 181, оп. 1, спр. 3619, арк. 35, 45, 47—48, 53, 80, 165.

²⁰ Там же, ф. 146, оп. 6, док. 2435, за 1846 р.

²¹ Там же, док. 2124 за 1846 р.; ф. 181, оп. 1, спр. 3619, арк. 55, 61.

²² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6, док. 2164, за 1846 р.

З питань реформи відбулись наради у Відні. Але імператорським декретом від 13 квітня було скасовано лише літні помічні дні й підвонну повинність та надано селянам право звертатись з скаргами на поміщиків безпосередньо до окружного староства, минаючи панський двір як першу інстанцію. Цей декрет попереджав, що «насильства і відмовлення від виконання повинностей, заснованих на існуючих правах, суворо каратимуться».

Декрет викликав велике недовір'я і невдоволення східногалицького селянства, яке сподівалося на повне або хоча б часткове скасування панщини. У Станіславському і Тернопільському округах серед селян поширились чутки, що справжній декрет від них приховано, а оголошено підроблений поміщиками²³. Рух за відмовлення від виконання панщини охопив більшість східногалицьких округів (9 з 12) і не вщухав протягом кількох місяців. За неповними даними, в Сяноцькому округу у квітні — травні відмовлялись виконувати панщину 83 громади (з 434), у Станіславському — у травні — червні повністю або частково припинили виконувати панщину 25 громад (з 264); у Бережанському — в травні — червні відмовлялись від виконання панщини та інших повинностей в 22 селах (з 317)²⁴.

У Самбірському округу в квітні — травні відмовлялись виконувати панщину усі громади маєтку Велика Горожанка та громада с. Біскови́чів, у Коломийському — громади сіл Джурова, Задубрівців і Петрова, у Львівському — Каменоброда і Цунева, у Перемиському — Сколошева, Тщенця та ін. Почастішали такі випадки і в Тернопільському округу.

Деякі громади казенних маєтків (Дорожів Самбірського округу; Яворів Перемиського округу) та сіл, що перейшли від казни до приватних власників (Дубляни, Кранцберг і Озимина Самбірського округу), вважали проголошене декретом від 13 квітня скасування літніх помічних днів за ліквідацію всяких робіт за примусовим наймом (у тому числі і запроваджених у казенних маєтках відповідно до так званих аболіційних контрактів кінця XVIII ст., на які дія декрету не поширювалася). Праця за примусовим наймом у маєтках Дорожеві і Яворові оплачувалась в 5 разів дешевше від вільнонайманої, в той час як норми виробітку були набагато (в Дорожеві втричі) більшими від звичайних, і, отже, майже нічим не відрізнялась від панщини²⁵.

Всього сіл, жителі яких відмовлялися виконати кріпосні повинності, навесні 1846 р. налічувалось не менш як 150.

В окремих громадах активізувалась боротьба селян за землю. Громада с. Терепчі коло Добромиля в березні приступила до поділу поміж селян панської землі. У Нижневі, Маріамполі, Межигорах Станіславського округу, Петрові Коломийського округу, Стинаві Нижній Стрийського округу та в деяких селах Бережанського округу в травні — червні селяни намагались силоміць повернути собі землі, захоплені у них поміщиками. У деяких місцевостях, особливо в Сяноцькому округу, ці виступи доповнювались все частішими підпалами поміщицьких фільварків і корчм²⁶.

²³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6, док. 3136, 3452, 4206, 4304, 4831, 7008 за 1846 р.

²⁴ Там же, оп. 5, спр. 3372, стор. 131—134, 136—139; спр. 3436, стор. 201—205; оп. 6, док. 3127, 3452, 3554, 3975, 4081, 4296, 4831 за 1846 р.

²⁵ Там же, док. 3136, 3343, 3477, 3673, 3720, 3952, 4211, 4304, 4405, 4505, 4831 за 1846 р.

²⁶ Там же, ф. 146, оп. 5, спр. 3372, стор. 67—71, 91, 104; оп. 6, док. 3452, 3720, 4081, 4124, 4296 за 1846 р.

Отже, документи найвищих керівних установ Галичини підтверджують активні виступи селян з лютого по червень 1846 р. близько в 200 селах Східної Галичини (з 3499). Є, однак, підстави вважати, що в цих документах зафіксовано далеко не всі виступи. Такої інтенсивності та активності виступів не знала вся попередня історія селянського руху в краї. До того ж вони виникали в найрізноманітніших місцевостях і тим самим несли бунтівничий дух у найвіддаленіші села.

Щоб не допустити дальшого розгортання антифеодальної боротьби у Східній Галичині, правлячі кола, проголосивши деякі пільги, намагались за всяку ціну знешкодити революціонізуючий вплив подій в Західній Галичині на українське селянство. З цією метою над контактами населення східних і західних округів було встановлено посилений контроль. Циркуляром губернського управління від 10 квітня усіх східногалицьких окружних старостів було зобов'язано чинити всілякі перешкоди селянам Західної Галичини, які мандрували до Самбора і Стрия по сіль та до Тернополя і Чорткова по зерно або ж гнали волів на Буковину. Таким мандрівникам було суворо заборонено розповідати про події в західних округах²⁷.

З метою придушення активних виступів східногалицького селянства застосовувались жорстокі репресії. Циркуляром губернського управління від 8 квітня окружним старостам Східної Галичини давалась вказівка: там, де не допомагають мирні заходи, примушувати селян до покори панам військовою силою²⁸. До районів направляли значні військові загони, які влаштовували жорстокі розправи над селянством.

Каральні експедиції найбільших розмірів досягли в Сяноцькому округу. Почались вони 23 квітня і тривали до 24 травня. За цей час військові загони побували в 68 селах, застосували в 48 з них жорстокі езекуції²⁹. Особливо в цьому відзначалися окружні комісари Богуцький і Векс, які в селах Іздебках, Побідні і Терепчі наказували давати по 20—45 ударів палицями навіть людям похилого віку та хворим³⁰.

У Станіславському округу в травні — червні військові загони були направлені в усі 25 сіл, де селяни відмовлялись виконувати панщину, а також були випадки захоплення поміщицької землі. У Самбірському округу понад два тижні діяла військова каральна експедиція в селах маєтку Великої Горожанки. Але окружному комісарові Й. Балку, відрядженому туди у супроводі 12 солдатів, за допомогою численних арештів вдалося примусити виконувати панщину лише три громади. Селяни решти громад вийшли на панщину тільки після того, як на підмогу окружному комісарові 14 травня вислали ще 40 солдатів з наказом утримувати їх на кошт селян і дати вказівку бити непокірних. 5 днів безчинствували солдати в селі Бісковичах³¹.

Понад два тижні у червні окружний комісар В. Гутвейн придушував опір селян виконувати роботи за примусовим наймом у с. Дорожеві; 80 піхотинців і 10 кавалеристів, розквартированих по селянських хатах, приводили непокірних на місце езекуції. Але селяни не здавалися. 21 червня Гутвейн доповідав окружному старості, що за його розпорядженням уже били 33 селян, але безуспішно. Двоє з них (Данило Двожан і Данило Дудинський) одержали по 50 бучків, та не ско-

²⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6, док. 2163, 2450 за 1846 р.; І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. 19, К., 1956, стор. 726.

²⁸ Там же, док. 2399 за 1846 р.

²⁹ Там же, ф. 146, оп. 5, спр. 3436, стор. 201—205; оп. 6, док. 3127, 3554 за 1846 р.

³⁰ Там же, оп. 1, спр. 1278, стор. 82—85, 89—91; оп. 5, спр. 3372, стор. 131—134, 144—145.

³¹ Там же, оп. 6, док. 3343, 3452, 3477, 4296, 4831 за 1846 р.

рилися і заявили: «Посічіть нас на куски, а не будемо робити за гроші, бо так вирішила громада». Багато селян, щоб уникнути катувань, розбіглися по сусідніх селах і лісах. У зв'язку з цим 22 червня окружний староста направив до Дорожева ще 60 солдатів. На втікачів влаштовувались облави, їх умовляли скоритися. Але це не мало успіху. Тільки на початку липня, коли у зв'язку з наближенням жнив селяни були змушені повернутись додому, громада визнала себе переможеною³².

Звірячі катування селян змусили втрутитися до їх захисту єпископа І. Снігурського, після чого губернське управління визнало за необхідне запропонувати управлінню казенних маєтків підвищити в 2,5 рази плату за роботи за примусовим наймом.

Жорстокими репресивними заходами австрійські власті до літа 1846 р. в основному придушили активні селянські виступи в Східній Галичині. Але східногалицьке селянство, яке в умовах бурхливої весни 1846 р. відчуло свою силу, не хотіло більше по-старому гнути спину на панів. Під час жнив у багатьох місцях Коломийського, Золочівського, Самбірського, Сяноцького і Чортківського округів селяни знову припинили виконувати панщину. В Станіславському окрузі особливо вперто виявили це селяни Білих Ослав, Чорних Ослав та Чорного Поточу (казенного маєтку Надвірні), яких повчав громадський уповноважений з Чорних Ослав Ф. Ванджура працювати не більше, ніж по 4 дні панщини на рік. Окружний староста доручив комісарові В. Кіліану примусити селян до роботи по 66 та 79 днів на рік. Комісар, який прибув 21 вересня, вдаяв до насильств, заарештував Ф. Ванджуру. Селяни з усіх трьох громад оточили будинок, куди заховався комісар з керівниками маєтку, і, погрожуючи, вимагали звільнення заарештованого. Облога тривала кілька діб. На підмогу Кіліану прибуло 120 солдатів. Ф. Ванджуру після побиття було відправлено до Станіславського кримінального суду, а наприкінці вересня селяни вигнали на панщину.

5 жовтня аналогічні події відбулись у с. Василеві Жовківського округу, де селяни, озброївшись косами, розгромили двірську в'язницю та збудовану на громадській толоці корчму і звільнили ув'язненого орендарем маєтку сільського війта. Виступ був придушений загоном солдатів на чолі з окружним комісаром Б. Борковським³³.

Під час жнив багато поміщиків, у зв'язку з скасуванням літніх помічних днів, вимагали від селян, посилаючись на § 5 імператорського декрету від 16 червня 1786 р., виконання замість одного тяглового дня двох піших. Але селяни Станіславського, Золочівського та інших округів виконувати цю вимогу відмовились³⁴.

У гарячу пору жнив 1846 р. поміщики багатьох районів Східної Галичини, особливо галицького Поділля, вперше були змушені у великих розмірах практикувати застосування вільнонайманої робочої сили. Однак селяни часто відмовлялися йти на роботу на панські лани навіть за плату.

Восени 1846 р. у зв'язку з поширенням чуток про неминучість нового повстання одночасно з запровадженням надзвичайного стану австрійські власті змушені були піти на нові поступки галицькому селянству. Циркулярами гофкомісара в Галичині Р. Стадіона від 25 листопада оголошувалось розширення прав селян щодо їхніх земельних наділів (дозволялось продавати їх, передавати у спадщину, заставляти до двох третин їх вартості) та часткове зменшення (на 27%) пан-

³² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6, док. 3989, 4211, 4405, 4406 за 1846 р.

³³ Там же, док. 4724, 4794, 4948, 5005, 5041, 5462, 5463, 5851, 5960, 6037, 6159, 6214 за 1846 р.

³⁴ Там же, док. 5041, 4296 за 1846 р.

щини. Але ці мізерні поступки селяни Сяноцького і Коломийського округів вважали обманом, наслідком змови поміщиків з імператором³⁵.

Селянські заворушення і локальні виступи не вщухали, набравши, головним чином, характеру відмовлення від здачі данини натурою, а подекуди й від панщини та її врегулювання. Наприкінці 1846 р. здавати данину відмовлялись селяни багатьох сіл Самбірського округу³⁶. Цей рух поширився весною 1847 р. і в інших округах.

У березні 1847 р. від здачі данини та виконання інших повинностей відмовилась громада с. Тур'я Золочівського округу. На придуснення виступу виїхав у супроводі 80 піхотинців комісар Ю. Вишинський. Проте громада вчинила опір війську і не дозволила нікого бити. Викликавши на підмогу 30 кавалеристів, комісар влаштував у селі справжній погром. Непокірних били дубовою палицею з олов'яною голівкою, а їх майно солдати грабували і продавали за півціни з торгів. Екзекуція тривала 21 день³⁷.

Влітку 1847 р. від виконання панщини відмовлялась громада с. Добростан Львівського округу, восени — громади сіл Вовчкова та Передмістя Станіславського округу, де також не обійшлося без застосування військової сили³⁸. Немало подібних виступів було і на початку 1848 р. Вони свідчили про нестримне прагнення селян Східної Галичини звільнитися від нестерпного феодального гніту і провіщали близький кінець кріпацтва.

Отже, документи канцелярій генерал-губернатора і губернського управління дають дослідникам значний новий фактичний матеріал про події 1846 р. та допомагають чіткіше визначити масштаби антифеодальної боротьби східногалицького селянства. В світлі цих документів частина території Східної Галичини в лютому — березні 1846 р. була охоплена антифеодальним селянським повстанням, під час якого селяни вбили 9 шляхтичів і знищили не менш як 57 поміщицьких дворів. Під впливом повстання навесні 1846 р. більшість округів Східної Галичини була охоплена відмовленням селян від виконання феодальних повинностей, що в 150 селах набуло надзвичайної гостроти. Активізувалась боротьба селян за землю, де-не-де почастишали підпали поміщицьких маєтків. Широкий розмах селянського руху постійно тримав у напруженні правлячі кола і примушував їх утримувати в краї значні військові сили для його придуснення. Майже в 100 селах побували військові каральні експедиції. Всі ці факти свідчать про те, що Східна Галичина поруч з Західною посідала чільне місце в класовій битві 1846 р. — одній з найбільших в Австрійській монархії напередодні революції 1848 р.

Під впливом активної антифеодальної боротьби польського і українського селянства австрійські правлячі кола були змушені ще в 1846 р. піти на ряд поступок селянству і врешті-решт на початку революції 1848 р., боячись повторення подій 1846 р., майже на 5 місяців раніше, ніж в інших провінціях монархії, скасувати кріпацтво в Галичині.

³⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6, док. 3145, 3297 за 1847 р.

³⁶ Там же, док. 7581 за 1846 р.

³⁷ Там же, док. 1746, 1748, 2282, 2284 за 1847 р.

³⁸ Там же, оп. 6, док. 2111, 2351, 2603, 2768, 3037, 4348 за 1847 р.; оп. 7, спр. 2574, арк. 1—2.

Методологія та методика історичних досліджень

І. Л. БУТИЧ

ПРАВИЛА ВИДАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДОКУМЕНТІВ

Вироблення правил публікації документів має свою історію. Почався цей процес ще в часи зародження археографії і не припиняється донині. Адже вихід у світ кожної нової ґрунтовної публікації вносить щось своє в методику опрацювання документальних матеріалів. Найістотніше періодично узагальнюється в правилах видання історичних документів.

Перші спроби узагальнення набутого досвіду в справі видання документів зроблено ще в дорадянський час. 1901 р. за дорученням археографічної комісії О. С. Лаппо-Данилевський розробив проект правил публікації грамот Колегії економії. Над ними він працював і в наступні роки, готуючи водночас до друку самі грамоти, які побачили світ тільки 1922 р. Правила непогано навчають, як передавати текст, складати заголовки, легенди, покажчики; уточнюють і зовнішній вигляд видання. Отже, праця Лаппо-Данилевського підбила підсумок дореволюційної археографії.

Оскільки після перемоги Жовтневої революції треба було друкувати документи нового часу, перед археографією постали і нові вимоги. Першою відповіддю на них були «Правила видання документів», підготовлені 1919 р. Петроградським відділенням Головного управління архівною справою. Вони містять 40 статей, де розглядається мета видання, принципи передачі тексту документів, їх археографічного опрацювання та методика складання науково-довідкового апарату. Найважливішою в цих правилах була вимога точно відтворювати текст історичних документів, урахувавши при цьому час їх створення, особливості мови.

Дальший крок у розробленні методики археографічного опрацювання документів знаменувало видання 1926 р. підготовленого ленінградським археографом Н. С. Валком проекту правил публікації творів В. І. Леніна.

Методика видання документів обговорювалася на конференціях і з'їздах архівних працівників, розглядалася в статтях і рецензіях. Зокрема, активізація видавничої роботи на Україні наприкінці 20-х років ХХ ст. спонукала Центральне архівне управління республіки розробити правила публікації документів. Результатом цього було опублікування 1931 р. «Основних настанов до методології і техніки наукової публікації документів» та «Правил науково-документальної публікації в журналі «Архіви Радянської України».

Історико-археографічний інститут випустив 1936 р. «Правила видання документів XVI—XVII ст.», де основна увага зосереджувалась на передачі тексту документів. Окремий розділ книги присвячений скороченій публікації документів — у вигляді регестів і таблиць. Усе коло питань, пов'язаних з друкуванням документів, розглядається в праці

Шилова¹, що є своєрідним підсумком усієї довоєнної роботи археографів.

Повоєнний період відкрили видані 1945 р. «Основні правила публікації документів», що незважаючи на стислість, сприяли підвищенню наукового рівня документальних видань. 1947 р. їх проаналізував Валк² у своїй книзі, приділивши, зокрема, багато уваги видам видань за складом джерел, вибору та передачі тексту документів.

У наступні роки було написано кілька монографій і дисертацій з археографії. Все це тією чи іншою мірою узагальнене в «Правилах видання історичних документів», надрукованих 1955 р. і повторно — 1956 р. Вони значно ширше, всебічніше висвітлюють увесь комплекс методів готування документів до друку, починаючи від встановлення теми і кінчаючи зовнішнім оформленням. Правда, автори обійшли типи і види видань, скорочену публікацію документів. 1960 р. Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР у восьми розділах «Правил видання документів радянського періоду» виклало основи підготовки документів до друку й специфічні особливості роботи над матеріалами радянського періоду, наголосивши на використанні періодичної преси. До особливостей цих правил можна віднести рекомендації щодо публікації документів у витягах, збереження при цьому в текстах документів скорочених назв установ, оформлення записів розмов по прямому проводу тощо. Ці «Правила...» містять, водночас, спірні, а то й взагалі неприйнятні положення, як, наприклад, вимога виправляти в тексті будь-які похибки смислового характеру. Неможливо погодитись із твердженням, що можна друкувати частини одного і того ж документа як самостійні документи.

Отже, незважаючи на помітні успіхи радянської археографії, життя вимагало пошуку досконаліших шляхів методики археографічного опрацювання документів, критичного переосмислювання попереднього досвіду і розроблення на підставі всього цього нових правил, які були б погоджені з усіма установами, причетними до видання історичних джерел. Уже перше знайомство з «Правилами видання історичних документів в СРСР»³ показує, що їх автори ставили своїм завданням відповісти на ці вимоги часу. Насамперед розширено коло установ, від імені яких видані правила. Якщо у випуску правил 1955 р. брали участь Інститут історії Академії наук СРСР, Головне архівне управління та Московський державний історико-архівний інститут, 1960 р. — тільки Головне архівне управління, то в підготовці правил, що розглядаються нижче, крім Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР, Інституту історії АН СРСР і Московського державного історико-архівного інституту, взяла безпосередню участь Всесоюзний науково-дослідний інститут документознавства й архівної справи, Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Комітет по пресі при Раді Міністрів СРСР, завдяки чому в правилах ґрунтовніше розроблено методику археографічного опрацювання документів і поліграфічного оформлення видань. До того ж, вони стали нормативним документом для всіх установ, що займаються публікацією документів, у тому числі й для видавництва. А це, без сумніву, неабиякий фактор в упорядкуванні справи видання історичних джерел.

Що ж нового вносять «Правила видання історичних документів в СРСР» у методику археографічного опрацювання документів? Насам-

¹ А. А. Шилов. Руководство по публикации документов XIX и начала XX вв., М., 1939.

² Н. С. Валк. Советская археография, М., 1947.

³ Правила издания исторических документов в СССР, М., 1969, 112 с.

перед, узагальнюють (і досить вдало) набутий досвід у цій справі. Водночас сформульовують специфічні вимоги готування документальних видань залежно від їх типів і видів, створюють методiku роботи з різними джерелами (діловими, мемуарними, епістолярними, статистичними та ін.).

Відкриваються правила короткою передмовою, де наголошується, що вони вносять нового. Однак, «випуск правил не виключає дальшого розвитку важливих питань археографії і більш детального розроблення методів видання окремих категорій документів, а також деяких питань, які не знайшли тут достатнього відбиття (прийоми видання кінофотофонодокументів, мікрофотозбірників, методика публікації деяких видів історичних джерел і т. д.), оскільки сучасна археографічна практика не дає для цього необхідного матеріалу» (стор. 4).

У правилах підкреслюється (і це дуже важливо), що будь-яка публікація документів, незалежно від типу, виду і форми, повинна бути пасаперед науковою.

Перший розділ «Типи, види і форми видання документів» є цілком новим і розрізняє наукові, науково-популярні, навчальні типи видань, кожний з яких може мати свій поділ. Залежно від завдань і складу джерел публікації поділяються на пофондові, тематичні та однієї різновидності.

Не заперечуючи проти такого поділу загалом, потрібно все ж застерегти, що він (на що свого часу звертав увагу і Н. С. Валк)⁴ надто умовний. Адже й публікації за різновидностями документів і пофондові теж — тематичні, бо й вони включають документи з певної теми. Різниця між ними і тематичними публікаціями тільки та, що перші включають лише документи однієї різновидності або з одного фонду, а другі — різні за характером документи.

За формою всі видання правила поділяють на: 1) серійні, 2) однотомні і 3) в періодичній пресі, альбомах, плакатах, додатках до монографій тощо.

Як уже зазначалося, у цих правилах уперше, хоч і надто побіжно, мовиться про випуск документів недрукарським способом — у вигляді мікробібліотек, фотоальбомів, фільмів, грампластинок або феромагнітних стрічок, синхронних видань (зображення або текст у супроводі звуку).

Згадані форми, безперечно, дедалі розширюватимуться й удосконалюватимуться, внаслідок чого з'явиться можливість зробити конкретніші висновки щодо видання документів.

Другий розділ присвячений виявленню та відбиранню документів залежно від типу і виду видання. Він відповідає першому розділу правил 1955 р.

Третій розділ «Вибір і передача тексту документів», хоч і аналогічний другому розділу попередніх правил, містить і дещо нове. Зокрема, тут наголошується на тому, що не можна змішувати різні редакції, варіанти і складати на їх основі зведений текст (ст. 37). Стаття 39 наголошує, що дипломатичні документи друкуються за офіційними виданнями, якщо ж останніх немає, то за підписаними або ратифікованими текстами. Залежно від завдань публікації тексти можуть друкуватися мовами всіх країн, що підписали документ, або мовою однієї країни, із зазначенням у легенді, на яких мовах є текст даного документа. В окремих статтях сформульовані вимоги і щодо вибирання основного тексту листів, листівок, перекладів.

Новою є стаття про публікацію фотодокументів (ст. 46). Тут зазна-

⁴ Н. С. Валк. Назв. праця, стор. 72

чається, що ці документи друкуються за негативами із засвідчувальними записами. Коли ж такого негатива немає, використовується засвідчений позитив. Незасвідчені фотодокументи можна друкувати тільки після встановлення їх вірогідності з обов'язковим обґрунтуванням у примітках.

Одним з найважливіших і водночас найскладніших питань археографії є передача тексту документів. У правилах викладено не тільки усталені принципи, але й підсумовано все нагромаджене за останні роки археографічною практикою. Заслужують схвалення рекомендації передавати текст документів залежно від часу, до якого вони відносяться, і типу видання. При цьому застерігається, що текст документів передається з точним збереженням його стилістичних і мовних особливостей (ст. 47—98). Стаття 91 передбачає збереження різних транскрипцій географічних назв, імен і прізвищ (з відповідним застереженням цього в примітках) у виданнях наукового та науково-популярного типів. Цитати в наукових виданнях теж подаються без змін, а про всі їх викривлення говориться в текстуальних примітках (ст. 97). Таким способом розв'язується питання і при виявленні помилок у цифрових даних.

Особливості передавання тексту й перекладу іншомовних документів викладені в статтях 99—108. Вони зводяться до того, що іншомовні документи в наукових виданнях мають друкуватися мовою оригіналу, а в науково-популярних — у перекладах. У статті 102 говориться, що коли є переклад, то його вміщують після зв'язки з оригіналом. Коли ж його немає або він незадовільний, подається новий переклад документа. До цього, на нашу думку, треба було б додати, що наявність, хай незадовільного перекладу, слід оговорити в легенді або примітці. Адже часом неточний переклад набирає юридичної сили і діяв, на нього реагували в такій інтерпретації, яку подано саме в цьому неточному перекладі.

Цінним є те, що правила обмежують випадки, коли можна друкувати витяги з документів. Допускається це тільки у навчальних та науково-популярних виданнях, у наукових — тільки в тематичних збірках, та й то не завжди. «Не можна частково друкувати документ, зміст якого торкається різних сторін одного питання, в тому числі частини тексту тільки з позитивною або тільки негативною характеристикою питання, якщо в документі порушені обидва боки питання» (ст. 112).

Не рекомендується вміщувати окремими частинами складні документи (звіти, доповіді, спогади) в кількох тематичних розділах одного і того ж наукового видання. Такі документи у збірниках з тематичною структурою мають друкуватися на початку в розділі під назвою «Загальні питання».

Відаючи належне авторам правил, які багато місця відвели вимогам щодо передавання тексту документів, все ж потрібно застерегти, що не на всі питання тут можна знайти відповідь. Насамперед, багато ще треба працювати над правилами друкування документів мовами народів СРСР, у тому числі й українською.

Новим є і розділ четвертий «Скорочена передача змісту документів» (статті 115—125), мета якого — допомогти ввести в науковий обіг максимально широке коло нових історичних джерел і скоротити обсяг видання. Правда, про методику складання реґестів і таблиць мовилося ще в «Правилах видання документів XVI—XVII ст.». У скороченій формі пропонується передавати зміст документів, що мають розроблений або неусталений формуляр, а також документів, що не мають самостійного

значення. Тут викладається і методика складання та оформлення, розміщення таблиць і регестів.

Поділяючи задум авторів і схвалюючи методику скороченої передачі змісту документів, не можна погодитися з одним — регести, таблиці, переліки, складені археографом, є публікація документів. Адже це вже їх інтерпретація. Тому-то таблиці, регести й переліки слід вмішувати не серед документів основної частини, а в додатках. Крім того, регести, таблиці й переліки, складені на підставі документальних матеріалів, можуть готуватися й як окремі видання.

П'ятий розділ «Археографічне оформлення документів» включає вимоги щодо складання заголовків і легенд. Вони мало чим відрізняються від вимог правил 1955 р. (див. розділи III, IV), але викладені дещо ширше, конкретніше, і, що важливо, супроводжуються прикладами.

Вимоги щодо складання науково-довідкового апарату (передмови, приміток, покажчиків, хроніки подій, списку скорочень, термінологічного словника, бібліографії, переліку документів, змісту) згруповані в шостому розділі. Тут наголошується на значенні науково-довідкового апарату для повнішого розкриття змісту документів і полегшення користування виданням. Науково-довідковий апарат мусить доповнювати документи, що публікуються, новими даними (за рахунок виявлених), але не внесених до збірки. Причому, склад і ступінь деталізації науково-довідкового апарату правила ставлять у залежність від типу видання.

На відміну від попередніх, правила, що розглядаються, допускають у науково-популярних виданнях, крім загальної, передмови до окремих тематичних розділів. До сказаного слід би додати, що в передмовах до видань навчального типу необхідно розповісти не тільки про добу, що її стосуються документи, але й про те, як користуватися документами під час навчального процесу для розширення та поглиблення знань з теми, що вивчається. Текстуальні примітки мають містити максимальну кількість відомостей, потрібних для вивчення історії створення тексту. Примітки за змістом повинні, як правило, ґрунтуватися на широкому колі архівних і друкованих джерел та доповнювати документи, що публікуються, новими важливими відомостями з виявлених, але не внесених до видання джерел.

Ширше в нових правилах говориться і про складання хроніки, про її види і про те, коли який вид доцільно складати та якими джерелами при цьому користуватися. Чільне місце відведено покажчикам — іменному, географічному та предметному. І це дуже добре — адже жодна справді наукова книжка не може обійтися без покажчика, бо її, а тим більше документальний збірник, не тільки і не стільки читають, скільки використовують.

Важливим є застереження про взаємозв'язок приміток і покажчиків. Тільки варто б чіткіше сказати, що для скорочення обсягу приміток та полегшення користування документами всі відомості про осіб можна зосередити в розгорнутому іменному покажчику, оговоривши цю обставину в археографічній передмові. Доречно це робити у виданнях наукового типу тоді, коли в тексті документів називається багато прізвищ.

В іншомовних прізвищах частки *фон, дер, ван, ле, аль, де, ді* та ін. не обов'язково, на нашу думку, подавати після прізвищ. Їх можна залишати і перед прізвищами, але не брати до уваги при систематизації за алфавітом. Згідно з правилами, посилання в покажчиках даються на сторінки. Археографічна практика останніх років доводить,

що в покажчиках, зокрема, коли друкуються невеликі за обсягом документи, можна посилатися на номери документів. Це, з одного боку, спрощує виробничий процес, з іншого — зводить до мінімуму можливі помилки в посиланнях. Цілком задовільно подані поради і щодо складання термінологічного словника та списку скорочень.

Хоч археографічні видання здебільшого супроводжуються переліком документів, попередні правила про них не згадували. Правила, що розглядаються, зобов'язують археографів складати такі переліки. За своїм характером вони можуть бути різні — хронологічні або у відповідності із структурою видання. Коли поза публікацією залишається багато невикористаних джерел, правила рекомендують складати спеціальні переліки.

Дещо інакше в нових правилах вирішується питання про бібліографію. Якщо досі рекомендували вміщувати бібліографію в усіх типах видань, то тепер — тільки в наукових (повну) і навчальних (рекомендовану). Тут також перераховуються складові частини бібліографії та визначається їх послідовність.

Новим є тлумачення про зміст. Ця стаття підкреслює, що зміст мусить точно відбивати весь склад видання і містити назви всіх розділів та документів.

У сьомому розділі зосереджені методичні поради про підготовку додатків (документів, переліків та оглядів виявлених, але не опублікованих документів, планів, діаграм, схем, різного роду довідок) та ілюстрацій.

«Систематизація документів і структура видання» — так називається восьмий розділ. Тут, як і в попередніх правилах, але більш категорично, говориться про доцільність розміщення документів за хронологією, хоч і допускається поєднання хронологічного й тематичного принципів їх систематизації.

Ці та інші рекомендації згаданого розділу прийнятні, за винятком однієї — напевно чи доцільно розміщувати документи у тематичних збірниках (переважно популярного характеру) за датами подій, про які в них мовиться, а не за часом написання. В усіх випадках документи слід подавати за датами написання.

Останній, дев'ятий розділ, присвячений поліграфічному оформленню документальних видань. Про це розповідається ширше і конкретніше, ніж у попередніх рекомендаціях, зокрема, про план оформлення, обсяг видання, розміщення складових частин, важливо, що предметніше викладено поради щодо шрифтів тощо. Конкретизацію цього розділу слід завдячувати залученню до готування правил Комітету по пресі при Раді Міністрів СРСР.

Додаток до правил містить організаційно-методичні рекомендації, що стануть у нагоді всім археографам, а також керівникам установ, що займаються археографічною роботою, оскільки в них розглядаються всі етапи підготовки історичних джерел — від обрання теми і до читання верстки. Особливо цінними є вказівки щодо виявлення документальних матеріалів та їх археографічного опрацювання.

Сказане дає можливість зробити висновок, що «Правила видання історичних документів в СРСР», увібравши в себе все позитивне і відкинувши те, що не витримало іспиту часу, знаменують собою новий етап у розвитку радянської археографії. Вони, з одного боку, сприятимуть упорядкуванню видання історичних джерел, з іншого — розробленню маловивчених питань археографічного опрацювання документальних матеріалів та удосконаленню організації готування документальних видань.

Повідомлення

З ІСТОРІЇ ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ІІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ЇЗДУ РАД

О. К. ЛИТВИН

Визначною подією в історії боротьби трудящих за утвердження Радянської влади на Україні був ІІ Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся 17—19 березня 1918 р. в Катеринославі. Участь в його роботі великої кількості не лише робітничих, а й селянських делегатів, більшовицькі рішення з усіх питань порядку денного є яскравим свідченням того, що за кілька місяців Радянської влади, за визначенням В. І. Леніна, переважна більшість трудящих класів свідомо і міцно перейшла на бік Радянської влади взагалі і партії більшовиків зокрема¹.

З'їзд підтримав ленінську політику завоювання мирного перепочинку для молодого Радянської республіки, чітко визначив завдання українських робітників і селян в конкретних умовах весни 1918 р., об'єднав революційні сили України для боротьби з німецько-австрійськими окупантами та Центральною радою.

Рішення ІІ Всеукраїнського з'їзду Рад про мир В. І. Ленін вважав актом великого політичного значення. Викриваючи «лівих комуністів», які намагалися довести, «що мир це прояв психології втомленої і де-класованої маси» північних районів країни і що здоровий південь був проти укладення Радянською Росією Брестського миру, В. І. Ленін закликав «пригадати голосування Всеукраїнського з'їзду Рад...»².

Резолюції ІІ Всеукраїнського з'їзду Рад неодноразово публікувались і нині широко відомі³. А втім — підготовка з'їзду, політична активність робітничого класу і селянства напередодні його скликання, участь представників місцевих Рад у його роботі, обставини, за яких були ухвалені резолюції, в історичній літературі ще в достатній мірі не з'ясовані. Немає жодного монографічного дослідження, присвяченого цій важливій політичній події. А в тих працях, де побіжно розглядалися питання про ІІ Всеукраїнський з'їзд Рад, трапляється ряд неточностей і невірних тверджень⁴⁻⁷.

¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 36, стор. 127.

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 251—252.

³ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, Харків, 1932, стор. 23—25; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов, т. 3, К., 1957, стор. 323—338; Большевикские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 69—72.

⁴ «Літопис революції», 1928, № 4, стор. 65.

⁵ І. Кулик та М. Яворський. Нариси історії КП(б)У, Харків, 1923, стор. 43.

⁶ І. Кулик. Огляд революції на Україні (березень 17 — квітень 18 р.), Харків, 1921, стор. 38.

⁷ Т. Д. Бондар. До 50-річчя ІІ Всеукраїнського з'їзду Рад.— УІЖ, 1968, № 3, стор. 134.

Причиною цього є не тільки недостатня джерельна база про II Всеукраїнський з'їзд Рад (стенограма на з'їзді не велась), а й недостатнє введення в науковий обіг архівних матеріалів та відсутність у деяких випадках належного аналізу використуваних джерел.

Єдиним документальним джерелом, яким користувалися дослідники, були матеріали про з'їзд, опубліковані в газетах «Вестник Украинской Народной Республики», «Звезда», «Известия Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов г. Екатеринослава и Екатеринославской губернии», «Революционный путь» та ін. Проте, слід зазначити, що в газетах допущено чимало неточностей, перекручень, деякі важливі відомості взагалі відсутні. Ці недоліки характерні і для перших публікацій цих документів⁸. Автор повідомлення прагне на основі невикористаних досі документів додати деякі нові факти щодо організації з'їзду і з'ясувати обставини перемоги більшовицької лінії.

Необхідність скликання з'їзду визначалася рішеннями I Всеукраїнського з'їзду Рад, який, зокрема, поставив завдання найближчим часом скликати II Всеукраїнський з'їзд Рад «для дальшого розширення та поглиблення робітничо-селянської влади на Україні»⁹.

Спочатку з'їзд намічалось провести в кінці січня 1918 р. у Харкові. Але напружена обстановка в країні цього зробити не дозволила. Після визволення Києва від військ Центральної ради було вирішено провести з'їзд у стародавній столиці України¹⁰.

Ідея скликання з'їзду була схвалена Центральним Комітетом більшовицької партії та В. І. Леніним. В радіограмі про розгрім контрреволюційної ради В. І. Ленін зазначав, що найближчими днями в Києві буде відкритий Всеукраїнський з'їзд Рад і що про згоду взяти участь у ньому заявили всі без винятку міста і губернії України: Харків, Катеринослав, Київ і Поділля, Херсонська губернія і Полтава, Чернігівська губернія і Донецький басейн, Одеса і Миколаїв, всі побережні міста та Чорноморський флот, весь фронт і тил України¹¹.

Про перенесення з'їзду в Київ були широко поінформовані місцеві Ради¹². 30 січня 1918 р. в день переїзду ЦВК Рад України і Народного Секретаріату до Києва, газета «Вестник Украинской Народной Республики» повідомляла, що всі складні питання економічного і політичного характеру будуть обговорюватися національним конвентом України — II Всеукраїнським з'їздом Рад, який відбудеться в Києві, і закликала готуватись до нього. Ухвалою ЦВК Рад України було визначено дату скликання з'їзду в Києві — 5 березня 1918 р., а також норми представництва і порядок денний¹³.

Норми представництва визначалися необхідністю забезпечити масову участь у з'їзді представників робітничого класу і особливо незаможного селянства. Кожна волосна Рада або збори представників незаможного селянства волості посилали одного делегата. Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів з кількістю виборців від 3 до 5 тис. — двох представників, понад 5 тис. — по одному представнику від кожних 3 тис. виборців. Повітові, окружні і обласні радянські об'єднання могли делегувати лише по одному представнику¹⁴.

⁸ «Літопис революції», 1928, № 2, стор. 241—275; Резлюції Всеукраїнських з'їздів Рад, стор. 23—35, 382—388.

⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 575.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 15.

¹¹ Див. Ленинский сборник, т. XI, М.—Л., 1931, стор. 24.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 1399, оп. 1, спр. 4, арк. 13.

¹³ «Известия Киевского Совета рабочих и солдатских депутатов», № 3, 14 лютого 1918 р.

¹⁴ «Вестник Украинской Народной Республики» (далі — Вестник УНР), № 23, 17 лютого 1918 р.

Порядок денний з'їзду цілком відповідав завданням тогочасного політичного моменту. Передбачалося, що на ньому буде розв'язано важливі питання державного будівництва, поповнено склад вищих органів влади представниками робітничого класу і селянства та накреслено заходи дальшого розгортання соціалістичного будівництва. Повідомлення про з'їзд у пресі і широкі роз'яснення його завдань мобілізували трудящих на проведення цього важливого політичного заходу. Робітники і трудове селянство повсюдно приступили до виборів своїх представників на з'їзд.

Делегати від волостей здебільшого обиралися зборами волосної Ради. В Катеринославській, Харківській та інших губерніях України для виборів делегатів на з'їзд повсюдно були скликані загальні збори волосних Рад¹⁵.

При обговоренні кандидатур виникали гострі дебати. Незаможне селянство прагнуло послати на з'їзд найбільш достойних своїх представників. На загальних зборах Михайлівської волосної Ради селянських депутатів (Харківська губ.) 1 березня 1918 р. спочатку було запропоновано обрати на з'їзд селянина, кандидатура якого викликала незадоволення значної частини селян. На з'їзд вони обрали іншого представника — Федора Молибогу¹⁶. І хоч партійність і соціальне становище його не відомі, але враховуючи те, що Михайлівська Рада в цей період своєї діяльності послідовно провадила в життя заходи в інтересах незаможного селянства, виступала проти будь-яких антирадянських проявів¹⁷, можна не сумніватися, що делегат, обраний на з'їзд, повністю користувався довірою незаможників.

У тих волостях, де Ради ще не були утворені, делегатів на з'їзд, як і передбачалося інструкцією про вибори, обирали загальні збори селян. Так були обрані делегати від багатьох волостей¹⁸.

Повітові і губернські Ради обирали на з'їзд активних радянських працівників. Так, Ізюмська повітова Рада делегувала члена Виконавчого комітету більшовика Шилова¹⁹, Дружківська — активних членів Ради — Горохова і Плогнікова²⁰.

До кінця лютого 1918 р. вибори в основному завершилися. Обрані делегати прибували до Києва. Але провести з'їзд у Києві і розв'язати завдання мирного соціалістичного будівництва не вдалося у зв'язку з навалюю німецько-австрійських імперіалістів. Запрошені Центральною радою, німецько-австрійські війська наближалися до столиці Радянської України. На порядок денний ставало питання про організацію оборони республіки, про долю Радянської влади на Україні. Для організації оборони ЦВК Рад України і Народний Секретаріат переїхали до Полтави. Разом з ними переїхали представники евакуйованих Рад і прибули на цей час у Київ делегати Всеукраїнського з'їзду Рад²¹.

Важливим етапом на шляху підготовки II Всеукраїнського з'їзду Рад було розширене засідання ЦВК Рад України 4 березня 1918 р. у Полтаві. М. О. Скрипник назвав це засідання невеликою конферен-

¹⁵ «Известия уездного исполнительного комитета Павлоградского Совета крестьянских, рабочих и солдатских депутатов». № 21, № 22, 20 і 23 лютого 1918 р., ЦДАЖР УРСР, ф. 1393, оп. 1, спр. 3, арк. 18.

¹⁶ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-1630, оп. 2, спр. 10, арк. 9.

¹⁷ Там же, арк. 37, 39.

¹⁸ Там же, спр. 5, арк. 1; ЦДАЖР УРСР, ф. 1290, оп. 1, спр. 3, арк. 16.

¹⁹ ХОДА, ф. Р-1630, оп. 2, спр. 5, арк. 16.

²⁰ Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-2620, оп. 1, спр. 1, арк. 117.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 84, арк. 4.

цією, оскільки в ньому взяли участь делегати II Всеукраїнського з'їзду Рад²².

На засіданні були з'ясовані всі незгоди, що виявилися у представників ЦВК щодо тактичних завдань у зв'язку з австро-німецькою навалюю.

Група членів ЦВК (Є. Б. Бош, В. М. Шахрай та інші) були проти скликання II Всеукраїнського з'їзду Рад, мотивуючи це необхідністю зосередити всі сили на боротьбу з іноземними загарбниками. Але більшість учасників наради підтримала М. О. Скрипника, який доводив, що для перемоги над ворогом необхідне зміцнення вищих і місцевих органів влади, об'єднання всіх революційних сил навколо Радянського уряду України, поглиблення соціальних перетворень.

За пропозицією М. О. Скрипника прийнято ухвалу, де підкреслювалась необхідність скликання II Всеукраїнського з'їзду Рад, який повинен був відіграти вирішальну роль у виконанні цих завдань²³. Газета «Вестник Украинской Народной Республики» писала, що присутні на засіданні ЦВК делегати з'їзду «з великим ентузіазмом підтримували думку про скликання з'їзду в Катеринославі. І настрої серед них у вищій мірі революційний і стійкий». З'їзд вирішили провести в Катеринославі 15 березня. Організаційній комісії, обраній на засіданні, доручалось негайно сповістити місцеві Ради про перенесення з'їзду²⁴.

На Полтавській нараді була чітко визначена лінія ЦВК Рад України щодо Брестського миру і завдань у зв'язку з його укладенням. «Полтавська нарада,— писав М. Майоров,— остаточно сформулила наші погляди в дусі прихильників Брестського миру і нещадної боротьби з німцями на Україні. З такими ж настроями Народний Секретаріат і члени Київського комітету більшовиків поїхали в Катеринославі на II Всеукраїнський з'їзд Рад»²⁵.

У наступні дні перебування в Полтаві ЦВК Рад України і Народний Секретаріат провадили велику організаційну, політичну і військову діяльність. І хоч надзвичайно тяжка обстановка на Україні вимагала зосередження уваги на організації боротьби проти окупантів, вони вирішували також питання дальшої організації державного апарату і удосконалення його структури, поглиблення соціальних перетворень. В неодноразових зверненнях до робітників і селян ЦВК Рад України роз'яснював своєрідність поточного моменту і закликав згуртуватись навколо Рад і готуватись до Всеукраїнського з'їзду²⁶.

В ході цієї діяльності з усією гостротою визначилась необхідність проведення з'їзду і викристалізувались питання порядку денного.

Оскільки Полтаві загрожував наступ ворога, ЦВК Рад України і Народний Секретаріат переїхали 9 березня 1918 р. до Катеринослава для організації і проведення II Всеукраїнського з'їзду Рад.

В повідомленнях про перенесення з'їзду в Катеринославі підкреслювалось важливе значення його для долі України, для долі революції. Особливо наголошувалося на необхідності представництва губернських, повітових і вселенських Рад²⁷.

Норми представництва на з'їзд залишались попередніми. Що ж до порядку денного, то, враховуючи становище на Україні, він зазнав знач-

²² Микола Скрипник. Статті і промови, Харків, 1930, т. 1, стор. 204.

²³ «Вестник УНР», № 35, 5 березня 1918 р.; «Літопис революції», 1928, № 4, стор. 10.

²⁴ «Вестник УНР», № 35, 5 березня 1918 р.; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, ол. 4, од. зб. 84, арк. 4.

²⁵ «Літопис революції», 1928, № 4, стор. 10.

²⁶ «Вестник УНР», № 35, 5 березня 1918 р.

²⁷ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, стор. 22.

них змін. Постановою ЦВК Рад України від 12 березня 1918 р. із раніше оголошеного (17 лютого 1918 р.) порядку денного було виключене питання про становище України в Російській Федерації. Постанова цього питання на з'їзді була неможливою тому, що за умовами Брестського миру федеративні зв'язки України з Росією розривалися. З'їзд повинен був визначити ставлення Радянської України до Російської Радянської республіки, визначити форми взаємовідносин між ними в нових умовах. На засіданні ЦВК і Народного Секретаріату 13 березня до порядку денного були внесені питання «Україна і Федерація», «Внутрішній устрій України»²⁸.

У зв'язку з тим, що з'їзд збирався в час воєнної загрози, з порядку денного було знято питання про економічну політику Радянської влади і внесено пункт про організацію військової сили і фінанси²⁹.

На засіданні ЦК РКП(б) 15 березня за участю представників від України — Ф. А. Сергєєва (Артема), В. П. Затонського і В. М. Шахрая розглядалось питання про становище на Україні. В прийнятій ухвалі ЦК РКП(б) зобов'язував всіх партійних і радянських працівників, в тому числі й з Донецького басейну, взяти участь в роботі II Всеукраїнського з'їзду Рад³⁰.

У зв'язку із зміною обстановки на Україні і перенесенням строків та місця скликання з'їзду місцеві Ради неокупованих територій України в першій половині березня 1918 р. вдруге розглядали питання про вибори делегатів на II Всеукраїнський з'їзд Рад. Це співпало з виборами на IV Всеросійський з'їзд Рад. На зборах широко дискутувались питання про ставлення до війни і миру та давались відповідні накази делегатам.

Меншовики й есери, які на цей час мали в Радах дуже мало своїх представників, не визнаючи Брестського миру, намагались використати труднощі, що склалися в країні, для дискредитації Радянської влади. Вони прагнули послати на з'їзд своїх представників для пропаганди ідеї скликання Установчих зборів на основі загального виборчого права. Більшовики давали рішучу відсіч ворогам Радянської влади. «Посилати на з'їзд, де будуть вирішуватись найважливіші справи будівництва нової Радянської республіки, ворогів самої ідеї влади Рад, більшовики вважають неможливим», — заявив більшовик Ф. І. Судик на засіданні Харківської Ради³¹.

На пленарному засіданні Каменської Ради (Катеринославська губ.) разом з представниками від селян з доповіддю про політичний момент, виступив більшовик М. І. Арсенічев. Після доповіді розгорілись палкі дебати. Правий есер Любарський, як відзначено в протоколі, «повторив ще раз заявлені фрази про те, що врятувати революцію можуть тільки Установчі збори». Але ідея Установчих зборів настільки збанкрутувала на той час, що пленум дав рішучу відсіч цьому виступу. Збори вирішили послати на з'їзд в Катеринослав 5 своїх представників. Більшістю голосів делегатами були обрані 3 представники від більшовиків і лівих есерів, 2 безпартійних делегати від селян. Від меншовиків і есерів кандидатури на з'їзд не пройшли³².

Важливу перемогу здобули більшовики на пленумі Катеринославської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів 10 березня 1918 р. Серед делегатів на IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад

²⁸ «Вестник УНР», № 42, 15 березня 1918 р.

²⁹ «Вестник УНР», № 41, 14 березня 1918 р.; № 42, 15 березня 1918 р.

³⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 1, арк. 1—2.

³¹ «Известия Юга», № 25, 18 березня 1918 р.

³² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 5, оп. 5—1, од. зб. 57, арк. 175—177.

було обрано С. І. Гопнер, яка палко відстоювала необхідність укладення миру Радянською Росією, а на II Всеукраїнський з'їзд Рад обрали 13 більшовиків і лівих есерів, лише 7 делегатів від блоку меншовиків, бунду, правих есерів та ін.³³

Ізюмська повітова Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів переглянула свої позиції з питання війни і миру. На засіданні Виконкому 6 березня (21 лютого) 1918 р. вона підтримала «крок народних комісарів у справі миру» і виразила тверду волю трудящих боротись за Радянську владу на Україні. Делегатами на II Всеукраїнський з'їзд Рад від Ізюмської Ради було обрано більшовика Максимова³⁴.

Трудящі України, таким чином, взяли активну участь у підготовці II Всеукраїнського з'їзду Рад. Найбільша кількість делегатів була обрана від східних і південних районів України — Одещини, Криворіжжя, Донецького басейну.

Ради великих робітничих селищ (Костянтинівська, Дружківська і інші) послали на з'їзд по кілька своїх представників³⁵. Волосні Ради і Ради невеликих робітничих селищ посилали по одному представнику³⁶. Але окремі волості Катеринославської і Харківської губерній послали на з'їзд по 10—17 делегатів, що свідчить про активізацію селян в політичному житті республіки³⁷.

Окуповані губернії України були представлені на з'їзді, ясно, менше, але заперечувати їх участь у з'їзді зовсім, як це роблять деякі автори, не можна. «Треба підкреслити,— відзначав М. О. Скрипник,— що тут (на II Всеукраїнському з'їзді Рад.— О. Л.) були представники не лише з неокупованих іще частин України, а навіть і тих, що були вже під владою окупантів Української Центральної ради. Там були присутні (хоч лише окремими одиницями) представники з далекої Волині та Поділля»³⁸.

Всього на з'їзд прибуло 964 делегати*. До партій більшовиків і лівих есерів (українських та російських), які стояли в той час на платформі Радянської влади, належала переважна більшість делегатів — 842 чол. (з них 428 більшовиків і 414 лівих есерів), що становило понад 87% загального числа делегатів, 90 делегатів (9,3%) були безпартійними і лише 32 делегати (3,3%) представляли меншовиків, правих есерів, українських соціал-демократів та ін.³⁹

Отже, делегати з'їзду були представниками місцевих Рад України, які відбивали їх ставлення до найважливіших питань поточного моменту. Склад з'їзду в основному відповідав партійному складові цих Рад.

Питання про обставини, за яких були ухвалені більшовицькі резолюції порядку денного, щодо кількості та впливу на рішення з'їзду прибулих делегатів IV Надзвичайного Всеросійського з'їзду Рад потребують уточнення. Для з'ясування їх важливе значення мають протоколи II Всеукраїнського з'їзду Рад, що зберігаються в ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС і досі не використовувалися дослідниками, а також аналіз і критичне використання опублікованих джерел.

³³ «Известия Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов г. Екатеринослава и Екатеринославской губернии», № 10, 12 березня 1918 р.

³⁴ ХОДА, ф. Р-1630, оп. 2, спр. 5, арк. 12.

³⁵ ДОДА, ф. Р-2602, оп. 1, спр. 2, арк. 87; ф. Р-2620, оп. 1, спр. 11, арк. 276, 277, 278.

³⁶ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. Р-2689, оп. 1, спр. 1, арк. 6; ДОДА, ф. Р-2622, оп. 1, спр. 2, арк. 55.

³⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 84, арк. 4.

³⁸ Микола Скрипник. Назв. праця, стор. 206—207.

* В деяких працях називається цифра 969. Автори переносять опечатку з «Вестника УНР».

³⁹ «Вестник УНР», № 44, 19 березня 1918 року.

Найважливішим питанням з'їзду, що викликало бурхливі і гострі дебати, було питання «Про політичний момент» (ставлення до Центральної ради, питань війни і миру). Обговорення його почалося на першому засіданні з'їзду, увечері 17 березня 1918 р. У зв'язку з пізнім часом вирішено було продовжити дебати на ранковому засіданні 18 березня⁴⁰.

Щодо підсумків роботи з'їзду в першій день ніяких розходжень в документах не існує. Зате робота другого дня з'їзду, 18 березня, висвітлена по-різному, що в значній мірі заплутує питання про обставини прийняття окремих резолюцій. Газета «Вестник Украинской Народной Республики» у двох номерах — № 46 від 21 березня і № 47 від 22 березня, помістила звіти про роботу з'їзду під однаковими заголовками «Засідання з'їзду 18 березня». Газета «Звезда», яка, в основному, передруковувала матеріали з'їзду з «Вестника Украинской Народной Республики», помістила матеріали в одному номері під заголовком «Засідання 18 березня»⁴¹. Журнал «Літопис революції» також ці матеріали об'єднав під одним заголовком «Другий день з'їзду. Засідання 18 березня»⁴². А між тим редакція газети «Вестник Украинской Народной Республики» допустила помилку, помістивши в № 47 від 22 березня під заголовком «Засідання 18 березня» частину матеріалів, які розглядалися насправді 19 березня. Це були виступи делегатів (в тому числі В. П. Затонського і Ф. А. Артема, які прибули з IV Надзвичайного Всеросійського з'їзду Рад), присвячені обговоренню доповіді про державний устрій України. Про час прийняття резолюції з першого питання названі газети матеріалів не вміщують.

Природно, виникає питання, коли й за яких умов була прийнята резолюція «Про політичний момент», коли почалось обговорення другого питання порядку денного, з якого часу в роботі з'їзду брали участь делегати IV Надзвичайного Всеросійського з'їзду Рад?

В протоколах II Всеукраїнського з'їзду Рад матеріали з'їзду чітко розподілені по днях, хоч там і не виділені ранкові та вечірні засідання. За даними протоколів весь день роботи з'їзду 18 березня був присвячений обговоренню питання «Про політичний момент» і прийняттю резолюції⁴³. Співставлення і аналіз матеріалів різних газет також підтверджує цей факт.

Газета «Вестник Украинской Народной Республики» у № 46 від 21 березня, давши звіт про ранкове засідання 18 березня, писала, що резолюції і декларації різних фракцій з першого питання були зачитані, але голосування їх відкладене на вечір. Про те, що голосування резолюції «Про політичний момент» відбулося насправді ввечері 18 березня, ясно вказує газета «Революционный путь»: «Після перерви засідання відновлюється о 8 годині вечора. На порядку денному питання про резолюцію війни і миру»⁴⁴.

Отже, протягом двох днів обговорювалося питання «Про політичний момент». «Це питання забрало найбільше часу», — писала газета «Вестник Украинской Народной Республики». Віднесення виступів В. П. Затонського, Артема (Ф. А. Сергеева) і інших делегатів з питання «Про державний устрій» цією та іншими газетами до 18 березня слід вважати помилковим.

В обговоренні питання «Про політичний момент» делегати IV Над-

⁴⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 84, арк. 1—6; «Вестник УНР», № 46, 21 березня 1918 р.

⁴¹ «Звезда», № 54, 23 березня 1918 р.

⁴² «Літопис революції», 1928, № 2, стор. 251—258.

⁴³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 84, арк. 6—12.

⁴⁴ «Революционный путь», № 25, 20 березня 1918 р.

звичайного Всеросійського з'їзду Рад участі не брали, оскільки з'явилися на з'їзді 19 березня 1918 р., коли дане питання вже було розв'язане.

Детально висвітлено прийняття резолюції в протоколах з'їзду.

Резолюції з питання «Про політичний момент» були внесені буквально всіма фракціями, навіть і такими нечисленними, як наприклад, правими есерами, меншовиками і українськими соціал-демократами. Але ці партії, побачивши, що переважна більшість делегатів не тільки не підтримує їх резолюції, а й вороже до них ставиться, оскільки там неприховано проявлялося вороже ставлення до Радянської влади, зняли свої резолюції і відмовились від голосування⁴⁵. На голосування були винесені лише резолюції тих фракцій, які стояли на платформі Радянської влади — більшовиків, лівих есерів і лівих українських соціал-демократів.

Під час голосування за основу резолюції незначною більшістю голосів пройшла резолюція лівих есерів. Після вияснення результатів голосування фракції українських лівих соціал-демократів і ППС (лівиця) заявили про передачу своїх голосів за резолюцію більшовиків. Але це викликало енергійний протест з боку лівих есерів, які вважали передачу голосів після голосування недійсною. За основу була прийнята резолюція лівих есерів⁴⁶.

Остаточне голосування резолюції проходило після внесення змін і поправок з кожного пункту окремо. З першого пункту ухвалені за основу резолюції на пропозицію більшовиків було вилучено фразу, якою засуджувався Брестський мир.

В лівоесерівській резолюції виражалась категорична відмова від укладення урядом Радянської України миру з Німеччиною. Внесена більшовиками поправка була спробою добитися мирного врегулювання відносин з Німеччиною навіть на тих важких умовах миру, який підписала Центральна рада, але при обов'язковій умові невтручання німецько-австрійських військ у внутрішні справи України. Наступні поправки чітко визначали завдання трудящих України в разі незгоди Німеччини підписати мир з Радянською Україною. В резолюції проголошувалось, що «трудящі України при даних умовах не визнають у своїй країні буржуазної влади ні в центрі, ні на місцях і будуть боротися за відновлення влади Рад там, де вони знищені»⁴⁷.

В результаті внесених більшовиками змін і поправок лівоесерівська резолюція зовсім втратила свій попередній зміст, з неї була вилучена вся лівоесерівська суть. Така резолюція була неприйнятна для фракції об'єднаних українських і російських лівих есерів. «Ліві есери, — вказується в протоколах з'їзду, — відчувши після голосування 4-го пункту, що вони зі своєю резолюцією провалилися, вносять заяву, що від дальшого голосування резолюції вони відмовляються»⁴⁸.

Резолюція в цілому була прийнята 388 голосами при 338, що утрималися⁴⁹.

Прийнята з'їздом резолюція «Про політичний момент» була відображенням волі українських трудящих. Питання війни і миру, що протягом майже двох місяців було предметом гострих дебатів, напередодні з'їзду викристалізувалося. Переважна більшість партійних організацій і Рад України схвалили підписання миру Радянською Росією,

⁴⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 84, арк. 11.

⁴⁶ Там же, арк. 11—12.

⁴⁷ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, стор. 23.

⁴⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 84, арк. 12.

⁴⁹ «Известия Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов г. Екатеринослава и Екатеринославской губернии», № 16, 21 березня 1918 р

розвінчали зрадницький «мир» Центральної ради і виразили готовність із зброєю в руках боротись проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції на Україні. Така позиція знайшла своє остаточне вирішення на з'їзді. Це було великим вкладом трудящих України в загальну справу боротьби В. І. Леніна, більшовицької партії за завоювання мирного перепочинку.

Голосування за резолюцію в більшовицькій редакції розмежувало делегатів, привернуло до фракції більшовиків лівих українських соціал-демократів, значну частину безпартійних делегатів і рядових членів партії лівих есерів. Це мало важливе значення при розв'язанні інших питань, з яких були прийняті виключно більшовицькі резолюції.

Ранкове засідання 19 березня почалось з пропозиції М. О. Скрипника вирішити питання про правомочність на з'їзді «делегатів, які щойно повернулись із Всеросійського з'їзду Рад»⁵⁰. Факт прибуття цих делегатів 19 березня засвідчують і протоколи, і газетні матеріали. До того ж, в центральній пресі також знаходимо дані про те, що після закінчення IV Надзвичайного Всеросійського з'їзду Рад тривали фракційні засідання партій і тільки 18 березня делегати почали роз'їжджатись на місця⁵¹.

На запит лівих есерів про кількість прибулих делегатів на з'їзд М. О. Скрипник відповів, що їх було 100 чоловік⁵². Право ухвального голосу одержали ті делегати, які були обрані ЦВК Рад України на IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад і разом з тим були делегатами II Всеукраїнського з'їзду Рад⁵³. Що ж до інших, то мова йшла тільки про представників від Рад України. Причому, від імені більшовиків В. П. Затонський настоював на включенні в число членів з'їзду з правом ухвального голосу лише тих делегатів, Ради яких на з'їзді не представлені. З'їзд підтримав пропозицію більшовиків⁵⁴. Оскільки прибули з Росії ліві есери і «ліві комуністи», що мали надії знайти сприятливий ґрунт для здійснення своїх планів на II Всеукраїнському з'їзді, взагалі не були представниками Рад України, вони ухвального голосу не одержали. Лише члени Всеросійського ЦВК, які постановою ЦВК Рад України запрошувались на з'їзд⁵⁵, одержували право бути присутніми на ньому. Серед прибулих були відомі діячі партії лівих есерів Камков, Карелін, Штейнберг, Алексеев⁵⁶. Відомостей про приїзд на з'їзд М. Спиридонової автором не виявлено*.

На засіданні 19 березня, а не 18 березня, як помилково зазначено в газетах⁵⁷, одержали права делегатів з'їзду селянські делегати, які прибули від окремих волостей в більшій, ніж передбачалось організаційною комісією кількості — по 10—17 чоловік⁵⁸. Отже, на кінець роботи з'їзду число його делегатів збільшилось переважно за рахунок представників місцевих Рад України і становило понад 1,2 тис. чоловік**.

⁵⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 84, арк. 14.

⁵¹ «Правда», № 53, 20 березня 1918 р.

⁵² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 1, оп. 4, од. зб. 84, арк. 12.

⁵³ «Известия Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов г. Екатеринослава и Екатеринославской губернии», № 16, 21 березня 1918 р.

⁵⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 84, арк. 12.

⁵⁵ «Земля и воля», № 9, 9 березня 1918 р.

⁵⁶ ДОДА, ф. Р-2620, оп. 1, спр. 5, арк. 124; «Революционный путь», № 29, 30 березня 1918 р.

* Без посилання на джерела в «Українському історичному журналі», 1968, № 3, стор. 134 в числі прибулих на з'їзд лівих есерів названа М. Спиридонова.

⁵⁷ «Вестник УНР», № 46, 21 березня 1918 р.

⁵⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 84, арк. 17.

** Встановити точну кількість делегатів з'їзду на кінець його роботи не вдалося. Беручи до уваги факт не тільки прибуття делегатів в період роботи з'їзду, а й залишення його представниками правих і націоналістичних партій («Робітничка газета»,

Збільшення кількості делегатів з'їзду посилило фракцію більшовиків. Про це свідчить факт прийняття більшовицьких резолюцій з усіх питань, які розглядалися 19 березня.

З'їзд відхилив резолюцію лівих есерів і прийняв більшовицьку з питання «Про державний устрій». Після цього ліві есери поспішили однежуватись від прийнятих ухвал і виступили з відповідною заявою. Вони відмовились не тільки від резолюції «Про державний устрій», як вказувалося в тогочасних газетах, а й від резолюції «Про політичний момент». В протоколах з'їзду відзначено, що на засіданні 19 березня представник лівих есерів заявив, «що його фракція вважає для себе не обов'язковими резолюції про війну і мир і внутрішній устрій УНР, ухвалені з'їздом»⁵⁹. Така редакція заяви відповідає історичній дійсності

Керівники лівих есерів на з'їзді опинилися в ролі полководців без армії. Від них відійшли не тільки безпартійні бідняцько-середняцькі делегати, а й частина рядових членів партії, які підтримали більшовицькі резолюції. Лідерам лівих есерів, як зазначав М. О. Скрипник, залишалося або разом з гайдамацькою частиною з'їзду виступити проти більшовиків, або разом з робітниками і селянами голосувати за більшовицькі резолюції. «Дрібнобуржуазна істота есерівська,— писав М. О. Скрипник,— виявилась тут цілком ясно. Вони заявили свій протест і відмовились від голосування»⁶⁰.

В протоколах з'їзду більш конкретно і чітко показано, за яких обставин були розв'язані й інші питання порядку денного з'їзду.

На вечірньому засіданні 19 березня на доповідь Гусарського, члена ППС (лівиця), без дебатів була ухвалена резолюція більшовиків і ППС (лівиці) «Про організацію військової сили». З'їзд визнав необхідним для боротьби з німецько-австрійськими загарбниками створити робітничо-селянську Червону Армію, сильну революційним духом і пролетарською свідомістю, в організації якої найактивнішу участь повинні взяти делегати з'їзду⁶¹.

З приводу ухвали резолюції з земельного питання «Робітнича газета», орган ЦК УРСДП, всупереч справжнім фактам писала: «Земельне питання зовсім не обмірковувалося, а тільки взагалі як і скрізь автоматично піднімались руки...»⁶².

Насправді від обговорення цього питання відмовились українські соціал-демократи разом з меншовиками і правими есерами. Їх заява викликала хвилю обурення не тільки більшовицької частини делегатів, а й лівих есерів. Звертаючись до делегатів з'їзду, представник фракції лівих есерів заявив, що закон про землю для селян є найважливішим питанням дня і тому не байдуже, як воно буде вирішене. На розгляд з'їзду був поданий законопроект, вироблений III Всеросійським з'їздом Рад. Закон про землю був прийнятий переважно більшістю делегатів при 3, що утримались, і 23, що ухилились від обговорення цього питання і голосування. На адресу останніх полетіли крики «гайдамаки!»⁶³.

На останньому засіданні з'їзду була затверджена загальна кількість нового складу ЦВК. Про організованість більшовицької фракції

№ 239, 3 квітня 1918 р.) можна погодитися з тими авторами, які вважають, що на кінець роботи з'їзду кількість його делегатів становила понад 1200 чол. (Микола Скрипник. Назв. праця, стор. 74).

⁵⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 84, арк. 17.

⁶⁰ Микола Скрипник. Назв. праця, стор. 214.

⁶¹ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, стор. 24.

⁶² «Робітнича газета», № 239, 3 квітня 1918 р.

⁶³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 84, арк. 18.

свідчить той факт, що вона на цьому ж засіданні оголосила список товаришів, висунутих до складу нового ЦВК — всього 47 чоловік⁶⁴.

У зв'язку з тим, що за погодженістю фракцій вирішено було закінчити роботу з'їзду 19 березня, інші питання порядку денного передавались на розгляд новообраному ЦВК Рад України⁶⁵.

З заключним словом, в якому підбивались підсумки роботи з'їзду і відзначалася глибока впевненість і віра в перемогу Радянської влади на Україні, звернувся до делегатів М. О. Скрипник. Його заклик: «Йдіть же в села і міста і з гордістю несіть знамено революції і ми переможемо» — був підтриманий бурхливими оплесками делегатів⁶⁶.

Наведені документальні матеріали показують, що трудящі маси України взяли активну участь у підготовці II Всеукраїнського з'їзду Рад. Рішення з'їзду відбивали ставлення місцевих Рад до найважливіших питань поточного моменту і були волевиявленням робітників і селян України.

Разом з більшовиками, які на з'їзді виступили згуртовано, подолавши суперечності на фракційних засіданнях, голосували за їх резолюції ліві українські соціал-демократи, ППС (лівиця) і значна частина рядових членів партії лівих есерів і безпартійних делегатів. Рішення з'їзду свідчить про перехід робітничого класу, трудового селянства на позиції більшовицької партії і Радянської влади; і він, як підкреслював В. П. Затонський, «відіграв величезну роль в справі пропаганди ідей соціальної революції та Радянської влади»⁶⁷.

⁶⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС. ф. 17, оп. 4, од. зб. 84, арк. 19.

⁶⁵ Там же, арк. 18.

⁶⁶ Там же, арк. 19.

⁶⁷ «Літопис революції», 1928, № 2, стор. 239.

БОРОТЬБА СЕЛЯН УКРАЇНИ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ДЕКРЕТУ ПРО ЗЕМЛЮ (жовтень—грудень 1917 р.)

І. В. ХМІЛЬ

Велика Жовтнева соціалістична революція, здійснена робітничим класом Росії в союзі з найбільш бідним селянством під керівництвом більшовицької партії, поклала початок великим революційним зрушенням на селі. II Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів прийняв історичні декрети про мир та землю. В. І. Ленін писав, що Жовтнева революція, здійснюючи віковічні сподівання селян про землю, вирішила не розв'язані ще «питання буржуазно-демократичної революції мимохідь..., як «побічний продукт» нашої головної і справжньої, пролетарсько-революційної, соціалістичної роботи»¹. За Декретом про землю скасовувалося поміщицьке та інше велике землеволодіння, вона проголошувалася всенародним добром і передавалася трудовому селянству.

Бідняки і середняки України одержали понад 15 млн. десятин поміщицької, купецької, удільної та церковної землі. Крім того, при зрівняль-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 31.

ному поділі земель найбіднішому селянству виділялося ще близько 7 млн. десятин куркульських лишків, тобто всього йому передавалося 22 640 тис. десятин, або 51,4% земельного фонду України². 600 тис. безземельним дворам надавалося в середньому по 5—8 десятин, а наділи 1700 тис. малоземельних господарств майже подвоювалися. Бідноті виділявся також живий і мертвий реманент³.

Декрет про землю відіграв величезну роль у революціонуванні селянських мас і мав важливе значення для залучення їх на бік Радянської влади. На його основі ґрунтувався союз робітничого класу і селянства. За вказівкою В. І. Леніна декрет було надруковано у всіх більшовицьких газетах, зокрема й України («Донецький пролетарій» (Харків), «Звезда» (Катеринослав), «Пролетарская мысль» (Київ), «Голос пролетарія» (Одеса) та «Известия» місцевих Рад робітничих і солдатських депутатів, а також видано окремою брошурою тиражем близько 50 тис. примірників. Уже 27 жовтня його читали сотні тисяч чоловік⁴.

Велику роль у пропаганді рішень II Всеросійського з'їзду Рад та в організації боротьби за Радянську владу на Україні відіграли його делегати від України* та агітатори, які виїжджали на села. Так, 31 жовтня на засіданні Ізюмського повітового земельного комітету доповідь «Про петроградські події» зробив представник повітової Ради селянських депутатів Маркар'янц, який напередодні повернувся з Петрограда⁵. 2 листопада 1917 р. на розширеному засіданні Рад Одеси про найголовніші рішення з'їзду розповів П. Старостін⁶. Агітаційний відділ Петроградського військово-революційного комітету тільки з 27 жовтня по 25 листопада 1917 р. відрядив 627 агітаторів для роз'яснення перших декретів Радянської влади⁷. Завдяки величезній роз'яснювальній роботі селянство швидко зрозуміло зміст ленінського Декрету і почало вимагати розподілу всіх петрудових земель.

Проте здійсненню сподівань робітників і селян перешкоджала Центральна рада, яка підступно захопила владу і всіляко намагалася замовчувати ленінський Декрет, але вона не змогла приховати, що в центрі країни селянство одержало від Радянської влади поміщицьку землю.

Керуючись директивами головного земельного комітету, у листопаді—грудні 1917 р. більшість губернських і повітових земельних комітетів замовчувала Декрет про землю або відкрито виступала проти нього. Наприклад, Харківський губернський земельний комітет направив у повіті і волості циркуляр, в якому вимагав «не виконувати опублікованого

² М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции, К., 1956, стор. 30, 32; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 140.

³ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, К., 1967, стор. 23.

⁴ П. Н. Соболев. Беднейшее крестьянство — союзник пролетариата в Октябрьской революции, М., 1958, стор. 22—23.

* На з'їзд прибули 122 делегати від 69 Рад України, зокрема 57 більшовників. За перехід влади до рук Рад висловилися 48 Рад, або 70%. Ці дані спростовують наклепницькі твердження буржуазних націоналістів, ніби на II Всеросійському з'їзді Рад Україна не була представлена, і тому його рішення для неї не обов'язкові.— Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1, К., 1967, стор. 184.

⁵ Ц.Л.А.Ж.Р. УРСР, ф. 1326, оп. 1, спр. 27, арк. 352.

⁶ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 128, арк. 27—28; Одеський обласний державний архів, ф. 3829, оп. 1, спр. 87, арк. 27.

⁷ В. Сторожев. Союз рабочего класса и беднейшего крестьянства в социалистической революции, М., 1954, стор. 147.

в газетах Декрету про землю, а керуватися в своїх діях постановами головного і губернського земельних комітетів»⁸. Крім того, земельні комітети всіляко гальмували взяття на облік поміщицьких маєтків, даючи змогу поміщикам продати частину майна.

Більшовики викривали антинародну аграрну політику Центральної ради, роз'яснювали бідності та наймитам необхідність боротьби проти неї, за реалізацію Декрету про землю. Так, 11 листопада 1917 р. збори селян, проведені Городищенською волосною більшовицькою організацією Черкаського повіту, постановили: негайно обнародувати декрети «про перехід усієї землі трудящому народу без усякої виплати, а також передачі трудовому селянству, тобто його виборним комітетам, живого і мертвого реманенту для безплатного користування» ним селянської бідності⁹. В резолюції з'їзду солдатів Румунського фронту та Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Одеси та області зазначалося: «Признаючи Декрет про землю в силі, просимо всі військові організації сприяти його швидкому проведеному в життя»¹⁰. Подібні резолюції приймали Ради, селянські з'їзди, сходи, які відбувалися і в інших місцях України¹¹.

Поступово селяни починають втілювати в життя положення Декрету. 15 листопада 1917 р. сквирський повітовий комісар Криворучко повідомляв губернському комісару Центральної ради: «Селяни почали захоплювати поміщицькі маєтки, млини. Боротьба з самочинством стала неможливою через те, що декрет більшовиків про землю і друга та літатура розповсюджена по селах»¹². 16 листопада 1917 р. Старобільський повітовий земельний комітет доповідав Харківському губернському земельному комітету: «У деяких волостях під впливом більшовицького декрету проходить самовільне знищення лісів, захоплення приватновласницьких маєтків з живим і мертвим реманентом»¹³.

Скарги на дії селян надходили від спілок землевласників, різних поміщицьких спілок та безпосередньо від поміщиків. Так, уповноважений землевласників Єлисаветградського повіту 18 листопада телеграфував: «Лозунги петроградського Леніна перекинулися на Херсонщину... В хуторі моєму Шпички Володимирської волості... несвідомі селяни разом з комітетами накиннулися на мою землю»¹⁴. Поміщик Добровольський (Ямпільський повіт) повідомляв подільському губернському комісару: «У Федорівці внаслідок агітації більшовиків... селяни обрали самочинний

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1326, оп. 1, спр. 3, арк. 71; «Земля и воля», 10 (23) листопада 1917 р.

⁹ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1962, стор. 433.

¹⁰ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 504, арк. 30. «Голос пролетарія», 28 листопада 1917 р.

¹¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, К., 1957, стор. 350—351, 441—442; Борьба за власть Советов на Киевщине. Сборник документов и материалов (март 1917 — февраль 1918 г.), К., 1957, стор. 397; В борьбе за Октябрь (март 1917 — январь 1918 г.) Сборник документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти, Одесса, 1957, стор. 117; Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов, Херсон, 1957, стор. 117.

¹² Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 419—420; Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 2796, оп. 1, спр. 10, арк. 38.

¹³ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции (февраль 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов Харьков, 1957, стор. 289.

¹⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 398—399.

сільський комітет, який діє за декретом Леніна і не хоче визнавати універсалу ради»¹⁵.

У боротьбу за реалізацію ленінського Декрету включалося трудове селянство. Події в українському селі добре відображені в доповіді бердичівського повітового комісара губернському комісарові від 13 листопада 1917 р.: «Рух навколо земельного питання наростає з неймовірною швидкістю і дійшов у деяких місцях до крайніх своїх меж, а саме: селяни, вважаючи себе господарями всієї землі, захопили в свої руки економію з живим і мертвим інвентарем, проводять описи майна, ставлять своїх довірених, замикають помешкання і усувають адміністрацію від розпоряджень...»¹⁶.

Згідно з ленінським Декретом поміщицькі землі та маєтки мали перейти у відання земельних комітетів, але проти цього виступала Центральна рада. Тому селяни встановлювали контроль над поміщицькими маєтками і поступово розподіляли землі між собою, інколи створювали колективні господарства. Встановлення контролю над маєтками та їх описи — це початкові заходи на шляху здійснення Декрету про землю. Процес обліку та контролю мав такі форми: «1. Губернські земельні комітети, не визнаючи влади Рад та їх декретів, вимагали від повітових і волосних земельних комітетів взяти на облік маєтки поміщиків, щоб не допустити встановлення контролю з боку самих селян; 2. В свою чергу, волосні земельні комітети описували маєтки і брали їх під контроль, щоб зареєструвати майно і не допустити його розбазарювання поміщиками та їх управителями; 3. Контроль встановлювався самими селянами після прийняття відповідного рішення на сільських сходах, де селяни обирали в маєтки комісарів або контролерів, які описували майно, стежили за діяльністю адміністрації, організували охорону маєтків тощо»¹⁷. Остання форма обліку і контролю була найпоширенішою.

Складання описів і облік маєтків супроводжувалися гострою класовою боротьбою. Центральна рада, губернські та більшість -повітових земельних комітетів, угодовські партії меншовиків та есерів намагалися використати описи поміщицьких маєтків з метою захисту їх від селян. Генеральний секретар земельних справ Центральної ради в циркулярі, надісланому земельним комітетам, пропонував «скласти детальний опис інвентаря по всіх нетрудових господарствах по можливості в присутності власників і за їх підписом, роз'яснюючи власникам, що коли Установчі збори вирішать перехід інвентаря, їм буде сплачено за тими описами»¹⁸. У відповідь на цей циркуляр власники та управителі маєтків і економії, сподіваючись одержати викуп, склали детальні описи збитків, завданих їм селянами, причому включали в них навіть збитки від стихійного лиха. Такі описи були складені в маєтках та економіях спадкоємців Терещенка (Київська губернія)¹⁹.

Київський, Волинський та Харківський губернські, а також ряд повітових земельних комітетів цих губерній детально розробили питання опису та взяття під контроль нетрудових земель. В постановах Чернігів-

¹⁵ «Красный архив», 1941, т. 2, стор. 85; Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р.—лютий 1918 р.). Документи і матеріали, Хмельницький, 1957, стор. 220.

¹⁶ «Красный архив», 1941, т. 2, стор. 96; КОДА, ф. Р-2796, оп. 1, спр. 1, арк. 20—21.

¹⁷ М. А. Рубач. Очерки..., стор. 188—248.

¹⁸ Історія селянства Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 27.

¹⁹ ЦДА УРСР, ф. 830, оп. 1, спр. 184, арк. 1—2; спр. 185, арк. 1; спр. 186, арк. 1—28; спр. 660, арк. 1—25; спр. 1068, арк. 1; спр. 1781, арк. 1—56; спр. 1853, арк. 1—12; спр. 1854, арк. 1—24; ф. 606, оп. 1, спр. 175, арк. 14—27; спр. 204, арк. 1—50; спр. 205, арк. 1—7, 41—47, 66—74; спр. 221, арк. 1—5; спр. 222, арк. 1—78.

ського і Київського губземелькомів від 16 і 24 листопада 1917 р.²⁰ вказувалося, що «управління взятих на облік маєтків залишається в руках адміністрації маєтків, службовці і адміністрація описаних і взятих під охорону і контроль маєтків залишаються на своїх місцях, ведуть господарство і пильнують за маєтками як за народним добром». «За самочинне звільнення з посад службовців і адміністрації маєтків або насильство над ними вивуваці відповідатимуть за законами карними і цивільними». На необхідність здавати все описане майно під розписку власникові або його управляючому вказували Харківська губернська, Єлисаветградська повітова²¹ та ряд інших земельних управ. Проте Ради селянських депутатів, низові земельні комітети і самі селяни виступали проти цих контрреволюційних заходів. Так, 20 грудня 1917 р. газета «Нова рада» повідомила, що в маєтку колишнього губернського предводителя дворянства Сухомлинова (містечко Северинівка), переданому земельному комітетові, селяни «нищать палац поміщика». 22 листопада 1917 р. землевласник Бердичівського повіту С. Г. Позняков писав у Генеральне секретарство внутрішніх справ, що його маєток повинен бути переданий Бердичівському повітовому земельному комітету, проте «селяни с. Малої Чернявки захоплюють живий і мертвий реманент, розкрадають запаси насінневих продуктів, вигнали всіх службовців і погрожують розгромити господарські будівлі маєтку»²².

На основі Декрету про землю 19 листопада 1917 р. виконавчий комітет Херсонської губернської Ради селянських депутатів прийняв постанову про те, що «всі землі на території Херсонської губернії з усім живим і мертвим реманентом, будівлями і запасами сільськогосподарських продуктів у поміщицьких і великих арендних маєтках переходять у відання і розпорядження земельних комітетів». 22 листопада цю постанову підтримав з'їзд Одеської повітової Ради селянських депутатів і постановив розіслати її в усі волості повіту²³. З'їзд селян Старокостянтинівського повіту, що відбувся 4 листопада 1917 р., постановив передати всі поміщицькі та церковні землі і ліси волосним земельним комітетам²⁴. У вироці Юнаківського сільського товариства від 29 жовтня 1917 р. говорилося: «Оскільки після 25 жовтня цього року влада дійсно перейшла до рук народу, щоб попередити розкрадання народного багатства, лісів, живого і мертвого реманенту..., запасів хліба і кормів для худоби, постановили: всі землі, запаси хліба і кормів, худоба, машини, знаряддя негайно переходять у розпорядження народу в особі волосного земельного комітету. Для охорони... негайно поставити сторожу від народу, а також доручити земельному комітетові негайно приступити до прийняття рухомого майна сусідніх приватних власників Лещинського і Макашечького Софроніївської пустині»²⁵.

Налякані Декретом про землю поміщики почали розпродувати свої маєтки. У статті «Відповідь на запити селян» В. І. Ленін вказував, що для збереження народного добра необхідно негайно брати на облік землі та майно поміщиків. «Волосні земельні комітети,— писав він,— повинні зараз же брати всі поміщицькі землі в своє розпорядження, на найсуво-

²⁰ «Селянська спілка», 24 листопада 1917 р.; «Нова Рада», 9 січня 1918 р.: ЦДАЖР УРСР, ф. 1630, оп. 1, спр. 1, арк. 106—107.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1326, оп. 1, спр. 17, арк. 3, 8, 11; спр. 90, арк. 210; М. А. Рубач. Очерки..., стор. 217.

²² КОДА, ф. Р-2796, оп. 1, спр. 1, арк. 34.

²³ «Земля и воля», 19 листопада (2 грудня) 1917 р.; «Революционное дело», 23 листопада 1917 р.; «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», 16 (29) листопада 1917 р.

²⁴ Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (март 1917 — декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов, Житомир, 1957, стор. 71.

²⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 119.

ріший облік, охороняючи повний порядок, якнайсуворіше охороняючи колишнє поміщицьке майно, яке віднині стало загальнонародним добром і яке через це сам народ повинен охороняти»²⁶. 8 листопада 1917 р. виконавчий комітет Херсонської губернської Ради селянських депутатів запропонував повітовим і волосним Радам селянських депутатів провести облік майна землевласників²⁷. Аналогічні резолюції приймали земельні комітети Полтавської, Волинської, Харківської²⁸ та інших українських губерній. Лише в Київській губернії волосні та сільські земельні комітети з кінця листопада 1917 р. до початку 1918 р. описали 12 маєтків та економію І. Ф. і В. Ф. Муравйових-Апостол. Земельний відділ виконавчого комітету Сергіївської волосної Ради робітничих і селянських депутатів Ізюмського повіту (Харківська губернія) описав та взяв на облік 20 економію і маєтків²⁹.

Часто селяни самі описували поміщицькі землі, ліси, маєтки та майно. 10 листопада таращанський повітовий комісар Боярський телеграфував губернському комісарові: «Селяни, не чекаючи розпоряджень про порядок переходу землі, самовільно приступають, описують живий і мертвий реманент..., заявили, що все заберуть»³⁰.

Поміщики чинили збройний опір контролерам, членам земельних комітетів і Рад селянських депутатів. В Ананьївському повіті члени місцевого земельного комітету «з'явилися до поміщика Реріха для опису землі і реманенту. Поміщик Реріх вчинив збройний опір, в результаті чого вбито кількох селян, вбито і Реріха. Ця подія викликала загальне обурення селян і привела до висновку про необхідність мати в своєму розпорядженні збройну силу». Про це писав орган Одеської Ради робітничих депутатів³¹. Вже 9 листопада 1917 р. селяни Хотенської волості Сумського повіту, обравши на зборах контролерів у Мерлогівську економію, одночасно організували «охоронну дружину» для успішного проведення опису³².

До середини грудня майже скрізь було встановлено селянський контроль над поміщицькими маєтками та куркульськими господарствами, що відіграло велику роль у боротьбі за здійснення ленінського Декрету про землю. «Селянський контроль відняв у поміщиків і поміщицької адміністрації фактичну владу над маєтками, позбавив їх можливості реально розпоряджатися своїми величезними багатствами, які могли бути використані для активної боротьби проти народних мас, проти соціалістичної революції»³³.

За постановами Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, повітових селянських з'їздів, земельних комітетів та селянських сходів трудящі України перейшли від обліку і контролю до конфіскації поміщицьких маєтків, землі, лісів, реманенту, підприємств і відчуження

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 258.

²⁷ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, К., 1967, стор. 305.

²⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 450—451; Борьба трудящихся Волини за власть Советов, стор. 77; Харківський обласний державний архів, ф. Р-4803, оп. 1, спр. 1, арк. 13; ф. Р-4804, оп. 1, спр. 12, арк. 10; спр. 28, арк. 2; ЦДАЖР УРСР, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 235; «Земля и воля», 28 листопада (11 грудня) 1917 р.

²⁹ ЦДА УРСР, ф. 830, оп. 1, спр. 183; спр. 178, арк. 1—21; спр. 1771, арк. 1—26; спр. 1773, арк. 1—28; спр. 1774, арк. 1—7; Харківський обласний державний архів, ф. Р-4804, оп. 1, спр. 35, арк. 1—43.

³⁰ Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 403.

³¹ «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», 23 листопада 1917 р.

³² Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 263—264.

³³ М. А. Рубач. Очерки..., стор. 246.

куркульських лишків. Великого поширення ця акція набула після I Всеукраїнського з'їзду Рад. Так, 9 грудня 1917 р. Одеська Рада селянських депутатів постановила: «Доручити селянським комісарам з 16 грудня конфіскувати весь живий і мертвий реманент у всіх сільськогосподарських підприємствах і розподілити його між біднішими селянами»³⁴. У Кобеляцькій волості тільки з 22 листопада 1917 р. до 5 лютого 1918 р. були вилучені земельні лишки в 46 куркулів³⁵.

Однією з форм боротьби були розгроми поміщицьких маєтків. Такі дії селян пояснювалися споконвічною ненавистю їх до експлуататорів. Крім того, інколи мали місце провокації з боку куркулів, які збагачувалися під час розгромів. Часто селяни розбирали поміщицьке майно, щоб врятувати його від знищення. 22 грудня 1917 р. повірений у справах Головного управління маєтків М. Собанського писав подільському губкомісару, що «в повітах Ольгопольському при селах Цибульовці, де розміщена ферма «Роги», при Гордіївці, Тростянчику і Ольшанці, а також у Гайсинському при селах Лукашівці і Ульяниці... проводяться грабежі живого і мертвого реманенту, які супроводжуються навіть розгромом будівель та вигнанням економічних службовців»³⁶.

Про розмах боротьби українських селян свідчать такі дані: протягом листопада 1917 — січня 1918 рр. розгромлено на Лівобережжі — 150, у Київській губернії — 52, на Поділлі — 59 маєтків³⁷. 5 січня 1918 р. газета «Одесские новости» повідомляла, що в районі ст. Кучугани, Яновка і Бірзула Ананьївського повіту населення, очолюване демобілізованими солдатами, розгромило всі поміщицькі маєтки³⁸. Поміщики та угодівські партії поширювали провокаційні чутки про «насильства», «грабежі», «анархію» тощо. У відповідь на це В. І. Ленін говорив: «Насильство, коли його чинять трудящі, експлуатовані маси проти експлуататорів,— так ми за таке насильство!»³⁹. А у доповіді на II з'їзді Рад він зазначав, що справжніми винуватцями розгромів поміщицьких маєтків є не селяни а Тимчасовий уряд і партії меншовиків та есерів, які відтягували розв'язання земельного питання⁴⁰.

Розгорталася боротьба селян за ліси. Поміщики, лісопромисловці правління цукрових заводів, лісники, попи скаржилися комісарам Центральної ради на те, що селяни захоплюють і рубають поміщицькі, церковні та казенні ліси, забороняють заготовляти і вивозити сировину. У відповідь на скарги Центральна рада надсилала збройні загони для «наведення порядку». Селянство чинило опір спробам властей повернути власникам ліси, майно. Так, селянський сход с. Ліщинець Ширмовської волості обеззброїв та заарештував волосного комісара, а прикажчика заявив, що ліс переходить у розпорядження селян⁴¹.

На Україні мали місце поодинокі виступи, зокрема випасання худоби у лісі, потрапи посівів, обкладання поміщиків податками, звільнення від роботи військовополонених, вимога підвищити оплату праці⁴² тощо.

³⁴ В боротьбе за Октябрь, стор. 117.

³⁵ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1 стор. 353.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. 1, спр. 40, арк. 10.

³⁷ М. А. Рубач. Очерки..., стор. 168; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1, стор. 225.

³⁸ «Одесские новости», 5 (18) січня 1918 р.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 410.

⁴⁰ Див. там же, стор. 221.

⁴¹ КОДА, ф. Р-2796, оп. 1, спр. 1, арк. 27.

⁴² ЦДА УРСР, ф. 1626, оп. 1, спр. 23, арк. 25, 26, 34, 35, 40, 41, 48, 52—55; «Народна воля», 10 листопада 1917 р.; КОДА, ф. Р-2796, оп. 1, спр. 4, арк. 24; спр. 7, арк. 9; спр. 10, арк. 28—29; спр. 11, арк. 68; спр. 39, арк. 83.

Контрреволюційна політика, яку проводила Центральна рада, повністю викрила її в очах мас. Цьому сприяла також агітаційна і пропагандистська діяльність більшовиків, революційно настроєних робітників і солдатів. Селяни переходили на бік більшовиків, про що повідомляли комісари Центральної ради і преса. Наприкінці листопада старокостянтинівський повітовий комісар писав губернському комісару, що в повіті «більшовицькі лозунги знаходять сприятливий ґрунт» і рух селян «все більше поширюється»⁴³.

Під впливом більшовиків відбувалися перевибори земельних комітетів, які не захищали інтересів селян. Чернігівська земська газета писала, що в Стародубському повіті більшовики і солдати самочинно переобирають земельні комітети⁴⁴.

Оцінюючи становище в губернії, київський губернський комісар доповідав Генеральному секретарству, що для боротьби з більшовиками необхідна військова сила: «До мене доходять з офіціальних і приватних джерел відомості, що в губернії росте більшовицький рух, більшовицька агітація охоплює й село. За свідченням... комісарів боротьба з більшовизмом неможлива, бо у них немає для цього засобів... Крім пропаганди про шкідливість більшовизму, необхідна реальна сила, котра боролася б і не пропускала в повіті більшовиків... Без підтримки... влади військом боротьба з більшовизмом не дасть бажаних результатів»⁴⁵.

Центральна рада намагалася зберегти поміщицьке землеволодіння і куркульські господарства. 11 листопада всім губернським комісарам було розіслано циркуляр за підписом В. Винниченка про покарання «як грабіжників зі всією строгістю закону» учасників захоплення поміщицьких земель та реманенту⁴⁶. Проте це не залякало селян. Тоді Центральна рада застосувала війська. 17 грудня на прохання каменецького комісара товариш Генерального секретаря Абрамович надіслав телеграму головнокомандуючому Південно-Західним фронтом про відправлення у Каменецьк полку солдатів⁴⁷. Такі випадки були непоодинокими.

Інтереси поміщиків захищала й церква — оплот контрреволюції. Так, харківський архієпископ Антоній за дорученням церковного собору написав статтю «Послание собора к чадам церкви», опубліковану в газеті «Родной край», де вимагав: «Негайно повертайте церквам, обивателям, приходам і приватним власникам пограбовану землю, ліси і врожай»⁴⁸. Її читали в усіх церквах і соборах⁴⁹. Але зусилля Центральної ради та церкви виявилися марними.

Отже, прийняття Декрету про землю сприяло підвищенню революційної активності селянства. Трудячі маси села переконалися в контрреволюційній суті політики Центральної ради та угодовських партій і зрозуміли, що тільки Радянська влада дасть їм землю. Це обумовило масовий перехід трудівників села на бік більшовиків. Революційна боротьба селянства прискорила встановлення Радянської влади на Україні.

⁴³ «Трудовая Волянь», 4 листопада 1917 р.

⁴⁴ Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919). Сборник документов и материалов, Чернигов, 1957, стор. 62.

⁴⁵ КОДА, ф. Р-2796, оп. 1, спр. 16, арк. 35.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1326, оп. 1, спр. 3, арк. 84.

⁴⁷ Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 227—228.

⁴⁸ «Родной край», 15 листопада 1917 р.

⁴⁹ «Народна воля», 1 (14) грудня 1917 р.

З ІСТОРІЇ СПІЛЬНОЇ БОРОТЬБИ СЕЛЯНСЬКИХ МАС МОЛДАВІЇ ТА ПІВДНЯ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ Й ПІД ЧАС ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

І. Л. САБАДИРЬОВ

В радянській історіографії боротьбі селянських мас Росії за землю на початку ХХ ст. присвячено багато наукових праць. Це стосується як країни в цілому, так і окремих її районів. Оpubліковано, особливо в зв'язку з 50-річчям першої російської революції, чимало колективних та індивідуальних праць, в яких показана керівна роль більшовиків у селянському русі напередодні та в період революції 1905—1907 рр.¹ Тимчасом питання про спільні дії селянських мас України і Молдавії проти поміщиків і царизму, незважаючи на його безсумнівну важливість, досліджене поки що мало.

Цікаво тому показати, як вели спільну боротьбу за землю, проти поміщиків і царського самодержавства селянські маси одного з найбільших районів — Півдня України і Молдавії, що охоплював Катеринославську, Херсонську, Таврійську й Бессарабську губернії.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Південь України та Молдавія становили єдиний економічний район. Однак промисловість тут розвивалась нерівномірно. Найбільші промислові підприємства зосереджувались у Катеринославській, Херсонській і, частково, Таврійській губерніях. В Бессарабії переважало землеробство, а тому сільське населення становило 81%² загального числа жителів губернії.

Характерною ознакою цього району було те, що тут кріпосницькі пережитки майже не збереглися, а капіталізм у сільському господарстві розвивався швидше, ніж у центральній Росії. В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії» до головного району, куди йшли землеробські наймані робітники, відносив Бессарабську, Херсонську, Таврійську, Катеринославську та інші губернії³.

¹ Нариси історії Комуністичної партії України. Вид. 3-є, доп., К., 1971; Історія Української ССР, т. І, К., 1969; Історія селянства Української РСР, т. І, К., 1967; Революція 1905—1907 гг. на Україні, т. 1—2. Сборник документов и материалов, К., 1955; Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955; В. И. Ленин и Екатеринославская большевистская организация. Документы и материалы, Днепропетровск, 1962; Донбасс в революции 1905—1907 годов. Сборник документов и материалов, Сталино, 1957; Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов, Херсон, 1962; Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов, Симферополь, 1955; Из истории Одесской партийной организации. Очерки, Одесса, 1964; Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, К., 1968; Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації, Одеса, 1969; Очерки истории Коммунистической партии Молдавии. Изд. 2-е, Кишинев, 1968; История Молдавской ССР. Изд. 2-е, т. І, Кишинев, 1965; Крестьянское движение в Молдавии эпохи империализма. Документы и материалы, Кишинев, 1961; Листовки Кишиневских социал-демократических организаций РСДРП, Кишинев, 1969; М. Н. Лениченко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, К., 1956; Ф. Є. Лось. Революція 1905—1907 рр. на Україні, К., 1955; М. Р. Доній. Катеринославська більшовицька організація в революції 1905—1907 рр.—«З історії більшовицьких організацій на Україні», К., 1955; П. М. Шморгул. Большевистские организации Украины в годы первой русской революции, М., 1955; И. Берхин. Луганская большевистская организация в период первой русской революции, М., 1947; Д. С. Бельфор, С. К. Мельник. Революционное движение на Одещине в период первой русской революции, Одесса, 1956; Ю. Иванов и Д. Шемяков. Революционное движение в Молдавии в 1905—1907 гг., Кишинев, 1955; И. Г. Будаков. Революция 1905—1907 гг. в Молдавии, Кишинев, 1955 та ін.

² Підраховано автором на основі даних, опублікованих в кн.: Россия, т. ХІV, Спб., 1910, стор. 172.

³ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 3, стор. 222.

Водночас Півдню України та Молдавії були властиві загальні закономірності розвитку сільського господарства, характерні для всієї країни. Як і в інших губерніях Росії, тут більша і краща частина землі належала поміщикам, а селянські маси зазнавали злиднів і нестатків від малоземелля і безземелля. Напередодні першої російської революції 6200 поміщиків мали тут 4 144 696 дес. землі, або 20,4% її загальної кількості; середній розмір поміщицького землеволодіння становив 666,7 дес., а на 982,6 тис. селянських дворів припадало 8 661 839 дес., або 41,1%. Середній наділ на один селянський двір дорівнював 9,6 дес., а в окремих губерніях ще менше: в Херсонській — 7,8 і Бессарабській — 6,5 дес.⁴

Звичайно, середня кількість землі на поміщицький маєток і на один селянський двір дає лише загальну уяву про землеволодіння в згаданому районі. Адже великому князю Михайлу Миколайовичу належало тут 75 тис., а графу А. А. Мордвинову — 43 тис. дес. землі. Селяни здебільшого мали по 3—4 дес. землі на двір⁵. Населення цього району було багатонаціональним. В Катеринославській губернії 68,9% населення становили українці, 17,3% — росіяни, 0,4% — молдаване; в Херсонській, відповідно, — 53,5%, 21,1%, 5,4%; Таврійській — 42,2%, 27,9%, 0,2%; Бессарабській — 19,6%, 8,2%, 47,6%⁶. Крім того, тут жили німці, болгари, татари, євреї та ін. З наведених даних видно, що більшість населення в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях становили українці, а в Бессарабській — молдаване. Вони однаково відчували економічний і національний гніт і тому спільно боролися проти своїх ворогів — поміщиків і царського самодержавства.

Наприкінці XIX — початку XX ст. боротьба робітничого класу та селянства Росії за поліпшення свого становища посилилась. Багато було стихійних селянських заворушень, але всі вони жорстоко придушувались властями. В ході боротьби, на чолі якої стали більшовики, зростала і міцніла дружба російського, українського і молдавського народів.

1903 р. в Катеринославському більшовицькому комітеті працювали українець К. С. Кошевич і молдаванин М. П. Руснак — уродженець с. Калнебузака Хотинського повіту Бессарабської губернії⁷. К. С. Кошевич з 1903 р. був активним членом Катеринославського більшовицького комітету, а в 1904—1905 рр. діячем Кишинівської організації РСДРП, потім працював у Луганську, Києві та інших містах⁸. Тісні зв'язки більшовиків Півдня України і Молдавії сприяли активізації роботи серед мас, підвищенню свідомості і організованості революційного робітничого і селянського руху.

Завдяки великій роботі, проведеній на місцях вірними лєнінцями Р. С. Землячкою, І. Х. Лалаянцем, К. О. Левицьким, Одеський, Катеринославський і Миколаївський комітети РСДРП підтримували Організаційний комітет по скликанню II з'їзду партії, взяли участь в його роботі і твердо стояли на більшовицьких позиціях. В Бессарабській і Таврійській губерніях до соціал-демократичної організації входили біль-

⁴ Підраховано на основі даних «Статистика землевладения 1905 года», вып. X, XIV, XVI, XLII, Спб., 1906.

⁵ Россия, т. XIV, стор. 239.

⁶ Там же, стор. 182.

⁷ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 313, оп. 2, спр. 551, арк. 1; Биографический справочник членов общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, М., 1934, стор. 316—317.

⁸ Деятели революционного движения в России, т. 5. Социал-демократия (1880—1904). Вып. 1, М., 1933, стор. 401—403.

шовики, меншовики, а подекуди і бундівці. Все це утруднювало роботу справжніх ленінців у цих організаціях. В таких умовах допомога і підтримка з боку більшовиків Одеси і Катеринослава мали важливе значення для робітничого класу й селянства в Бессарабській і Таврійській губерніях.

Велику роль у розгортанні революційного руху серед селянських мас на Україні і Молдавії, їх спільній боротьбі проти царизму і поміщиків відіграла праця В. І. Леніна «До сільської бідноти». Вона розповсюджувалась у багатьох містах і селах України та Молдавії і за даними жандармських властей, вперше з'явилась у Катеринославі в січні 1904 р., Одесі, Миколаєві — у травні 1905 р., Кишиневі — липні 1906 р.⁹

В праці В. І. Леніна більшовики південних комітетів РСДРП знаходили відповіді на питання, що хвилювали селянські маси. В ній дано глибокий аналіз співвідношення класових сил на селі, вказано шляхи і форми революційної агітації та пропаганди серед селян, вказано на необхідність створення і зміцнення союзу робітників і селян — вирішальної сили в боротьбі за повалення царизму.

Активна революційна пропаганда більшовиків серед українського і молдавського селянства дала свої наслідки. Селяни, хоч ще й не рішуче, але виступали проти політики царизму, поміщиків та місцевих властей. Так, жителі с. Федорівки Олександрівського повіту Катеринославської губернії заявляли: «У панів треба відібрати землі і розподілити їх між селянами»¹⁰. Хвиля заворушень охопила Херсонську губернію. У травні 1904 р. селяни с. М.-Вольшанки Єлисаветградського повіту неодноразово нападали на його маєток¹¹. В с. Кошарки Тираспольського повіту селяни захопили і зорали поміщицькі землі¹². 1904 р. селяни сс. Пересечина, Слободзея, Лукашівка і Селішти Оргіївського повіту вирубували поміщицький ліс. Жителі с. Оксентій того ж повіту захопили монастирську землю¹³.

Хоч подекуди боротьба селянських мас мала гострий характер, але загалом була розрізною та стихійною. Більшовики прагнули надати аграрному рухові організованості, підпорядкувати його спільному завданню робітничого класу і селянства — перемозі буржуазно-демократичної революції.

З початком першої російської революції вони посилили свою роботу в масах. Оцінюючи обстановку в країні в перші місяці революції, В. І. Ленін писав: «Пролетарська боротьба викликала велике заворушення, почасти і революційний рух, у глибинах п'ятдесяти — стомільйонної селянської маси, селянський рух знайшов відгук в армії і повів до солдатських повстань...»¹⁴.

Навесні 1905 р. селянський рух охопив більшість повітів Півдня України та Молдавії¹⁵. Більшовики випускали і розповсюджували листівки, прокламації, адресовані селянам, роз'яснювали суть ленінської

⁹ «Красный архив», 1941, № 1 (104), стор. 26, 28, 29, 38, 42, 44, 45, 46, 49; Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 42—43; ЦДА МРСР, ф. 297, оп. 1, спр. 73, арк. 36, 36 зв.

¹⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 192, арк. 3.

¹¹ М. Варшавчик. Більшовики України напередодні першої російської революції. — До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907), К., 1955, стор. 61.

¹² И. Г. Будаков. Назв. праця, стор. 71.

¹³ Там же.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 219.

¹⁵ Історія селянства УРСР, т. I, стор. 466; Ю. Іванов и Д. Шемяков. Назв. праця, стор. 132.

аграрної програми, вказували шлях і засоби боротьби за землю. Важливу роль у дальшому розвитку боротьби селянських мас за землю відіграв III з'їзд РСДРП, що відбувся в квітні 1905 р., особливо його рішення про ставлення до селянського руху. З доповіддю про III з'їзд в Катеринославі, Одесі, Миколаєві виступав агент ЦК, делегат з'їзду О. М. Ессен¹⁶. В Одесі з рефератами виступав С. І. Гусев¹⁷, у Мелітополі — А. І. Стоянов¹⁸.

Значну роботу серед молдавського селянства вели більшовики Одеського комітету РСДРП. В жандармському донесенні від 29 червня 1905 р. (повідомлення з Тираспольського повіту) говорилося: «Два члени РСДРП скликали сходку, на якій було присутніх близько 300 селян. На ній соціал-демократи виступали з промовами, в яких роз'яснювали суть революції, закликали селян до боротьби з свавіллям поміщиків»¹⁹.

Великий вплив на селянські маси мали революційні солдати й матроси. 8 липня 1905 р. таврійський губернатор сповіщав командуючого Чорноморським флотом адмірала Г. П. Чухніна: «Матроси, що були у відпустці, робили шкідливий вплив на селян»²⁰.

Влітку 1905 р. селянський рух на півдні України і в Молдавії набрав широкого розмаху, а боротьба — гострої форми. Селяни с. Пологи та Федорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії зі зброєю в руках при підтримці робітників відбирали землю у поміщиків²¹. Страйкували сільськогосподарські робітники багатьох економій Херсонської й Таврійської губерній. В Ананівському повіті Херсонської губернії селяни ходили групами по кількасот чоловік від маєтку до маєтку, вимагали від поміщиків задоволення своїх потреб. В Одеському повіті цієї губернії селяни вимагали підвищення заробітної плати, зниження орендних цін на землю, а коли чули відмову — громилі поміщицькі маєтки²².

Великі землевласники Ільїни з Таврійської губернії телеграфували губернатору наприкінці червня 1905 р.: «Робітники застрайкували. Хліб гине на пні, 2000 дес. Просимо клопотати про термінове направлення нижчих чинів для його збирання»²³.

В червні — серпні 1905 р. в ряді сіл Бессарабської губернії селяни захопили поміщицькі ліси і землю. Зокрема, 22 червня селяни с. Олешкани Оргіївського повіту захопили близько 800 дес. поміщицьких земель²⁴. Безземельні селяни с. Кушнирики Сороцького повіту самовільно випасали худобу на сінокоші поміщика Вартика і вимагали здати їм по дешевій орендній ціні 600 дес. землі²⁵.

Більшовики України проводили значну агітаційну роботу серед селян. Одеська більшовицька організація відряджала 1905 р. на села Херсонської й Бессарабської губерній своїх агітаторів, які створювали там підпільні соціал-демократичні гуртки, зокрема в сс. Заводівка, Колосівка, Березівка, Гредіївка та ін.²⁶ В селах цих районів велику робо-

¹⁶ П. М. Шморгу н. Назв. праця, стор. 93.

¹⁷ Там же, стор. 95.

¹⁸ Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 20.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Молдавії, ф. 49, оп. 2, од. зб. 228, арк. 50.

²⁰ Партархів Кримського обкому КП України, ф. 150, оп. 1, од. зб. 18, арк. 2.

²¹ Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, стор. 30.

²² Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область, К., 1969, стор. 24—25.

²³ Революционное движение в Таврической губернии в 1905—1907 гг., стор. 64.

²⁴ Крестьянское движение в Молдавии эпохи империализма, стор. 116, 117, 119—121.

²⁵ Там же, стор. 117—118.

²⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область, стор. 25.

ту вів українець Нікін Яровий — уродженець хутора Гребенники Тираспольського повіту. Під його безпосереднім керівництвом селяни гримали поміщицькі маєтки Гаюса, Андрієвського, Кардомича, Абамельі Лазаревої в Тираспольському повіті, економію Леонтієве в Бендешькому повіті²⁷.

Восени 1905 р. більшовики Півдня України і Молдавії неослабіли вели революційну пропаганду серед військ з метою залучення їх на бік робітників і селян. В листопаді 1905 р. Катеринославським комітетом РСДРП розповсюджувались листівки у військових частинах, розташованих на території губернії — «Ко всему народу», «От матроса солдату»²⁸. Розповсюджуючи листівки, більшовики проводили збори мітинги²⁹.

14 листопада 1905 р. відбулось повстання на крейсері «Очаков» очолюване лейтенантом П. П. Шмідтом. Серед повсталих матросів були росіяни, українці, молдавани та представники інших національностей. Повстання на крейсері «Очаков» було придушене і понад 300 чоловік віддано до суду. Керівників повстання разом з П. П. Шмідтом — розстріляли³⁰. Арештований матрос А. Л. Осадчий — уродженець с. Галінешти Ізмаїльського повіту Бессарабської губернії. Його засудили до страти, яку потім замінили каторгою до Сибіру³¹. Це повстання зазнало поразки, але воно стало прикладом мужньої боротьби проти царизму.

В грудні 1905 р. в Молдавії були створені загони народних месників. Один з них очолював Г. І. Котовський — згодом герой громадянської війни. «Кілька разів, — згадував він, — ми відбивали у військового конвою селян, арештованих за аграрні безпорядки...»³². В грудні того ж року в Кишинівському і Оргіївському повітах, де загін Г. І. Котовського діяв особливо активно, селяни рішучіше піднімалися на боротьбу. 11 грудня жителі с. Машкауци Оргіївського повіту з криком «Ура» увірвалися в маєток поміщиці Бузиновської, забрали і поділили між собою 1500 пуд. кукурудзи та 340 пуд. пшениці, вівса і ячменю³³. Селянські заворушення в грудні 1905 р. проходили і в інших повітах Бессарабії.

Гострого характеру набрала боротьба селянських мас у Катеринославській губернії, особливо там, де відчувався безпосередній вплив робітників заводів, шахт і рудників, зосереджених поблизу сіл Катеринославського, Бахмутського, Слов'яносербського і Верхньодніпровського повітів. У грудні 1905 р. в с. Дангівці селяни захопили майно поміщика. На вимогу командира карального загону розійтись — з гурту пролунав постріл. У відповідь каральники відкрили вогонь, убивши 4 чол., поранивши 6³⁴. Лише за три тижні — друга половина листопада — початок грудня 1905 р. — в Катеринославській губернії було розгромлено 60 поміщицьких маєтків³⁵. Майже те ж саме відбувалося в Херсонській губернії. В огляді міністра внутрішніх справ за 1905 р.

²⁷ «Коммунист Молдавии», 1966, № 11, стор. 52—53.

²⁸ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 195, арк. 27, 60.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, 1905 р., спр. 113, арк. 6, 19.

³⁰ Борьба большевиков за армию в трех революциях, М., 1969, стор. 45.

³¹ Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 3562, оп. 2, од. зб. 9, арк. 4—5.

³² Г. И. Котовский. Документы и материалы, Кишинев, 1956, стор. 12.

³³ «Бессарабская жизнь», 15 листопада 1906 р.

³⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 400, оп. 3, 1905, спр. 2707, арк. 2.

³⁵ Історія селянства, т. I, стор. 475.

підкреслювалося, що там «збитки від аграрних безпорядків становили 1 778 900 крб.»³⁶

Оцінюючи боротьбу народних мас у роки революції 1905 р., В. І. Ленін писав: «На жаль, селяни знищили тоді... тільки п'ятнадцяту частину того, що вони повинні були знищити...»³⁷.

Царський уряд і місцеві органи влади вживали всіх заходів для захисту інтересів поміщиків і буржуазії, збереження самодержавного ладу. Хоч революція йшла на спад, боротьба не припинялась. 6 січня 1906 р. в с. Комрат Бендерського повіту Бессарабської губернії селяни повстали у відповідь на арешт їх земляка — студента Харківського технологічного інституту А. П. Галацана, який на мітингах закликав до захоплення поміщицьких земель. Повстанці заарештували представників місцевих властей, обеззброїли стражників, вибрали волосний комітет, який знищив боргові папери, вирішив відмінити податки та розділити поміщицькі землі³⁸. Особливо активно виступали молдавани — А. Галацан, Н. Сирбу, Ф. Пею; українці — Н. Бережик, С. Гениш, І. Чоботар; болгарин А. Георгієв, гагауз К. Курдогло; росіяни — М. Каламейцев, брати Михайло і Федір Балфосови та інші³⁹. Повстання придушили війська, в селян забрали 200 рушниць і револьверів, багато нелегальної літератури. Понад 200 чол. стали перед судом. Керівника повстання А. П. Галацана було засуджено на довічну каторгу, 40 чол. — до тюремного ув'язнення⁴⁰.

На початку 1906 р. в села Півдня України і Молдавії прибували каральні експедиції, що силою зброї придушували селянські повстання.

На рапорті генерала Каульбарса про катування селян цар Микола II наклав резолюцію: «За розумне виконання свого особливого обов'язку чинами 6-го ескадрону Лубенського полку вистовляю мою щире подяку»⁴¹.

Але, незважаючи на жорстокі репресії, більшовики продовжували агітаційну роботу серед селян. У багатьох селах Одеського, Тираспольського повітів Херсонської губернії та Дніпровського повіту Таврійської губернії були створені партійні осередки по три чоловіки, які мали своїх агітаторів, розповсюджували нелегальну літературу. Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП випускав 1906 р. газету «Письма к крестьянам», листівки, прокламації, які читали у Херсонській, Бессарабській та Таврійській губерніях⁴².

Більшовики Катеринослава, Херсона влітку 1906 р. провели конференції соціал-демократичних організацій, присвячені роботі серед селян⁴³.

Під час весняно-літніх польових робіт 1906 р. у 6 повітах Півдня України і Молдавії спалахнув селянський рух, у якому брали участь наймані робітники. У Тираспольському, Ананьївському та Катеринославському повітах Херсонської губернії повстанці вимагали за працю

³⁶ Общественное движение в России в начале XX в., Спб., 1910, стор. 260—262; В. Горн. Борьба общественных сил в русской революции. Вып. II, М., 1907, стор. 19.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 229.

³⁸ Очерки истории Коммунистической партии Молдавии, Кишинев, 1968, стор. 29.

³⁹ Крестьянское движение в Молдавии эпохи империализма, стор. 158, 160.

⁴⁰ «Ленинское слово», 16 січня 1966 р.

⁴¹ ЦДВІА СРСР, ф. 400, оп. 3, 1905 р., спр. 2724, арк. 260.

⁴² Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 3562, оп. 2, од. зб. 2, арк. 7; од. зб. 8, арк. 1; од. зб. 15, арк. 43.

⁴³ П. М. Шморгул. Назв. праця, стор. 205; Партархів Херсонського обкому КП України, ф. 3562, оп. 2, од. зб. 15, арк. 43.

не грошей, а продуктів. В разі відмови поміщика, вони псували його реманент⁴⁴.

Селянський рух весною й літом 1906 р. поширився і на Таврійську губернію, куди з'їхались для найму робітники сільського господарства з багатьох місць України і Росії. Члени місцевого комітету РСДРП направили до них своїх агітаторів, які використали факт несправедливого розрахунку 60 робітників у економії Дувана Євпаторійського повіту. Під впливом цієї агітації наймити на ринку в Євпаторії розбили вози наймачів робочої сили, побили городових і стражників⁴⁵.

На початку червня 1906 р. в сс. Кугурешти-Низькі та Раковці Со-роцького повіту Бессарабської губернії (маєток поміщика Богдана) за-страйкували робітники, вимагаючи підвищення заробітної плати, поліпшення харчування та умов праці⁴⁶. У другій половині 1906 р. в с. Бо-шерниці Оргіївського повіту селянин І. Чебан читав односельчанам прокламації «Ко всем крестьянам Бессарабии», «Мы хотим земли», ви-дані РСДРП молдавською мовою, закликав не сплачувати податків⁴⁷.

У червні 1906 р. в с. Боюкани (передмістя Кишинева) П. Оника зібрав близько 80 робітників-наймитів і закликав їх не виходити в по-ле, розповсюджував прокламації РСДРП, революційну літературу, брошуру В. І. Леніна «До сільської бідноти» (під назвою «Нужды де-ревни») ⁴⁸.

Більшовики Херсонської, Бессарабської й Подільської губерній, на території яких мешкали переважно українці, молдавани, росіяни, не тільки підтримували зв'язки між собою, а й працювали разом, керую-чи виступами робітничих і селянських мас. Член Кишинівського коміте-ту РСДРП Я. Крилов літом 1906 р. проводив роботу серед селян Риб-ницької волості Балтського повіту Подільської губернії. За визнанням жандармських чинів, він був там, де «настрій селян вкрай збуджений, щоб підняти їх на повстання» ⁴⁹.

У серпні 1906 р. при Кишинівському комітеті РСДРП була створе-на селянська секція, але досвідчених пропагандистів в ній було мало. З метою подання допомоги, на прохання Кишинівського комітету, з Одеси прибув Я. Є. Боград. У селах Бендерського, Оргіївського і Бель-цького повітів Бессарабської губернії він виступав з доповіддю «Аграр-на програма РСДРП» ⁵⁰.

В період першої російської революції, як свідчать документи, більшовики приділяли велику увагу революційній пропаганді на селі, але арешти призводили до ослаблення роботи, і цим користувалися есери, вплив яких подекуди був чималим. Однак це можна погодитися з твердженнями деяких авторів, нібито селянські рухи Півдня України і Молдавії цілком були в руках есерів.

Прихід у Бессарабію сільськогосподарських робітників з промисло-вих губерній України мав революціонізуючий вплив на місцеве насе-лення. В серпні 1906 р. селянин М. Тяжненко, що прибув на роботу в Аккерманський повіт з с. Люботина Харківської губернії, в розмові з своїм товаришем заявив, що в Росії неодмінно буде скинуто монархію.

⁴⁴ Пролетариат в революции 1905—1907 гг., М.—Л., 1920, стор. 260, 258—259.

⁴⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1905 р., спр. 1350, ч. 36, арк. 183.

⁴⁶ Крестьянское движение в Молдавии эпохи империализма, стор. 208.

⁴⁷ ЦДА МРСР, ф. 297, оп. 1, спр. 73, арк. 26, 28, 36, 36 зв.

⁴⁸ Крестьянское движение в Молдавии эпохи империализма, стор. 205; ЦДА МРСР, ф. 297, оп. 1, спр. 79, арк. 24, 26.

⁴⁹ Там же, ф. 39, оп. 1, спр. 1049, арк. 212.

⁵⁰ Крестьянское движение в Молдавии эпохи империализма, стор. 508.

«Ми всіх міністрів і поліцію,— говорив він,— з лиця землі зітрем, а також і царя». За це його було кинуте до в'язниці⁵¹.

Під час збирання врожаю зернових культур у багатьох селах Півдня України і Молдавії пройшла хвиля селянських рухів. 21 серпня 1906 р. жителі с. Іванівки й навколишніх сіл Бахмутського повіту Катеринославської губернії розгромили економію поміщика. Для їх «втихомирення» прибуло півсотні козаків. Але її зустріли камінням і пострілами з револьверів. Козаки відкрили вогонь по повстанцях, було вбито 3 чол. і 5 поранено⁵².

Влітку 1906 р. в Херсонській губернії боротьба селянських мас загострилася. Жителі с. Слободзея відмовились платити податки. Місцеві власті хотіли відібрати у селян худобу й реманент, продати, а гроші здати в рахунок податків. Але цього не вдалося зробити, оскільки на майдані зібралися селяни, побили стражників і представників місцевих властей, а майно розібрали⁵³.

У Бессарабській губернії також часто відбувалися страйки. У серпні 1906 р. в с. Філіпени Ізмаїльського повіту для збору податків прибули пристав, три стражники й урядник. Довідавшись про це, 150 чол., озброївшись палицями і вилами, побили прибулих, повернули своє майно і знищили виконавчі листи⁵⁴.

3 вересня 1906 р. близько 200 жителів с. Грабівки і навколишніх сіл Бахмутського повіту Катеринославської губернії відібрали у волосних чиновників печатку й казну. Тут же відбувся мітинг, де були присутні близько 500 чол. Агітатори закликали селян не платити податків і не давати новобранців⁵⁵.

Наприкінці 1906 р.— на початку 1907 р. на півдні України і в Молдавії селянський рух почав спадати. У лютому 1907 р. поліція розгромила Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП, який понад рік вів велику революційну роботу серед селян. Але, як зазначалося в огляді міністерства внутрішніх справ по Херсонській губернії (Ананьївський, Олександрійський) і Хотинський повіти Бессарабської губернії заворушення не припинилися⁵⁶.

За даними С. М. Дубровського, в 1905—1907 рр. на півдні України і Молдавії відбулося 48 селянських виступів, що складало 20,3% загальних виступів на Україні і 6,5% у країні⁵⁷.

Хоч революція 1905—1907 рр. зазнала поразки, але досвід її й уроки більшовики використали при підготовці до нової революції.

Спільна боротьба українських і молдавських селян при допомозі російського пролетаріату проти поміщиків і царського самодержавства напередодні і в період першої російської революції є однією з яскравих сторінок історії народів нашої країни. Сила і згуртованість трудящих мас, перевірені на практиці трьох російських революцій, привели до перемоги робітничого класу і селянства над царизмом, до торжества соціалізму і будівництва комунізму в нашій країні.

⁵¹ ЦДА МРСР, ф. 39, оп. 1, спр. 587, арк. 1—2, 46.

⁵² ЦДВІА СРСР, ф. 400, оп. 3, 1905 р., спр. 2724, арк. 164.

⁵³ «Русское слово», 25 листопада 1907 р.

⁵⁴ И. Г. Будаков. Назв. праця, стор. 132—133.

⁵⁵ Ф. Е. Лось. Революція 1905—1907 років на Україні, стор. 368—369.

⁵⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, оп. 4, 1907 р., спр. 84, ч. 1, арк. 40.

⁵⁷ С. М. Дубровський. Крестьянское движение в революции 1905—1907 гг., М., 1956, стор. 60.

МОДЕРНІЗМ І КОНСЕРВАТИЗМ РЕЛІГІЙНОГО РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ

Л. Т. СИТЕНКО

Марксистсько-ленінська історична наука не обмежується простим описом подій. Вивчаючи конкретний процес історичного розвитку, вона прагне за одиничним, неповторним побачити загальне; глибоко проаналізувати факти, розкрити діалектику їх випадковості та закономірності. Ось чому необхідною умовою ефективності історичних досліджень є постійний взаємозв'язок історії з іншими суспільними науками. Історичний матеріалізм озброює істориків науковим розумінням розвитку і змін суспільно-економічних формацій, допомагає вивчати життя у сукупності всіх його сторін. Політична економія виробила теорію про економічні закони, властиві різним способам виробництва. Психологія допомагає глибоко розкрити особливості колективної та індивідуальної поведінки.

Важливе значення для історичної науки має встановлення тісного взаємозв'язку з марксистсько-ленінським атеїзмом, який є одним з аспектів * наукового світогляду. Атеїзм — система обґрунтованих поглядів, що спростовують віру в надприродне. Оскільки справжній атеїзм не зводиться до голого заперечення фантастичних уявлень, а «стверджує буття людини саме за допомогою такого заперечення» (Маркс), він значною мірою допомагає історичній науці правильно усвідомити суспільні явища, переконливо аргументувати неспроможність релігійно-ідеалістичних спекуляцій про суспільство і людину.

Необхідність творчої співдружності історії та атеїзму стає очевиднішою, оскільки концепції, що панують в буржуазній історичній науці, дедалі більше спираються на авторитет «священних» книг попівських проповідей, а в ряді випадків просто потопають у релігійній містиці. Щодо цього найхарактернішими є праці Шопенгауера, Ніцше, прихильників шкіл Ранке і баденських неокантианців. Такі буржуазні історики, як Ж. Марітен, А. Демпф, Р. Нібур, М. Д'арсі, А.-Д. Тойнбі, К. Ясперс, К. Левіт, Г. Баттерфілд та інші, фактично заперечують існування об'єктивних закономірностей, поновлюють у правах «одкровення», за допомогою якого нібито можна пізнати «метафізичний зміст» історії.

Сучасній буржуазній історичній науці притаманні ті ж риси, що й традиційному вченню церкви про суспільство, а саме: ірраціоналізм, тобто заперечення можливості наукового пізнання й узагальнення історичного процесу; неспроможність побачити об'єктивні закономірності розвитку суспільства, приписування причин цього розвитку потойбічним силам; провіденціалізм і фаталізм; ігнорування вирішального значення творчої діяльності народних мас, культ особи — царів, великомучеників, пророків; антидіалектичний підхід до історичних явищ; абсолютизація експлуататорського ладу, визнання вічної та незмінної природи людини; глибокий песимізм, есхатологічні чекання «кінця світу».

Боротьба проти релігійно-ідеалістичних доктрин про суспільство ускладнюється тим, що вони не залишаються незмінними. В епоху, що дає блискучі підтвердження правоти марксизму-ленінізму, ідеологи буржуазії роблять усе, щоб урятувати залишки свого впливу на маси, пристосуватись до «духу ХХ століття». У чому ж виявляється релігійне пристосування у галузі соціології? Відповідь на це питання для історичної

* Очевидно, не точно характеризувати атеїзм як «частину наукового, матеріалістичного світогляду» (Див., наприклад: *История и теория атеизма*, М., 1962, стор. 5), бо в такому разі можна зробити висновок про існування в світогляді... «неатеїстичних частин».

науки є актуальною. Вона допомагає правильно орієнтуватись в новинках релігійно-ідеалістичної літератури, бачити в ній за окремими зловими деревами величезний ліс ідеалістичної плутанини, демагогічних спекуляцій.

Нині богослови наголос роблять на тому, щоб наукоподібно оформити релігійні вчення про суспільство. Для прикладу можна вказати на поширену серед сучасних теологів т. зв. теорію природного права, що виводить необхідність приватної власності й соціальної нерівності з вимог «природи людини». Подібну «теорію» пропагують, зокрема, директор Інституту східних досліджень при Фрейбурзькому університеті (Швейцарія) І. Бохенський, австрійський єзуїт Г. Веттер¹ та інші. Ототожнюючи «природне право» з «моральним законом»², релігійні соціологи розуміють під ним майнові та класові відносини у буржуазному суспільстві. До того ж, як роз'яснюють самі теологи, «норми природного права встановлені самим богом», а це значить, що монополія на його тлумачення належить виключно церкві. Захисники «природного права» обмежують його лише правом робітника найдоцільніше організувати свою працю, а також мати «безпосередні контакти з підприємцями», рішуче заперечуючи права трудящих володіти засобами виробництва, керувати його процесами³. Ось і виявляється, що під цим словесним лушпинням немає нічого нового. Протягом віків лейтмотивом усіх церковних проповідей було повчання про розумність існування багатих і бідних: «Одним ми даємо перевагу перед іншими»,— проголошує Коран (II, 254); в біблійській книзі притч Соломонових читаємо: «Багатий і бідний зустрічають один одного; того і другого створив господь» (XXII, 2).

Право, як й інші форми суспільної свідомості, є не самостійною сутністю, а ідеологічною надбудовою існуючого ладу. Воно висловлює не «вічну справедливість» і «абсолютну мудрість», а юридично оформлені інтереси тих, хто має владу. Отже, завдання полягає не в тому, щоб співати експлуаторському ладу акафісти, а в тому, щоб його знищити.

Пристосування сучасних теїстів до нових умов яскраво виявляється в спробах довести можливість здійснення «загального блага» (*sum cuiusque*) в умовах капіталізму. «Загальне благо,— пише один з теоретиків сучасної церкви Ф. Клубер,— є такий стан суспільства, коли кожному надається своє»⁴. Щоб побачити справжній зміст наведених слів, досить мати не уявлення, а пам'ять. Зокрема, в Новому завіті (Матфей, XIII, 12) твердиться, що доля одних — мати і примножувати, інших — бути бідняками. Мусульманські доктрини теж примушують одних працювати на інших. Отже, «священні» книги дають наочне уявлення про конкретний зміст «кожному своє». В умовах експлуаторського суспільства ця формула означає не «загальне благо», а гноблення і злидні для трудящих, збагачення і свавілля для експлуаторів.

У тісному зв'язку з проповіддю «загального блага» перебуває вчення сучасних теологів у мантиях вчених про так званій «третьій шлях» соціального розвитку. Захисники капіталізму час від часу критикують його «надмірності», а як панацею від усіх злиднів пропонують такі заходи, що можуть лише приспати класову пильність людей праці. Так,

¹ I. Bochensky, *Wege zum philosophischen Denken*, Freiburg, 1959, стор. 85—90; G. Wetter, *Der dialektische Materialismus*, Freiburg, 1960, стор. 40—42.

² Ж. Канапа. Соціальна доктрина церкви и марксизм, М., 1964, стор. 56.

³ I. Messner, *Was wird aus der christlichen sozialreform.*— „Wort und Wahrheit“, 1959, N 10, стор. 595; його ж. *Das Naturrecht...*, Innsbruck, 1960, стор. 974.

⁴ F. Klüber, *Grundlagen der Katholischen Gesellschaftslehre*, Osnabrück, 1960, стор. 154; *Der Adventbote*, 1 juli 1959, стор. 226.

релігійні соціологи інколи виступають проти «зловживань» підприємців, «надмірної» експлуатації тощо, закликають залучати до «управління» виробництвом трудящих, до «розсіювання» власності, внаслідок чого нібито зникнуть суперечності між капіталістами і робітниками⁵.

Нині теорія «третього шляху» часто набуває форм доктрини «гуманної економіки». Її автори на чолі з французьким католицьким священиком Л.-Ж. Лебре всупереч церковній традиції звернули особливу увагу на економічні проблеми сучасності. В своїх проповідях вони більше говорять про земне, ніж небесне, зокрема, обговорюють з віруючим питання заробітної плати, соціальної забезпеченості, влаштування побуту⁶. Проте об'єктивний аналіз доктрини «гуманної економіки» показує, що її автори не йдуть далі словесного побажання «поставити в центр уваги людську особу»⁷.

Особливо настирливо «третьій шлях» суспільного розвитку пропагують сучасні адвентисти, які вважають, нібито жодна держава у світі нині не задовольняє інтересів людей, а зробить це лише майбутнє «царство боже»⁸. Твердження про «істинність» держави в царстві божому, з одного боку, і про «гріховність» усіх сучасних держав, з іншого, затушовує корінну різницю між соціалізмом і капіталізмом. Неважко зрозуміти, що це робиться з метою дезорієнтувати трудящих, перешкодити їм обрати єдино правильний шлях до щасливого майбутнього — шлях революційної боротьби проти експлуататорських порядків.

Демагогічний осуд всіх земних держав, звичайно, не означає існування якогось проміжного між капіталізмом і соціалізмом «третього шляху» соціального розвитку. Але про нього вигідно говорити тим, хто зацікавлений у збереженні існуючого ладу, «пом'якшивши» його недоліки. Словесна критика тих або інших «надмірностей» капіталізму об'єктивно спрямована на послаблення його загальної кризи.

Це зрозумів навіть такий палкий прихильник капіталістичного ладу, як Ватикан. Найважливіші документи соціальної доктрини сучасного католицизму (енцикліка Іоанна ХХІІІ «*Mater et Magistra*» (1961) та прийнята ХХІ Вселенський собором пасторська конституція «Церква в сучасному світі») мають за мету створити враження, нібито церква постійно піклується про трудящих, виступає проти несправедливих соціальних порядків. Використовуючи лозунги «народного капіталізму», ідеологи Ватикану «вимагають» підняти життєвий рівень народу, обмежити апетити монополій і навіть заохочувати «соціалізацію»⁹.

Звичайно, не можна ігнорувати того нового, що з'явилося в соціальній програмі католицизму, в якій є значний елемент буржуазного реформізму і ряд її положень перегукується з ідеологією неокapіталізму¹⁰. Водночас факти свідчать, що загальні фрази проти надмірностей експлуатації «в ужитку вже більш як 2 000 років»¹¹. Як стверджує

⁵ O. von Nell-Breuning. *Wirtschaft und Gesellschaft heute*, Bd. II, Freiburg, 1957, стор. 174.

⁶ Z.-J. Lebrét. *Le drame du siècle*, Paris, 1960, стор. 182.

⁷ Новейшие приемы защиты старого мира, М., 1962, стор. 163.

⁸ K. Brockmüller. *Christentum am Morgen des Atomzeitalters*, Frankfurt 1955, стор. 164.

⁹ Das vatikanische Rundschreiben „*Mater et Magistra*“ und die soziale Problematik unserer Zeit, Berlin, 1962.

¹⁰ М. М. Шейнман. От Пня IX до Иоанна ХХІІІ, М., 1966, стор. 140; Л. Н. Великович: Религия и политика, М., 1970, стор. 93—119.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 293; А. ось що писали К. Маркс і Ф. Енгельс у «Циркулярі проти Кріге»: «...щоб голодний був нагодований, спраглий напоєний, голий одягнутий» — вимога, яка ось уже протягом 1 800 років до запоморчення повторюється без найменшого успіху» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 12).

Євангеліє від Луки, Ісус Христос виступав не взагалі проти експлуатації, а лише забороняв лихварям брати «більш певного» (ІІІ, 3). У Корані записано, що Аллах «дозволив торгівлю і заборонив проценти» (ІІ, 276), а в Талмуді: «Хай майно ближнього твого буде таким священним, як твоє власне» (Абот, ІІ, 12). Отже, сучасні пошуки «третього шляху» не оригінальніші від демагогічних спроб захистити експлуаторський лад в епоху, скажімо, рабовласництва. У каламутному колодязі набрати чистої води не можна.

Модернізація соціальних повчань церкви виявляється також у наукоподібній обробці релігійного розуміння суті історичного процесу. Правда, щодо найсуттєвіших причин розвитку історії церковники не сказали жодного нового слова. З точки зору теологів причини змін у суспільстві лежать поза ним, викликаються богом, у якого є «ключі таємного» (Коран, VI, 59; Книга Сирахова, XXXIX, 22). Отже, для клерикалів людина, маси не суб'єкт історії, а її об'єкт, сліпі іграшки «долі». Але, відстоюючи тезу про «незвіданість» шляхів, що ними рухається людство, церква починає говорити про можливість пізнання деяких зовнішніх сторін суспільного життя, визнає існування соціального розвитку, хоча розуміє його не як рух від нижчого до вищого, а як «розгортання існуючого буття»¹².

Сучасні теїсти взяли на озброєння так звану біологізовану соціологію. Її прихильники (Г. Спенсер, П. Лілієнфельд) порівнюють життя суспільства з життям тваринного світу і роблять з цього прямо протилежні висновки. Коли їм треба довести необхідність «єдності» між робітниками і капіталістами, вони посилаються на злагоденість і чіткість в роботі органів тваринки. Коли ж виникає потреба покласти печатку «божественного» на соціальну несправедливість, виправдати загарбницькі війни та гноблення народів, вказують на боротьбу за існування між організмами, серед яких виживають найбільш пристосовані до життя¹³. Яскравим представником біологізованої соціології є Фрейдизм. Такі положення Зігмунда Фрейда та його послідовників, як перевага в людині тваринних інстинктів, зокрема вродженого потягу до агресії, об'єктивно виправдують пороки капіталістичного суспільства, обгрунтовують біологічну детермінацію воєн, грабінництва, класової та національної несправедливості¹⁴.

Наукова неспроможність цих поглядів впливає з помилкового вихідного положення — заміни соціології біологією. «Немає нічого легше, як наклеїти «енергетичний» або «біолого-соціологічний» ярлик на такого роду явища, як кризи, революції, боротьба класів і т. п., — вказував В. І. Ленін, — але немає і нічого безпліднішого, схоластичнішого, мертвішого, ніж це заняття»¹⁵.

Проте більшість релігійно настроєних істориків визнає специфічність суспільства, вбачаючи її в існуванні морального закону. Така точка зору знайшла чіткий вираз в енциклопедії Пія XIII «*Quadragesimo anno*» (1931): «Лише моральний закон, — записано в ній, — змушує нас у різних сферах діяльності переслідувати приватні цілі. Внаслідок вірного виконання цього закону всі особисті цілі... гармонійно поєднуються у загальному порядку цілей і ефективно допоможуть нам поступово

¹² Г. Осипов. Современная буржуазная социология, М., 1964, стор. 257—258; А. Аветисьян. Критика современной религиозной философии, К., 1964.

¹³ П. Лілієнфельд. Общественный организм, Спб., 1897; E. Rothacker. Logik und Systematik der Geisteswissenschaften, Bonn, 1948, стор. 140.

¹⁴ Г. Уэллс. Павлов и Фрейд, М., 1959, стор. 597; І. Завілянський, В. Блейхер. Психаналіз на службі реакції, К., 1963, стор. 13—15.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 301.

досягти вищої мети всіх речей — бога»¹⁶. Але, по-перше, церковники спотворюють правильне розуміння моралі, вважають її не історично мінливою формою ідеологічного відображення соціального буття, а ві бога даним абсолютом, з яким погоджується дійсність¹⁷. Насправді: «...не природа і людство узгоджуються з принципами, а, навпаки, принципи вірні лише остільки, оскільки вони відповідають природі й історії»¹⁸. По-друге, моральні уявлення людей, навіть коли вони науковобгрунтовані, не є вирішальною силою історії, хоча й відіграють у ній важливу роль. Свого часу капіталізм здавався моральним благом порівняно з феодалізмом, нині ж він є зло. Але наукова соціологія, формулюючи свої висновки, керується не абстрактними вимогами «божественної» моралі, а вивченням конкретних історичних умов на основі аналізу об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Результативність такого аналізу залежить насамперед від того, наскільки історик оволодів марксистсько-ленінським світоглядом, як міцно зв'язав свою долю з долею трудящих мас, зокрема їх революційного авангарду — робітничого класу.

Про які б історичні закономірності не говорили теологи, вони рішуче заперечують їх об'єктивний характер, підкреслюють їх надприродне походження. «Відкриття закону природи веде нас до зустрічі з богом», «бог — справді володар історії» — таке «останнє слово» сучасної теології¹⁹, яка доводить, що справжній зміст історії суспільства залежить не від людей. Саме тому, зазначає неотоміст Демпф, історична наука в кращому разі лише описує події, збагнути ж їх суть можна не розумом, а тільки вірою²⁰.

Теологи твердять, нібито історичний процес є реалізацією «промисла божого». «Всеблагий бог, — читаємо в катехізисі, — створивши світ, не залишив його самому собі, а безперервно промишляє про нього, тобто зберігає буття світу і керує світом. Це боже піклування про світ зветься божим промислом або провидінням»²¹. Отже, всі події в природі й суспільстві заздалегідь визначені, а «творінню не дано творити». І якщо богослови під впливом життя інколи змушені говорити про «свободу волі» людини²², то це свідчить про їх непослідовність.

Концепції провидіння в традиційній і модернізованій формах не лише не відповідають фактам науки, але й суперечать релігійним уявленням про бога. Адже в навколишньому світі (і в нас самих) є чимало недоцільного, шкідливого. Невже це бажано всевишньому — істоті «найдосконалішій і всеблаженній»? Намагаючись відповісти на це питання, теологи висувають такі міркування: те, що ми вважаємо поганим, є хороше; людина неспроможна оцінювати існуюче, бо воно, хоча й не суперечить розуму, «надрозумне»; зло існує для того, щоб людина шукала втіхи, тягнулася до доброго²³. Усе в цих тавтологіях зводиться до заперечення об'єктивних джерел зла, здібності людини пізнавати світ, перетворювати його.

¹⁶ Ж. Канапа. Назв. праця, стор. 57.

¹⁷ «Всемогутній і всеправедний бог, який є творцем всього видимого світу... є творцем і духу людського з його моральними законами» (И. Янышев. Православно-християнское учение о нравственности, СПб., 1906, стор. 63—64. Ця книга і в наш час служить підручником у богословських навчальних закладах).

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 34.

¹⁹ Der Papst sagt, Frankfurt, 1956, стор. 361.

²⁰ A. Dempf. Kritik der historischen Vernunft, Wien, 1957, стор. 74.

²¹ Г. Дьяченко. Катехизические поучения, М., 1898, стор. 99.

²² Г. Малеванский. Опыт о свободе воли, К., 1899, стор. 139—140; «Журнал Московской патриархии», 1958, № 3, стор. 59.

²³ В. С. Соловьев. Собрание сочинений, s/a, т. 4, стор. 338; «Журнал Московской патриархии», 1945, № 12, стор. 22; Патриарх Сергий и его духовное наследие, М., 1947, стор. 114.

Провиденціалізм заважає трудящим усвідомити свою історичну місію. Характерна риса релігійного світосприйняття — песимізм. Особливо виразно песимістичні мотиви виявляються в сучасну епоху, головний напрям історичного розвитку якої визначають світова соціалістична система та сили, що борються проти імперіалізму, за соціалістичну перебудову суспільства. Криза капіталістичної системи відображається в свідомості її релігійно настроєних апологетів спотворено. Посилаючись на фантастичні картини Апокаліпсису, вони зображують переможну ходу історії як наступ віку антихриста, а з поразкою капіталізму пов'язують загибель усього світу.

Говорячи про причини прийдешнього «кінця світу», церковники уже не обмежуються лише вказівкою «на гріховність людей». Нині винуватцем багатьох нещасть людства вони вважають науково-технічний прогрес, який здається їм якоюсь демонічною силою, що систематично пригнічує людину, позбавляє її необхідності творчо мислити, насаджує культ зручностей, розваг, розвиває егоїзм та інші аморальні якості. Саме на це вказував на XIII Міжнародному конгресі філософів Г. Марсель: «Сьогодні ми бачимо, як у нас на очах стверджується практичний антропоцентризм, заснований на абсолютній гегемонії техніки»²⁴. «Церква не може не засуджувати сучасну цивілізацію»²⁵, — в унісон з Г. Марселем твердить професор Лувенського католицького університету Ф. Лелот. Подібної думки дотримуються і західнонімецькі новоз'явлені пророки. «Світ, до якого нас веде механіка, — говорить Г. Юнгер, — це мертвий світ, і чим швидше працюють автомати, що допомагають нам рухатись уперед, тим швидше поширюється в ньому смерть»²⁶. Автори західнонімецького філософського словника проголошують техніку провісницею майбутньої катастрофи, списуючи на рахунок машин усі негативні явища сучасності²⁷.

Науковий аналіз технофобії показує, що вона аж ніяк не випадкова²⁸. В її основі лежать реальні факти, що супроводжують розвиток науки і техніки в умовах буржуазного способу виробництва. Справді, не можна заперечувати того, що науково-технічна революція в капіталістичних країнах призводить до ряду серйозних негативних явищ — декваліфікації спеціалістів, підвищення нервового напруження, безробіття тощо. Буржуазне суспільство охоче вбачає джерело негативних явищ виключно в техніці, ніби не помічаючи того, що причиною народних страждань є не машини, а їх капіталістичне застосування, не «гегемонія техніки», а суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами. Релігійно-ідеалістичні концепції, що містифікують науково-технічний прогрес, є наслідком фетишизації техніки. Вони імпонують експлуататорським класам, бо відвертають увагу трудящих від справжніх причин їх страждань, заважають зрозуміти, що «наука не може бути винною. Винні лише ті люди, які погано використовують її досягнення»²⁹.

Характерним проявом модернізації релігійних доктрин про суспільство, прагнення «наблизитись» до наукової соціології є так звані

²⁴ Человек и эпоха, М., 1964, стор. 190.

²⁵ Ф. Лелот. Решение проблемы жизни, Брюссель, 1959, стор. 354.

²⁶ G. Jünger. Die Perfektion der Technik, Frankfurt, 1953, стор. 194.

²⁷ Философский словарь, М., 1961, стор. 580.

²⁸ Т. Ойзерман. Технофобия — болезнь социальная. — «Коммунист», 1965, № 9; М. Боблева. Техника и человек. — «Коммунист», 1964, № 16; Г. Волков. Эра роботов или эра человека? М., 1965; А. Омаров. Техника и человек, М., 1965.

²⁹ Ф. Жолито-Кюри. Пять лет борьбы за мир, М., 1955, стор. 190; Норберт Винер. Творец и робот, М., 1966, стор. 80.

християнський соціалізм — концепції, що зводять основні положення наукового соціалізму і комунізму до релігійних джерел. Так, у журналі «The Muslim world» (1957, № 3, стор. 225), що видається в США, говориться, нібито багато положень класиків марксизму-ленізму запозичено у стародавніх святих, але перероблено в атеїстичному дусі. Подібні твердження трапляються в програмах ряду клерикальних партій, християнських профспілок. Їх висловлюють і деякі соціологи. Про «спорідненість» комунізму і християнства говорить відомий німецький теїст Редінг Марсель. У книзі «В пошуках миру» він пише: «Соціалізм у його різних варіантах аж до комунізму має свої корені в християнському ідеалі справедливості й рівності всіх людей»³⁰. Е. Фукс (професор теології з НДР) також вважає, нібито «боротьба за соціалізм виступає як часткова мета того, що є вищою метою і вищим завданням християнства»³¹.

Оскільки християнський соціалізм — течія не лише релігійна, але й політична, важливо знати, яку саме політичну платформу займає той чи інший його представник. Одна справа, якщо він відверто захищає реакційну позицію, вороже ставиться до визвольної боротьби трудящих, табору соціалізму і робить реверанси комунізму лише тому, що примітивна форма боротьби з марксизмом відштовхує віруючих від церкви. Інша справа, коли прихильник християнського соціалізму щиро співчуває комуністичним ідеалам (хоча й не піднявся до їх наукового розуміння), відкидає не лише певні «надмірності» капіталізму, але й увесь експлуататорський лад загалом.

Проте слід пам'ятати, що всіх захисників релігії об'єднують антинаукові, ідеалістичні погляди на природу і суспільство. Тому християнський соціалізм, незалежно від того, хто його пропагує, — це, за словами В. І. Леніна, найгірший вид «соціалізму» і найгірше перекручення його³².

Всі основні принципи і цілі наукового комунізму суперечать світогляду теїстів у рясах і вчених мантиях. Згідно з релігією, життя на землі — це важка «праця і хвороба» (Псалтир, XXXIX, 10), «марнота» (Коран, XXIX, 64). Вища мета людини — досягти «царства божого», тобто вмерти³³. Праця, як твердять теологи, не має нічого спільного із справжнім щастям, бо «яка користь людині з того, що вона придбає увесь світ, а душі своїй пошкодить?» (Матфей, XVI, 26). Сучасні фіделісти визнають значення праці лише для простих людей³⁴, яких, мовляв, праця наближає до бога, допомагає виконувати настанови церкви. Отже, віра в бога перетворює працю з вирішального засобу життя в безглуздий обов'язок людей перед неіснуючим богом.

Як відомо, протягом століть церква не лише заперечувала значення розвитку науки, культури для прогресу людства, але й придушувала прояви передового, прогресивного, вважала ідеалом людини «жебраків духу» (Матфей, V, 3). В епоху бурхливого розквіту науки і техніки, теологи проголошують себе «друзями науки», часто посиляються на авторитет учених, охоче користуються науковою термінологією³⁵. Проте сучасні богослови, як і їх ідейні попередники, об'єктивно ворожі

³⁰ R. Marsel. Auf der Suche nach dem Frieden, München—Basel, 1955, стор. 133.

³¹ E. Fuchs. Marxismus und Christentum. Leipzig, 1953, стор. 200.

³² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 92.

³³ Митрополит Николай. Слова, речи, послания, т. II, М., 1947, стор. 221.

³⁴ D. Hildebrand. Die Menschheit am Scheideweg, Regensburg, 1955, стор. 42.

³⁵ Братский вестник, 1955, №№ 3—4, стор. 28; «Журнал Московской патриархии», 1946, № 9, стор. 29; O. Spülbäck. Der Christ und das Weltbild der modernen Naturwissenschaft, Berlin, 1957.

справжній науці. Заграючи з нею, вони тимчасом протягують свою улюблену зброю — містику.

Таким чином, хоча життя її примусило теїстів пристосовувати свої концепції до сучасності, але це торкнулося здебільшого лише фразеології. Вирішальним у релігійних поглядах на історію, як і раніше, залишається віра в надприродне керування суспільними явищами, заперечення здібності людини пізнавати світ, бути його господарем. В енциклопедії Павла VI «Своїй церкві» підкреслюється, що «прагнення наблизитись до братів не повинно привести до пом'якшення, або зменшення істини... Апостольська діяльність не може йти ні на які двозначні компроміси, що принижують принципиальні ідеї та дії християнської віри». Ще чіткіше з цього приводу висловлюються теоретики православ'я. «Історичні форми змінюються,— читаємо в «Журналі Московської патріархії»,— але вчення церкви залишається незмінним. Все, що проголошено господом, а потім його апостолами, залишається наріжним каменем церковного життя»³⁶.

Звідси випливає важливий висновок, який необхідно враховувати в науково-дослідницькій роботі та атеїстичній пропаганді: критичний аналіз будь-якого релігійного вчення має передбачати врахування елементів модернізму і консерватизму, нового і традиційного при керівній ролі останнього. Приклад такого аналізу показали класики марксизму-ленінізму. Видатний історик первісного християнства Ф. Енгельс не мав ніякого сумніву, що релігійна ідеологія перебуває не лише під впливом змін у суспільно-політичному житті народів, але й підштовхується внутрішніми потребами самої релігії, її традиціями й стереотипами.

В. І. Ленін у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» поставив за мету з'ясувати класову основу емпіріокритицизму як витонченої попівщини. Проте цим завдання не вичерпувалось. Значна частина книги присвячена аналізу ідейних джерел російського богобудівництва як різновидності махізму. В свою чергу, концепції засновників махізму — Маха і Авенаріуса — Ленін розглядав в органічному зв'язку з суб'єктивно-ідеалістичними поглядами більш ранніх богословів і філософів. Помітивши дивний збіг «найновіших» концепцій про «елементи світу», «комплекси відчуттів» з теоріями старих адептів містики, він зробив висновок про духовну злиденність, еkleктизм і софістику їх послідовників.

Отже, йдеться про історичний підхід до критики сучасних релігійних поглядів. Якщо соціально-економічна детермінованість релігійної еволюції в літературі висвітлена, то внутрішня логіка, відносна самостійність і спадковість у розвитку релігійно-ідеалістичного світогляду, що мали на увазі Енгельс і Ленін, досі не розкриті.

Теоретичні джерела релігійного модернізму на його нинішньому етапі виразно простежуються в ряді релігійно-ідеалістичних вчень минулого, зокрема неохристиянства, основні положення якого розвинуті у творах В. С. Соловйова та його учнів. Важливою особливістю поглядів представників школи Соловйова на історію є універсальний еkleктизм, прагнення поєднати метафізику з діалектикою, ірраціоналізм — з визнанням ролі наукового пізнання. Таким же шляхом йдуть сучасні релігійні теоретики. В католицизмі, наприклад, де існує томістська традиція «синтезування віри і знання», нині на перший план часто висувуються ірраціоналістичні положення. Посилаючись не лише на Августина, але й на Соловйова, католицькі філософи Ж. Марітен, Й. Гессен та інші доводять, ніби розумом людина може торкнутися

³⁶ «Журнал Московской патриархии», 1962, № 9, стор. 23.

лише поверхні світу, а сутність його пізнати лише за допомогою «містичного осяяння».

Протестантизм і православ'я відрізняються від католицизму тим, що їм раціоналізм особливо чужий. Але з кінця XIX ст. і в цих напрямках християнства розвивається ліберальна теологія, ідеологи якої намагаються ліквідувати у віровченні анахронізми, утвердити довір'я до людини. Однак досі і в православ'ї, і в протестантизмі панує містицизм, за яким «істини» релігії та істини науки лежать у різних площинах, а, отже, порівнювати їх не можна.

В неохристиянстві важливим засобом пристосування релігії до сучасності стала ревізія традиційного вчення церкви про абсолютну несумісність земного й небесного, природного і надприродного, людського і божественного. Тут богослови пішли на компроміс і почали розглядати суспільство й людину, з одного боку, як божественні, а з другого як «гріховні». Однак обґрунтувати справжню цінність буття, роль людини як творця своєї долі, вони неспроможні. І хоча богослови демагогічно заявляють про «свободу історичного процесу», «активність людини», але на ділі вперто відстоюють думку, що діяльність людей — це реалізація планів всевишнього.

Теоретики неохристиянства рішуче виступали проти наукової теорії марксизму про революційне перетворення суспільства. Вони проголосували, що в божественний план входить і часткове поліпшення соціальних порядків, християнізація суспільства, його перетворення в теократію. Неохристияни турбувалися головним чином про те, щоб запобігти революційному насильству. Практично їх діяльність нічим не відрізнялася від діяльності нинішніх релігійних апологетів експлуаторського ладу. Сучасні клерикальні антикомуністи намагаються вихолостити революційний зміст марксизму, представити його як «школу капіталізму», «сурогат релігії», видати теорію наукового комунізму за гегельянство, де роль абсолютного духа виконує економічний базис³⁷.

Послідовники неохристиянства звинувачують марксизм у фаталізмі, комунізм — у відсутності любові до людства. Для нього, твердять вони, «страждання одних поколінь є мостом до щастя для інших; одні покоління повинні чомусь страждати, щоб інші були щасливі, повинні своїми стражданнями угноювати майбутню гармонію³⁸.

Готуючи ідеологічний ґрунт для теорій «конвергенції», «індустріального суспільства», «третього шляху» тощо, діячі неохристиянства не ставили альтернативи «соціалізм або капіталізм», оскільки, на їх думку, обидва ці суспільні устрої відбивають абсолютно гріховну природу людини і не володіють істинністю. Останньою володіє лише «вільна теократія», яка «в політичному відношенні є ніби анархізм, в економічному — ніби соціалізм, в містичному — самодержавство єдиного бога, що царствує над аристократичними дітьми своїми³⁹.

Таким же шляхом пропонують йти людству і сучасні клерикальні вітії. Збагачені досвідом своїх попередників, вони готові і капіталізм покритикувати, і за людську активність висловитись, і порадити комуністам доповнити свій світогляд кантіанством, анархізмом, інтуїтивізмом, теософією. Мета нашої науки, озброєної марксистсько-ленінською методологією, викривати убогість ідеалів традиційної та модернізованої релігії, показати експлуаторську суть соціальної доктрини церкви, розкрити духовну злиденність сучасних клерикалів, які витягують на світ реакційні концепції своїх духовних батьків.

³⁷ С. Булгаков. Философия хозяйства, М., 1912, стор. 194.

³⁸ С. Булгаков. От марксизма к идеализму, Спб., 1904, стор. 136.

³⁹ Н. Бердяев. Новое религиозное сознание и общественность, Спб., 1907, стор. 220; В. С. Соловьев. Собрание сочинений, т. 3, стор. 8.

ХАРАКТЕР СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ НА РУСІ В X — НА ПОЧАТКУ XII СТ.

І. Я. ФРОЯНОВ

Дореволюційна історіографія через своєрідність своєї методології не розробляла проблеми класів і класової боротьби. Радянські історики, озброєні марксистською теорією суспільного процесу, усунули цей недолік. У міру розгортання досліджень про соціально-економічні відносини у Київській Русі, вони виявляли дедалі більший інтерес і до історії класової боротьби в давньоруському суспільстві. Так, 1933 р. А. В. Арциховський і С. В. Кисельов опублікували замітку про повстання смердів у 1071 р. на Білоозері¹. Наступного року вийшла в світ праця В. В. Мавродіна «До питання про повстання смердів»².

Увага до цієї теми рік у рік зростала. І нині уже є значна література про класову боротьбу у давній Русі³. Однак не всі питання народних заворушень вивчені досить повно, деякі теоретичні побудови радянських істориків вимагають додаткової аргументації та уточнення. До того ж, ще зовсім недавно спеціалісти в загальній оцінці соціальних конфліктів виходили з того, що у X ст. на Русі панував феодалізм. Тому майже всі рухи вважалися антифеодальними. Нині ж висловлюються обґрунтовані твердження про певне значення рабства в історії східного слов'янства і Київської Русі⁴. Навіть ті автори, які вважали панування феодальних відносин у X ст. незаперечним фактом, переглядають свої позиції і відносять сформований феодалізм на початок XII ст.⁵ Тому виникла нагальна необхідність зробити певні уточнення щодо характеру соціальних конфліктів у давньоруській державі X — початку XII ст.

* До постановки питання.

¹ А. В. Арциховський і С. В. Кисельов. К истории восстания смердов 1071 года.— «Проблемы истории материальной культуры», 1933, № 7—8.

² В. В. Мавродин. К вопросу о восстаниях смердов.— «Проблемы истории докапиталистических обществ», 1934, № 6.

³ Б. Д. Греков. Киевская Русь, М., 1953, стор. 262—273, 501—504; В. В. Мавродин. О народных движениях в Галицко-Волынском княжестве XII—XIII вв.— Ученые записки ЛГУ, серия исторических наук, № 48, вып. 5, 1939; його ж. Образование древнерусского государства, Л., 1945, стор. 361—364; його ж. Очерки истории СССР. Древнерусское государство. М., 1956, стор. 188—205; Н. Н. Воронин. Восстание смердов в XI в.— «Исторический журнал», 1940, № 2; його ж. Медвежий культ в Верхнем Поволжье в XI в.— МИА, 1941, № 6; А. Г. Захаренко. Восстания смердов и «черных людей» и покорение племен в Новгороде в конце XII и начале XIII веков.— Ученые записки ЛГУ, № 48, вып. 5, 1939; М. Н. Мартынов. Восстание смердов на Волге и Шексне во второй половине XI века.— Ученые записки Вологодского пединститута, т. 4, 1948; А. А. Строков. Борьба смердов и «черных» людей в Новгороде Великом.— Новгородский исторический сборник, вып. 2, Л., 1937; П. П. Смирнов. Сказание о холопей войне в древней Руси.— Ученые записки Московского городского пединститута им. В. П. Потемкина, т. 2. Кафедра истории СССР, вып. 2, М., 1947; М. Ткаченко. Повстання в Києві в 1068—1069 рр.— Наукові записки АН УРСР, кн. I, 1943; Л. В. Черепнина. Русская Правда (краткой редакции) и летопись как источники по истории классовой борьбы. Сб. статей, М., 1952; М. Н. Тихомиров. Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв., М., 1955; В. В. Мавродин. Очерки по истории феодальной Руси, Л., 1949; його ж. Народные восстания в древней Руси XI—XIII вв., М., 1961.

⁴ А. А. Зимин. Холопы Древней Руси.— «История СССР», 1965, № 6; А. П. Пьянков. Холопство на Руси до образования централизованного государства.— Тезисы докладов и сообщений Восьмой (Московской) сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы, М., 1965; його ж. Социальный лад антив.— УІЖ, 1965, № 8.

⁵ Порів., напр., праці Л. В. Черепнина: Из истории формирования класса феодально-зависимого крестьянства на Руси.— «Исторические записки», т. 56, 1956, стор. 235; Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская Правда.— Древнерусское государство и его международное значение, М., 1965, стор. 234.

У основних джерелах з історії Русі X ст.— літописних пам'ятках (відомості, що певною мірою розкривають особливості зіткнення суспільних сил. Виняток мають лише записи 945 р., де йдеться про криваву чвару Києва з Древлянською землею. Це досить широка розповідь, сповнена епічної напруги і драматизму. І не випадково історики для підтвердження своїх висновків звертаються саме до неї. У літературі поширена думка, що в літопису 945 р. розповідається про антифеодалну боротьбу. Такої точки зору дотримуються Б. О. Рибаків, Л. В. Черепнін, М. Ю. Браїчевський та ін.⁶

Сутичка 945 р. київських князів з древлянами була не першою. Ще в недатованій частині «Повісті временних літ» вказується, що поляни «быша обидимы древляны и инеми околними». Але 833 р. «поча Олег воевати деревляны, и примучив а, имаше на них дань по черне куне». Після смерті Олега древляни не визнали залежності від Києва: «И деревляне затворишася от Игоря по Ольгове смерти». Київські князі намагалися будь-якими засобами примусити древлян сплачувати данину. «Иде Игорь на деревляны, и победи а, и возложи на ня дань болши Ольговы»⁷. Таким чином, події 945—946 рр. в принципі нічим не відрізнялися від попередніх. Вбивство данниками князя — рідкісний випадок. Можливо, саме через це записи 945 р. набагато детальніші порівняно з попередніми.

Коли Ольга, прагнучи приспати пильність древлян, лицемірно заявила, що не буде мститися за вбивство чоловіка і задовольниться лише даниною, їй повірили. Скориставшись цим, княгиня «переклюкала» тих, що засіли в Іскоростені, а старійшин «изымает»⁸. Усі древляни — бідні і багаті, великі і мізинні, щоб позбавитися залежності, виступали спільно. Про це свідчить те, що вони перш ніж убити Ігоря, радилися з своїм князем Малом. Тому Ольга карала всіх без винятку, незважаючи на походження і багатство. Звідси можна зробити висновок, що боротьбу древлян з київськими князями визначали не класові, а міжплеменні суперечності.

На певній стадії суспільного розвитку збройні сутички племен і народів є прагненням захопити рабів, насамперед жінок і дітей. У російському героїчному епосі воєнні походи у найрізноманітніших сюжетах пов'язані з захопленням у полон жінок. Це виразно простежується, зокрема, у билині про Волха Всеславича, який, підкоривши Індійське царство, взяв собі за дружину царицю, а воїни поділили інших полонянок⁹. «В описах походу Волха,— пише В. Я. Пропп,— ми бачимо залишки тих варварських часів, коли чинилися люті набіги одних племен на інші. Жалують лише молодих жінок. Сам Волх розправляється з індійським царем Салтаном Ставрुльевичем і бере за себе його молоду жінку, а дружину женить на дівчатах»¹⁰.

У билинах зустрічаються описи захоплення і викрадення жінок російським богатирем:

Лучшую силу во полон берет,
Плохую силу в пень повырубил,
.....

⁶ Б. А. Рыбаков. Первые века русской истории, М., 1964, стор. 40—42; Л. В. Черепнин. Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская Правда, стор. 146—152; М. Ю. Браїчевський. Про початкову форму феодальної експлуатації в Київській Русі.— «Вісник АН УРСР», 1959, № 4.

⁷ Повесть временных лет (далі — ПВЛ), ч. 1, М.—Л., 1950, стор. 16, 20, 31.

⁸ Там же, стор. 40—43.

⁹ Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым, М.—Л., 1958, № 6; Онежские былины, т. 2, М.—Л., 1950, № 91.

¹⁰ В. Я. Пропп. Русский героический эпос, М., 1958, стор. 74—75.

Красных девушек гонит станицами,
Молодых девушек всех пленницами¹¹.

У цьому випадку не має принципового значення той факт, що цей мотив потрапив, очевидно, випадково в білину про Іллю Муромця, яка відноситься до періоду татаро-монгольського іга. Важливо те, що він тісно пов'язаний з історичною реальністю попереднього часу і міг би органічно ввійти до сюжету про завойовницькі походи. У білинах про Іллю і Калину, Іллю Самсона і Калину, Іллю Єрмака і Калину, Василя Гнатовича і Батигу підкреслюється, що татари, йдучи на Київ, хотіли насамперед захопити і пограбувати місто, захопити в полон його жителів, поглумитися над христовою вірою. Однак це історичне мотивування часто поєднується з фантастичним: татарський цар пішов на Київ, щоб забрати у Володимира його дружину Євпраксію¹². Останнє має епічно традиційний характер, навіяний епохою міжплеменних сутичок, які супроводжувалися захопленням у полон жінок*.

Наведені вище відомості мають цікаву паралель у літописній замітці про сватання древлянського князя Мала до вдови вбитого Ігоря — Ольги. У джерелі читаємо: «Реша же деревляне: «Се князя убихом рускаго; поимем жену его Вольгу за князь свой Мал и Святослава, и створим ему, яко же хоцем. И послаша деревляне лучшие мужи, числом 20, в лодьи к Ользе...»¹³. Отже, вбивство київського князя дало привід древлянам вважати, що ворога зламано, залишилося лише забрати до себе княгиню з малолітнім сином і розпоряджатися всім на власний розсуд («створим ему, яко же хоцем»). Очевидно, цей запис — відбиток реальних подій, дуже змінених київськими легендами і рукою патріота-літописця.

Для X ст. криваві сутички між племенами — явище звичайне. Зокрема, у легенді про заклик варягів є певні відомості про міжусобні чвари: «...И вьста род на род, и быша в них усобице, и воевати почаша сами на ся». У 884 р. «иде Олег на северяне, и победи северяны...» Він же веде війну з уличами та тиверцями. 914 р. Ігор «премучи Углецы». Святослав переміг вятичів, які після його смерті повстали. Але Володимир Святославич придушив цей виступ. Однак через рік «заратишася вятичи, и иде на ня Володимир, и победи я второе». 984 р. Володимир підкоряє радимичів¹⁴.

Отже, протягом усього X ст. відбувається міжплеменна боротьба, яка вимагала від ворогуючих сторін значних зусиль. Можна вважати, що це значною мірою сприяло пом'якшенню внутріплеменних суперечностей.

Плем'я складалося з вільних і рабів. У джерелах перші називаються мужами і людьми, а другі — челяддю. Отже, вільним мужам протистояла челядь, на що вказували ще В. В. Мавродін та І. І. Смирнов, коли радянські історики лише починали вивчення соціально-економічних відносин у Київській Русі¹⁵. В усякому разі, Володимир Святославич, повернувшись з походу на Корсунь, так змалював соціальну структуру свого князівства: «Посемь же Володимир посла по всему граду, глаголя: «Аще не обращеться кто заутра на рече, богат

¹¹ Былины Печеры и Зимнего берега, М.—Л., 1961, № 1.

¹² Онежские былины, т. 2, М.—Л., 1950, № 92.

* Деякими спостереженнями про російський героїчний епос з автором поділився Ю. І. Юдін.

¹³ ПВЛ, ч. 1, стор. 40.

¹⁴ ПВЛ, ч. 1, стор. 18, 20, 21, 47, 58, 59; Полное собрание русских летописей, т. 7. Летопись по Воскресенскому списку, Спб., 1856, стор. 277.

¹⁵ Известия ГАИМК, вып. 86, М.—Л., 1934, стор. 89, 98, 99.

ли, ли убог, или нищъ, ли работник, противен мне да будешь»¹⁶. Таким чином, вільні (багаті та бідні) і раби — соціальні антиподи Київського князівства. Але раб — це іноземець, який потрапив у полон¹⁷. Тому він протистояв своїм господарям і як представник ворожого племені чи народу. Це, в свою чергу, ставило його у ворожі відносини до всього населення князівства. Отже, класові суперечності перепліталися з племінними¹⁸.

Але оскільки в Київській Русі не існувало рабовласницької форми, то не було і умов для масових збройних виступів рабів, які здебільшого застосовували таку форму боротьби, як втеча. Тому в § 12 договору Русі з Візантією, укладеному 911 р., записано: «О том. Аще украден будет челядин Рускыи, или ускочитъ (розрядка автора.— І. Ф.), или по нужи продан будетъ, и жаловати начнутъ Русь, да покажется таковое от челядина, да поимуть и Русь»¹⁹. Аналогічна угода міститься також у договорі 944 р. А в ст. 11 короткої редакції «Руської Правди» записано: «Аще ли челядин съкрыется любоу у варяга, либо у колбяга, а его за три дни не выведутъ, а познають и в третин день, то изымати ему свои челядин, а 3 гривне за обиду»²⁰. Отже, можна зробити висновок, що на Русі втеча була основною формою соціального протесту рабів.

У «Повісті временних літ» під 996 р. наводиться цікава розповідь: «Живяше же Володимир в страсе божьи. И умножися зело разбоеве, и реша епископи Володимеру: «Се умножишася райбойници; почто не казниши их?» Он же рече им: «Боюся греха». Они же реша ему: «Ты поставлен еси от бога на казнь злым, а добрым на милованье. Достойтъ ти казнити разбойника, но со испытюм». Володимер же отверг виры, нача казнити разбойники, и реша епископи и старци: «Рать многа; оже вира, то на оружьи и на коних буди». И рече Володимер: «Тако буди». И живяще Володимер по устроенью отню и дедню»²¹. В новітній історичній літературі цей текст тлумачать як пряме свідчення загострення класової боротьби²². Довести його помилковість немає змоги. Однак цей літописний уривок можна розкрити і по-іншому. Зокрема, з нього видно, що спочатку радниками князя були єпископи. Володимир поступився їх вимогам. Але оскільки князівству загрожував напад печенігів, а засобів для захисту не вистачало і в казні не було грошей, у справу втрутилися старійшини²³, які примушують князя відмовитися від неправильного курсу. І хоча, за словами літописця, поряд із старійшинами були й єпископи, але їх участь у цій справі не відіграла суттєвої ролі. Можливо, це вигадка літописця, який хотів реабілітувати вище духовенство, і О. О. Шахматов має рацію, припускаючи, що слово «єпископи» вставлене пізніше²⁴.

¹⁶ ПВЛ, ч. 1, стор. 80.

¹⁷ І. Я. Фроянов. О рабстве в Киевской Руси.— «Вестник Ленинградского университета», 1965, № 2, серия истории, языка и литературы, вып. 1.

¹⁸ Порів. С. П. Толстов. Военная демократия и проблема «генетической революции». — «Проблемы истории докапиталистических обществ», 1935, № 7—8, стор. 184.

¹⁹ Памятники права Киевского государства X—XII вв. (Составитель А. А. Зимин), М., 1952, стор. 9.

²⁰ Там же, стор. 78.

²¹ ПВЛ, ч. 1, стор. 86—87.

²² А. А. Зимин. Феодальная государственность и Русская Правда.— «Исторические записки», т. 76, 1965, стор. 242—244; Л. В. Черепнин. Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская Правда, стор. 152—154.

²³ ПВЛ, ч. 1, стор. 87; А. А. Зимин. Феодальная государственность., стор. 244.

²⁴ А. А. Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах, Спб., 1908, стор. 570.

Володимир не заперечує старійшинам і повертається до старої практики вір. Це є доказом того, що розбої не мали серйозної небезпеки для існуючих соціальних відносин і державного устрою. Більше того, повернутися до вір вимагали старійшини, тобто бояри і місцева знать²⁵, безпосередньо проти яких і спрямовані «збройні напади». Таким чином, таку суперечність можна зняти лише погодившись з тим, що «збройні напади» були звичайними карними злочинами. Хоча, звичайно, у їх масі мали місце й акти класової помсти. І цього запевчувати не можна.

Серед дослідників фольклору існує думка, що билини про Іллю Муромця і Солов'я-розбійника зберегли історико-побутові риси²⁶. Їх виникнення, на думку Б. О. Рибаківа, припадає на останню чверть X ст., тобто час правління Володимира, коли посилювалися «розбої»²⁷. Якщо це так, то припущення про кримінальний характер «збройних нападів» дістає побічне підтвердження.

Висвітлюючи історію народних рухів XI ст., слід виділити відомості про повстання, що мають певне відношення до міжплемінної боротьби. До них треба віднести, очевидно, повідомлення літописів про заворушення в Суздальському краї (1024 р.) та Білоозері (1071 р.). Про події у Суздальській землі читаємо: «...Въсташа вольсви в Суждали, избиваху старую чадь по дьволу паушенью і бесованью, глаголюще, яко си держать гобино. Бе мятежь велик и голод по всей той стране: идоша по Волзе вси людье и болгары, и привезоша жито, и тако ожиша. Слышав же Ярослав волхвы, приде Суздалю; изымав волхвы, расточи, а другыя покази, рек сице: «Бог наводит по грехом на куюждо землю гладом, или мором, ли ведром, ли иною казньою, а человек не весть ничтоже». И възвративься Ярослав, придя Новугороду...»²⁸. Безпосередньою причиною заворушення став голод. У джерелі противниками «старой чади» називаються волхви, хоча, очевидно, її ворогами була «простая чадь»²⁹ — здебільшого біднота. Більшість радянських істориків вважає, що виступ «простой чади» мав повністю антифеодальне спрямування³⁰. Але виникає запитання — хто така «старая чадь» за своїм соціальним становищем? М. М. Тихомиров вважає, що це феодалі, а Л. В. Черепнин зазначає: «Правда, не зовсім зрозуміло, кого літопис називає терміном «старая чадь». Чи це місцеві феодалі чи селяни, що розбагатіли і набували дедалі більшої економічної ваги порівняно з рядовими общинниками? Однак те чи інше вирішення питання може відбитися лише на нашому уявленні про рівень розвитку феодальних відносин у Суздальській землі, але не може змінити висновку, що в результаті процесу феодалізації там уже відбувалося розмежування суспільства на антагоністичні класи»³¹. Однак відповідь на поставлене питання, очевидно, дасть більш чітке уявлення про події 1024 р.

Але необхідно зробити невеликий історіографічний відступ. У 30-ті роки деякі вчені розглядали проблему так званої «генетичної револю-

²⁵ Б. Д. Греков. Киевская Русь. М., 1953, стор. 126—127, 306—307.

²⁶ В. Миллер. Очерки русской народной словесности, т. 1, М., 1897, стор. 362—401; А. М. Астахов. Былины Севера, т. 1, М.—Л., 1938, стор. 606; Б. А. Рыбаков. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи, стор. 72—77.

²⁷ Б. А. Рыбаков. Древняя Русь, стор. 72—75.

²⁸ ПВЛ, ч. 1, стор. 99—100.

²⁹ М. Н. Тихомиров. — Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв., М., 1955, стор. 75—76.

³⁰ М. Н. Тихомиров. Назв. праця, стор. 76—77; В. В. Мавродин. Очерки по истории феодальной Руси, Л., 1949, стор. 148; його ж, Народные восстания в древней Руси XI—XIII вв., М., 1961, стор. 33—34; Л. В. Черепнин. Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская Правда, стор. 154—158.

³¹ Л. В. Черепнин. Общественно-политические отношения..., стор. 155—156.

ції»³². Вони доводили: оскільки класовому суспільству, що народжувався, протистояв первіснообщинний лад, а, отже, новим власникам — стара патріархальна родоплемінна знать, то перемога першого відбувалася в результаті революційної ліквідації останнього. Однак, очевидно, мав рацію В. В. Мавродін, який писав: «Теорія «генетичної революції» не може бути прийнята, оскільки революційна заміна одного суспільного устрою іншим має місце лише в класовому антагоністичному суспільстві...»³³ Не погоджуючись з кардинальними положеннями цієї теорії, слід з увагою поставитись до окремих побічних суджень. До їх числа належить думка, що в певний момент у суспільстві відбувається майнова диференціація, внаслідок чого виникає ґрунт для зіткнення верхівки і демократичних низів. Борються «дві фракції вільної частини населення»³⁴.

Не виключено, що 1024 р. у Суздальській землі зіткнулися саме «дві фракції» — «старая чадь» і «простая чадь». Хвилювання в Суздальщині, очевидно, поставили під загрозу виплату данини Ярославу, який відчував гостру потребу в засобах для організації відсічі Мстиславу. Тому Ярослав поспішив у Суздаль і відновив там «порядок». Але, очевидно, спокій у Суздалі встановився ще до приїзду Ярослава. В усякому разі, в літопису підкреслюється, що напередодні в болгари за житом ходили всі люди. Можливо, це натяк на примирення сторін, що ворогували? Однак до тогочасних висловів сучасному досліднику треба ставитися бережно і пам'ятати, що літопис — також і літературна пам'ятка, де можливе вживання гіпербол.

Літописна розповідь про суздальські події, на жаль, дуже коротка. Її тумачення і досі умовне. Але в «Повісті временних літ» є подібний опис тих же подій. «Бывши бо единою скудости в Ростовстей области встаста два вольхва от Ярославля, глаголюща, яко «Ве свеве, кто сбилье держить». И пойдоста по Волзе, где приндуча в погост, ту же нарекаста лучшие жены, глаголюще, яко си жито держить, а си мед, а си рыбы, а си скору. И привожаху к нима сестры своя, матере и жены своя. Она же в мечте прорезавша за плечемь, вынимаста любо жито, любо рыбу, и убивашета многы жены, и именье их отъймашета себе. И придоста на Белоозеро, и бе у нею людий инех 300. В се же время приключиса Брити от Святослава дань емлюшо Яневи, сыну Вышатины...»³⁵. Ян встановлює, що волхви — смерди князя Святослава і ліквідує заколот.

В історичній науці рух смердів вважається антифеодальним³⁶. Але Б. О. Рибаків зазначає, що хвилювання на Волзі, Шекні та Білоозері «не були рухом проти феодальних порядків взагалі, а лише боротьбою за перерозподіл життєвих запасів»³⁷. Очевидно, це саме так. Протиборствующими сторонами, як і 1024 р., були племінна верхівка («нарочитая чадь») і демократичні елементи («простая чадь»). Приводом до виступу став голод — наслідок неврожаю. Літописець Переяславля Суздальського повідомляє, що заворушення смердів утруднили збір да-

³² С. И. Ковалев. Проблема социальной революции в античном обществе.— «Изв. ГАИМК», вып. 76, М.—Л., 1934; С. П. Толстов. Военная демократия и проблема «генетической революции».— «Проблемы истории докапиталистических обществ», 1935, № 7—8.

³³ В. В. Мавродин. Очерки по истории феодальной Руси, Л., 1949, стор. 144.

³⁴ С. П. Толстов. Назв. праця, стор. 177.

³⁵ ПВЛ, ч. 1, стор. 117.

³⁶ М. Н. Тихомиров. Крестьянские и городские восстания..., стор. 122, 127; В. В. Мавродин. Очерки по истории феодальной Руси..., стор. 152, 157, 159, 160; його ж. Народные восстания в древней Руси..., стор. 47—48; Л. В. Черепнин. Общественно-политические отношения..., стор. 181—184.

³⁷ Б. А. Рыбаков. Первые века русской истории, стор. 98—99.

нини: «И сказаша Белоозерци Яну: сиа у нас два кудесника много жен и муж погубиша, и данн не на ком взяти»³⁸. Повстання смердів було незначним. Кудесники зібрали лише 300 чол., до яких Ян спочатку йде навіть без зброї. Згодом він з 12 отроками розганяє повстанців і «изымает» їх керівників.

На Білоозері зіткнулися два угруповання вільного населення: демократична частина («простоля чадь») і племінна аристократія («нарочитая чадь»). Це заважало систематичній сплаті данини. Тому Ян Вишатич ліквідував усобиці. Його план був таким же, що і в Ярослава у 1024 р.—забезпечити збір данини з підкорених народів. Отже, племінна боротьба існувала ще й в XI ст. Про це свідчать також інші факти³⁹.

Завдяки дослідженням О. О. Шахматова стало відомо, що події, наведені в літопису під 1071 р., відбулися не одночасно, але навмисно записані Никоном під одним роком. Боротьба з язичеством була одним з головних завдань давньоруського християнства. Тому Никон хотів переконливіше показати перевагу християнства над язичеством⁴⁰. Коли ж урахувати, що волхви для своїх проповідей знаходили аудиторію навіть у серці давньоруської церкви — Києві, то літописний випад проти них повністю виправданий. Літописець хотів показати невдачі волхвів: у Києві волхв «в едину бо ночь бысть без вести»; у Новгороді промови волхва і його вплив на народ перервав удар сокири; на Білоозері з затратою мінімальних зусиль перемагає християнин Ян.

У світлі вищесказаного спроба деяких авторів пов'язати ересь богомилів з релігійними поглядами волхвів здається нічим невмотивованою⁴¹. Ідея про спорідненість богомилства з віруваннями смердів-волхвів ґрунтується на формальному і поверховому зіставленні двох ідеологій. Згадки про Антихриста, що змагається з Богом, замало для висновків про богомилство кудесників. Літописець міг по-своєму осмислити загальні уявлення язичників і передати їх, користуючись звичною термінологією*. Тому доцільніше з'ясувати, чи не мають вірування волхвів переконливіших, ніж з богомилством, паралелей. Під час дискусії Ян Вишатич запитав волхвів, як створено людину і дістав таку відповідь: «Бог мьвься в мовниці и спотивься, отерся вехтем, и верже с небеса на землю. И распреся сотона с богом, кому в нем створити человека. И створи дьявол человека, а бог душу во нь вложи. Тем же, аще умреть чаловек, в землю идетъ тело, а душа к богу»⁴². З цього приводу в мордовській міфології говориться, що Шайтан (злий дух) захотів створити людину за образом бога. Йї тіло він зробив з глини, піску і землі і послав на небо пташку-мишу за рушником, що ним Чам-Пас (верховний бог) витирався в лазні. Але оживити людину Шайтан не зміг. Це зробив Чам-Пас. «Тому, коли людина вмирає, душа йде на небеса до Чам-Паса, а тіло, позбавлене душі, губить і подібність Божу,

³⁸ Летописец Переяславля Суздальского, М., 1851, стор. 47.

³⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі — НПЛ); М.—Л., 1950, стор. 183; ПВЛ, ч. 1, стор. 167.

⁴⁰ Д. С. Лихачев. Русские летописи и их культурно-историческое значение, М.—Л., 1947, стор. 142.

⁴¹ Д. А. Казачкова. Към вопроса за богомилската ерес в древна Русия през XI в.—«Исторически преглед», т. 13, № 4, София, 1957; ії ж. Зарождение и развитие антицерковной идеологии в древней Руси XI в.—Вопросы истории религии и атеизма, т. 5, М., 1958.

* Деякі вчені помігали сліди літературної обробки повір'я волхвів, що викликало сумнів щодо їх достовірності (див. Ф. А. Рязановский. Демонология в древнерусской литературе, М., 1916; Л. В. Черепнин. Русская Правда (краткой редакции) и летопись как источники по истории классовой борьбы).

⁴² ПВЛ, ч. 1, стор. 118.

гниє, розвалюється і йде в землю на здобич Шайтану»⁴³. Не важко помітити багато подібного про створення людини у «Повісті временних літ» і мордовському міфі. Це не є випадковим і може свідчити, що релігійні вірування смердів-волхвів мають коріння не в богомільстві.

1068 р. на р. Альті половці розбили дружини Ізяслава, Святослава і Всеволода. Перші два прибули до Києва «и людье кыивстии прибегоша Киеву, и створиша вече на торговиши, и реша, пославшеся ко князю: «Се половци росулися по земли; дай, княже, оружье и кони, и еще бьемся с ними». Ізяслав же сего не послуша»⁴⁴. Виникає питання — хто були «людье кыивстии»? В. В. Мавродін вважає їх «жителями» навколишніх сіл, що рятувалися від половців». Обурювалися проти Ізяслава також «гості» — багаті купці⁴⁵. На думку Л. В. Черепніна, на боці народу могли виступати і феодалі — прихильники Всеслава⁴⁶. Отже, проти Ізяслава виступив весь Київ, представники різних соціальних прошарків. Тому говорити про розмежування класових сил не можна.

На вічі народ вирішив просити князя видати «оружье и кони», але Ізяслав відмовив. Можливо, він побоявся озброїти народ або просто не мав такої змоги. Тоді «начаша говорити людие на воеводу на Коснячка; идоша на гору, с вече, и придоша на двор Коснячков, и не обретше его...»⁴⁷ Чи не переконували слуги Ізяслава посланців віча, що багато залежить від Коснячка? Тоді зрозуміло, чому «людье кыивстии» пішли до воеводи. Вони тримали себе сумирно, двір не грабували, нікого не чіпали. Але коли народ пішов визволяти Всеслава, Ізяслав разом з братом Всеволодом негайно втік з міста. Чому ж так? Відповідь слід шукати в особистих стосунках Ізяслава і Всеволода з Всеславом. 1067 р. вони, порушивши обряд хресного цілування, кинули останнього з двома синами в «поруб»⁴⁸. Тому син князя Мстислав мстився «чади», «иже беша высекли Всеслава»⁴⁹, а новгородський літописець зупинився лише на звільненні Всеслава⁵⁰. Народ пограбував двір Ізяслава уже після його втечі. Отже, немає приводу вважати, що ці події — вияв класових суперечностей. Просто кияни хотіли організувати половцям опір, а Ізяслав їх не підтримав.

Тому народу нічого не залишалось, як замінити його Всеславом.

З другої половини XI ст. вільні люди на Русі потрапляють у холопство. Кількість холопів швидко зростає. Дружинники поступово осідають на землі. Посилюється політика вір і продаж, що яскраво відбито в тогочасних літописах⁵¹. Усе це спричинилося до посилення соціальних заворушень. Яскравим прикладом цього може бути повстання 1113 р. в Києві.

16 квітня 1113 р. помер Святополк Ізяславич. Володимир Мономах, якого кияни запросили князювати, відмовився прибути до Києва. У місті почалося повстання: «Кияни же разъграбиша двор Путятин тысячького, идоша на жиды и разграбиша я. И послашася паки Кияне к Володимеру, глаголюще: «Поиди, княже, Киеву, аще ли непоидеши, то веси яко много зло удвигнется, то ти не Путятин двор, ни соцьких, но

⁴³ П. И. Мельников-Печерский. Полн. собр. соч., т. 7, Спб., 1909, стор. 439—440.

⁴⁴ ПВЛ, ч. 1, стор. 114.

⁴⁵ В. В. Мавродин. Народные восстания в древней Руси., стор. 60, 64.

⁴⁶ Л. В. Черепнин. Общественно-политические отношения., стор. 177.

⁴⁷ ПВЛ, ч. 1, стор. 114.

⁴⁸ Там же, стор. 112.

⁴⁹ Там же, стор. 116.

⁵⁰ НПЛ, стор. 17.

⁵¹ Там же, стор. 103—104.

и Жида грабити и паки ти пойдуть на ятровь твою и на бояры, и на манастире...»⁵². Мономах, направляючись до Києва, ухвалює ряд законодавчих постанов⁵³. Іпатіївський літопис, де розповідається про київське повстання, не дає змоги скласти чітке уявлення про учасників руху. Це дозволяє зробити «Статут Вслодимира Мономаха», що розглядає два основні питання: лихварство і закупництво⁵⁴. Отже, можна встановити склад учасників руху — середньої руки купці і дрібний вільний люд, які найбільше страждали від високого лихварського проценту, а також закупи і, можливо, ті, що були близькими до переходу в закупництво. Внаслідок появи холопів з середовища місцевих людей дещо змінилося становище рабів. Якщо раніше раб-полонений протистояв місцевому суспільству, то тепер його інтереси часто перепліталися із сподіваннями і надіями демократичної частини давньоруського суспільства. Не виключено, що серед повсталих були й холопи⁵⁵.

Створення «Статуту» свідчить про гостроту повстання. Володимир Мономах прагнув обмежити лихварський процент. Під час оцінки статей про «резы» слід відділяти лихварство як явище від вузькокорисливих цілей окремих людей. Тільки таким шляхом, очевидно, можна наблизитися до розуміння реального значення заходів Володимира. Можна твердити, що сваволю лихварів було певним чином обмежено, однак загалом лихварство дістало умови для дальшого розвитку. Про це свідчить уся пізніша церковна література, сповнена звернень духовенства до совісті лихварів. Великим досягненням повсталих було те, що вони вирвали у правлячої верхівки законодавчий регламент закупництва — «Статут про закупів». Вперше становище закупів оформляється законом, затверджується їх статус, встановлюється різниця між закупом і обільним холопом, що перекрило один з каналів перетворення вільних людей у повних холопів.

Отже, повстання 1113 р. — перший великий соціальний виступ. До того часу точилася міжплемінна боротьба, що в XI ст. інколи переросла також у сутички племінної верхівки з демократичною частиною вільного населення. Раби були надзвичайно малочисленим прошарком, який протистояв не лише своїм володільцям, а всьому давньоруському суспільству. Природно, що вони не мали змоги відкрито виступити проти експлуататорів. І лише з перетворенням у холопів частини місцевого населення став можливим їх спільний виступ проти існуючого порядку.

⁵² Полное собрание русских летописей, т. 2, М., 1962, стор. 275—276.

⁵³ М. Н. Тихомиров. Крестьянские и городские восстания..., стор. 142; В. В. Мавродин. Народные восстания в древней Руси..., стор. 75, 79.

⁵⁴ М. Н. Тихомиров. Крестьянские и городские восстания, стор. 144.

⁵⁵ Б. Д. Греков. Киевская Русь, стор. 270; М. Н. Тихомиров. Крестьянские и городские восстания..., стор. 146.

Записки

А. П. ШЕВЧЕНКО
РОЛЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
У РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ
СПІВДРУЖНОСТІ НАУКИ
І ВИРОБНИЦТВА
В 1944—1950 рр.

(За матеріалами
Дніпропетровської області)

З перших днів існування Радянської влади в нашій країні всі завоювання науки і культури поставлено на службу народу. В. І. Ленін вважав науку одним з вирішальних засобів соціалістичного перетворення Росії. У своїй записці «Начерк плану науково-технічних робіт» (квітень 1918 р.) він висунув перед Академією наук великі практичні завдання,

спрямовані на розв'язання ряду важливих народногосподарських завдань, зокрема щодо зв'язку наукової й економічної діяльності¹. Володимир Ілліч всебічно обґрунтував принцип поєднання науки з розвитком продуктивних сил, з відродженням і розвитком економіки країни.

Ленінські принципи встановлення тісного зв'язку науки з виробництвом мають актуальне значення на всіх етапах суспільного розвитку.

У післявоєнні роки перед радянською наукою постали нові великі завдання, відображені в п'ятирічному плані відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр. У ході його виконання зв'язки науки і виробництва ще більше зміцніли. Творча співдружність діячів науки, інженерів і техніків, робітників стала однією з форм ліквідації корінних відмінностей між розумовою й фізичною працею. В результаті культурної революції, здійсненої в нашій країні, значно підвищився культурний рівень робітничого класу. Це є проявом однієї з характерних особливостей природи соціалістичного суспільства — доступності культури для найширших мас трудящих.

Про піднесення культурно-технічного рівня робітників свідчило дальше розширення стахановського руху. Численна армія передовиків, новаторів виробництва разом з ученими народжувала нові форми соціалістичної праці. Науковці укладали соціалістичні договори з стахановцями про спільну розробку й удосконалення певних виробничих процесів. Ця співдружність працівників науки й виробництва за своїми наслідками виявилася найдійовішою, оскільки нові питання, висунуті життям, вирішувалися не ізольовано, а в тісному контакті теорії і практики, у їх взаємозв'язку.

В квітні 1949 р. ініціаторами нового патріотичного руху за поєднання науки й виробництва виступили ленінградські політехнічний та технологічний інститути. На їхній заклик одними з перших відгукнулися колективи вищих учбових закладів, науково-дослідних інститутів, робітники Дніпропетровщини.

Працівники вищих учбових закладів, науково-дослідних інститутів

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 282.

та промислових підприємств Дніпропетровська, обговоривши на загальноміських зборах заклик ленінградців, вирішили спільно розробляти й здійснювати заходи, що сприятимуть достроковому виконанню п'ятирічного плану.

Виконуючи взяті зобов'язання, колективи дніпропетровських вузів встановлювали тісні контакти з виробничими колективами, прагнули якнайшвидше впроваджувати досягнення науки у виробництво. Науковці металургійного ордена Трудового Червоного Прапора інституту подавали виробничникам велику допомогу. Тематика їх наукових досліджень охоплювала актуальні проблеми технології, економіки й організації виробництва. Значну наукову й практичну допомогу подав цей інститут металургійному заводу ім. Г. І. Петровського. О. П. Чекмарьов, О. Ф. Готліб, З. І. Некрасов та інші науковці кафедр сприяли виявленню й ефективному використанню резервів. 1949 р. завод відчував гостру нестачу коксівного газу. Розробка і впровадження ефективних заходів підвищили продуктивність генераторів мартенівських печей з 4—5 до 7 т на добу, а калорійність газу — з 1100 до 1300 *кал/м³*. Група працівників кафедри металургії чавуну, очолювана доцентом З. І. Некрасовим, запровадила у доменному цеху прогресивні методи контролю завантаження печей за показниками термопар, що збільшило продуктивність печей на 5—6% і зменшило витрату коксу на 4—5%. Цей метод було застосовано й на інших металургійних підприємствах, внаслідок чого щорічно країна одержувала десятки мільйонів карбованців економії. Кафедра прокатного виробництва інституту разом з заводом «Запоріжсталь» розробила й удосконалила метод холодної прокатки конструкційної сталі, що заощадило 250 млн. крб.² Його успішно застосували й на заводах Дніпропетровщини. За розробку цього методу група працівників була удостоєна 1949 р. Державної премії.

Однією з форм творчої співдружності науки й виробництва у досліджуваний період була науково-технічна пропаганда. Тільки за 6 місяців 1949 р. група науковців металургійного інституту (професори О. Ф. Готліб, К. Ф. Стародубов, О. П. Чекмарьов, К. П. Бунін та інші) прочитала на підприємствах Дніпропетровщини понад 300 лекцій і доповідей з питань впровадження нової техніки в промисловість, економіки й організації металургійного виробництва, прискорення обороту оборотних фондів, історії вітчизняної науки й техніки і т. д. За цей час на прохання підприємств міста проведено близько 2 тис. експертиз і досліджень³.

1948 р. на заводах і фабриках області організувалися партійно-технічні конференції за участю науковців. Металургійний інститут був учасником двох таких конференцій, а в першому півріччі 1949 р. — дев'яти.

В роботі партійно-технічної конференції на заводі ім. Петровського (квітень 1949 р.) взяло участь понад 600 робітників, службовців, інженерно-технічних працівників. У ході підготовки до неї в цехах відбулися партійні збори й виробничі наради, де обговорювалися шляхи дальшого збільшення виробництва металу та зниження його собівартості, було зібрано 625 раціоналізаторських пропозицій, впровадження яких дало економії 24 млн. крб. на рік. Конференція накреслила заходи, що дали змогу зекономити протягом року 43 млн. крб.⁴

Поширювалася й така форма творчої співдружності, як засідання вчених рад інститутів безпосередньо на підприємствах. Це сприяло оз-

² Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 18, оп. 5, од. зб. 17, арк. 25, 26.

³ Там же, од. зб. 14, арк. 52.

⁴ «Правда України», 17 квітня 1949 р.

найомленню виробничників з досягненнями науки, прискоренню їх впровадження і, водночас, спонукало наукових працівників розробляти проблеми, що їх висувало життя.

Так, до вчених металургійного інституту звернувся знатний сталевар заводу ім. Дзержинського П. С. Кочетков з проханням допомогти освоїти техніку, вдосконалити технологію сталеплавильного виробництва й застосувати метод швидкісного сталеваріння. У відповідь на це в червні 1949 р. на вказаному заводі відбулося виїзне засідання вченої ради інституту, яка зобов'язалася подати металургам необхідну науково-технічну допомогу⁵.

Хіміко-технологічний інститут допоміг коксохімічному заводу ім. К. І. Леніна обладнати хімічні лабораторії, розробити технологічні процеси виготовлення й очищення хімікатів та реактивів, засоби збільшення разового завантаження коксових печей, що сприяло підвищенню продуктивності коксових установок. Місцевій промисловості та промисловій кооперації цей інститут допомагав проводити аналізи нової сировини та визначати можливості її використання у виробництві⁶.

Наукові співробітники Інституту інженерів залізничного транспорту розробили конструкцію паровозного інжектора паросушарки, що дало змогу зменшити витрати води й палива на 7—10% та значно полегшити працю паровозних бригад⁷.

Науково-дослідний трубний інститут і завод ім. В. І. Леніна розробили нову технологію електрозварювання труб для карданних валів автомашин, внаслідок чого випуск готової продукції збільшився в 2,5—3 рази⁸.

З свого боку, передовики промислового й сільськогосподарського виробництва брали участь у роботі вищих навчальних закладів. Наприклад, знатний колгоспник Герой Соціалістичної Праці М. О. Озерний був членом ученої ради Дніпропетровського сільськогосподарського інституту, П. С. Кочетков читав лекції про мартенівське виробництво студентам металургійного інституту. «Раніше,— говорив знатний сталевар,— мені й на думку не спадало вийти на інститутську кафедру, викладати студентам, а тепер я маю на це право. За довгі роки ми, сталевари, нагромадили стахановський досвід, внесли суттєві поправки в проектні потужності й виробничі норми»⁹.

Провідна роль у розвитку творчої співдружності вчених та виробничників належала партійній організації міста. Бюро міському партії у квітні 1949 р. підкреслило, що боротьба за технічний прогрес промисловості, за успішне виконання взятих зобов'язань є основним завданням райкомів та первинних парторганізацій промислових підприємств, наукових закладів і вузів міста, зобов'язало партійні організації роз'яснити робітникам і службовцям значення взятих зобов'язань, ширше використовувати досвід проведення партійних і науково-технічних конференцій підприємств спільно з працівниками науки, засідань учених рад наукових закладів разом з робітниками, інженерно-технічними працівниками, практиками-новаторами й стахановцями¹⁰.

Боротьба за технічний прогрес пожвавила раціоналізаторську й винахідницьку діяльність на підприємствах. Тільки за 1944—1948 рр. на заводі ім. В. І. Леніна висунуто 1864 раціоналізаторські пропозиції. Впро

⁵ «Днепровская правда», 7 липня 1949 р.

⁶ «Зоря», 5 серпня 1944 р.

⁷ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 18, оп. 5, од. зб. 14, арк. 51.

⁸ Там же, арк. 52.

⁹ Там же, од. зб. 17, арк. 10.

¹⁰ Там же, од. зб. 14, арк. 51—52.

вадження 630 з них заощадило 4690 тис. крб. Слюсар цеху ширвжитку т. Покрабін у 1948 р. вніс 22 пропозиції, що дало заводу 116 тис. крб. економії¹¹.

На коксохімічному заводі ім. Калініна кожний десятий робітник став раціоналізатором. За три місяці 1950 р. тут було внесено 111 раціоналізаторських пропозицій, економічний ефект яких становив 209 тис. крб.¹²

Міський комітет партії підтримував розширення контактів інститутів з підприємствами на міських зборах і нарадах. У пресі розповідалося про спільну роботу металургійного інституту з промисловими підприємствами.

Основні форми творчої співдружності працівників науки й виробництва набули дальшого розвитку й удосконалення в наступні роки.

¹¹ «Лепинець» (орган партбюро, завкому профспілки й дирекції заводу ім. В. І. Лепіна), 24 серпня 1949 р.

¹² «Коксовик» (орган партбюро, завкому профспілки та дирекції заводу ім. Калініна), 14 липня 1950 р.

Є. М. ВОЛОС
ДО ПИТАННЯ
ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ КП УКРАЇНИ
ЩОДО МЕХАНІЗАЦІЇ
КОЛГОСПНОГО ВИРОБНИЦТВА
(1951—1958 рр.)

Діяльність Комуністичної партії України по дальшому розвитку сільського господарства на основі механізації (1951—1958 рр.) становить науковий інтерес і має велике практичне значення. Протягом останніх років з цього питання опубліковано ряд праць україн-

ських дослідників¹, які правильно пов'язують позитивні зміни в колгоспах з успіхами в зміцненні технічної бази сільськогосподарського виробництва, з ростом механізації. Окремі проблеми досліджуваного питання частково висвітлені в працях М. О. Лисенка², В. С. Петренка³, О. О. Пантелейчука⁴, Г. М. Окладного⁵, О. О. Хижук⁶ та ін. Проте діяльність партійної організації України у 1951—1958 рр. по дальшій

¹ С. М. Зверев. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951—1958 рр.), К., 1969; Є. П. Талан. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951—1958 рр.), К., 1966; І. В. Шульга. Заходи Комуністичної партії по дальшому розвитку промисловості і сільського господарства (1953—1955 рр.), К., 1959; І. П. Кожукало. Партійні організації України в боротьбі за впровадження в сільськогосподарське виробництво досягнень науки і передового досвіду (вересень 1953—1958 рр.).—Збірник кафедри історії КПРС, № 3, К., 1958; його ж. Торжество ленінських ідей соціалістичної перебудови сільського господарства на Україні.—УІЖ, 1967, № 8.

² Н. А. Лысенко. Роль Коммунистической партии в решении проблемы сельскохозяйственных кадров, К., 1968.

³ В. С. Петренко. Село на шляхах піднесення, К., 1970.

⁴ О. О. Пантелейчук. Вклад підприємств сільськогосподарського машинобудування України в зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства (1953—1962 рр.).—УІЖ, 1964, № 2.

⁵ Г. М. Окладной. Рост культурно-технического уровня колхозного крестьянства, Харьков, 1958.

⁶ О. О. Хижук. Партійні організації України в боротьбі за зміцнення колгоспів механізаторськими кадрами в п'ятій п'ятирічці.—УІЖ, 1960, № 6; його ж. Створення на Україні постійних кадрів механізаторів (1953—1961 рр.).—УІЖ, 1962, № 6.

механізації виробничих процесів у колгоспах ще не знайшла достатнього висвітлення.

Важливою умовою підвищення рівня механізації колгоспного виробництва КП України вважала зміцнення його технічної бази. Вся діяльність Компартії спрямовувалася на різке збільшення виробництва тракторів, комбайнів та інших сільськогосподарських машин. Партиною організацією республіки було ухвалено ряд заходів щодо розширення вже діючих заводів, будівництва нових потужностей, передачі сільськогосподарському машинобудуванню ряду підприємств інших відомств. Внаслідок цього з 1951 р. до 1959 р. кількість тракторів (у 15-сильному обчисленні) у колгоспах збільшилась на 77 тис. (на 61%), а зернових комбайнів — на 29,2 тис. (на 47%)⁷. Лише протягом 1957 р. колгоспи і МТС республіки одержали 22 568 тракторів, 16 480 зернових, 17 463 кукурудоззбиральних, 10 567 силосозбиральних комбайнів, 39 190 тракторних культиваторів, 29 143 тракторні сівалки, 13 525 тракторних плугів⁸.

Комуністична партія України звертала увагу місцевих партійних організацій на своєчасну і правильну організацію ремонту машинно-тракторного парку.

Питання якісної і своєчасної підготовки техніки до польових робіт систематично розглядалися на пленумах і бюро обкомів і райкомів партії, на партійних та господарських активах. Наприклад, на засіданні бюро Хмельницького обкому КП України (лютий 1951 р.) докладно обговорювалося питання про хід ремонту тракторів, комбайнів та інших сільськогосподарських машин у МТС області. Бюро відзначало позитивну роботу парторганізацій Красилівської, Кам'янець-Подільської, Зіньковецької МТС, які серед працівників майстерень розгорнули масове соціалістичне змагання, посилили масово-політичну і виховну роботу, встановили контроль за якістю ремонту. Водночас бюро обкому вказало на певні недоліки і розробило конкретні заходи щодо їх усунення⁹. Виконуючи рішення бюро обкому партії, районні комітети КП України посилили контроль за підготовкою машинно-тракторного парку до польових робіт, допомагали парторганізаціям МТС у проведенні масово-політичної роботи, виступали ініціаторами ряду важливих заходів, спрямованих на поліпшення ремонту сільськогосподарської техніки. Наприклад, за ініціативою Ярмолинецького райкому партії наприкінці 1951 р. в місцевій МТС було скликано технічну конференцію, на якій механізатори району розглядали питання підготовки до польових робіт і запровадження на ремонтних роботах передових методів праці¹⁰.

Велику роботу по підготовці техніки до польових робіт проводили також партійні організації інших областей республіки. Так, Котовський райком КП України Одеської області в 1953 р. з метою скорочення строків і підвищення якості ремонту машинно-тракторного парку практикував проведення семінарів механіків, бригадирів тракторних бригад, ремонтних робітників. На них розглядалися питання використання наявних можливостей і резервів, зниження собівартості ремонтних робіт. Районний комітет партії допомагав директорам МТС в укомплектуванні ремонтних майстерень досвідченими кадрами, приділяв велику увагу посиленню агітаційної роботи серед них, дбав про поліпшення по-

⁷ Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник, К., 1960, стор. 314—315.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 983, арк. 50—55.

⁹ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 487, оп. 38, од. зб. 7, арк. 71.

¹⁰ Там же, од. зб. 94, арк. 2.

бутових умов механізаторів, здійснював постійний контроль за проведенням ремонтних робіт. З ініціативи райкому між МТС району значного поширення набуло проведення взаємоперевірок ремонту техніки. Ці заходи дали змогу МТС району своєчасно завершити підготовку сільськогосподарської техніки до польових робіт і забезпечити її безперебійну роботу.

Робота партійних організацій МТС серед ремонтників значно посилилась після вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС і ухвалення Радою Міністрів СРСР і ЦК КПРС постанови (21 вересня 1953 р.) «Про заходи щодо дальшого поліпшення роботи машинно-тракторних станцій». Парторганізації контролювали хід і якість ремонтних робіт, сприяли налагодженню вузлового методу ремонту. У цьому плані великий досвід нагромадила партійна організація Нестоїтської МТС Котовського району Одеської області. Для ширшої популяризації вузлового методу 1954 р. там було створено лекторій. На відкритих партійних зборах (24 вересня і 22 грудня 1954 р.) та засіданнях партбюро (18 жовтня і 16 грудня 1954 р.) обговорювалися питання про підготовку до ремонтних робіт та їх хід¹¹.

У прискоренні темпів підготовки техніки до польових робіт великого значення надавалося погодинному графіку, який у поєднанні з вузловим методом сприяв чіткішій організації ремонтних робіт, раціональнішому використанню робочого часу, дозволяв систематично контролювати виконання змінних виробничих завдань. Це забезпечило значне підвищення продуктивності праці. Погодинний графік знайшов широке застосування в Красилівській (Хмельницька область), Лозівській, Близнюківській (Харківська область), ордена Леніна МТС ім. Шевченка, Котовській, Суворовській, Овідіопольській МТС (Одеська область).

Під керівництвом партійних організацій більшість МТС республіки перейшла на ремонт машин вузловим методом за цілорічним графіком. Наприклад, у 1956 р. його застосовували усі МТС Харківської та 45% Вінницької областей¹². Внаслідок цього збільшився обсяг механізованих робіт, зменшилися витрати коштів на ремонт. Скажімо, 1956 р. МТС республіки зекономили 57,9 млн. крб.¹³ До того ж підвищилася якість ремонту сільськогосподарських машин. Так, 1956 р. порівняно з 1953 р. простої тракторів через технічні несправності скоротились у 2—3 рази¹⁴.

В рішеннях партії по сільському господарству неодноразово вказувалось, що рівень механізації колгоспного виробництва значною мірою залежить від раціонального і продуктивного використання наявного машинно-тракторного парку. Тому місцеві партійні органи та первинні організації МТС накреслювали конкретні заходи щодо поліпшення використання сільськогосподарської техніки, підвищення рівня механізації виробничих процесів, зниження собівартості колгоспної продукції. Зокрема, пленум Вінницького обкому КП України (15—16 жовтня 1953 р.) ухвалив рішення посилити контроль райкомів партії і партійних організацій МТС за використанням наявного машинно-тракторного парку, виконанням механізаторами змінного і сезонного виробітку на

¹¹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 1108, оп. 1, од. зб. 26, арк. 15—17, 71, 93, 95.

¹² Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 43, од. зб. 308, арк. 134; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 218, од. зб. 55, арк. 257.

¹³ Архів Українського республіканського комітету профспілок робітників і службовців сільського господарства і заготівель. Стенограма пленуму від 11 лютого 1957 р., стор. 7.

¹⁴ «Механізація сільського господарства», 1954, № 2, стор. 1; «Правда України», 13 березня 1957 р.

умовний трактор, а також систематично аналізувати роботу тракторних бригад, вивчати їх економічні показники, вчасно викривати і ліквідувати недоліки¹⁵.

Подібні ж питання були предметом обговорення XI Харківської обласної партійної конференції (10—11 лютого 1954 р.). На ній підкреслювалося, що партійним організаціям МТС необхідно організувати роботу тракторних бригад відповідно до зрослої техніки виробництва, домогтися підвищення продуктивності машинно-тракторного парку і зниження собівартості механізованих робіт. 6 березня 1954 р. відповідну постанову було ухвалено на засіданні бюро обкому¹⁶.

Ці рішення лягли в основу діяльності райкомів партії і парторганізацій МТС. Характерною в цьому відношенні була робота Близнюківського районного комітету КП України, який контролював використання сільськогосподарської техніки в МТС і виконання їх договорів з колгоспами. Партійна організація району особливу увагу механізаторів звертала на раціональне і продуктивне використання техніки, правильне агрегування тракторів під час польових робіт, широке впровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду. Здійснення цих та ряду інших заходів сприяло підвищенню продуктивності праці. Наприклад, 1954 р. середньозмінний виробіток на трактор становив 4,5 га, сезонний — 948 га (за планом відповідно 3,8 та 870 га)¹⁷.

Важливе місце в роботі партійних організацій республіки посідало впровадження двозмінної роботи в тракторних бригадах, що сприяло значному підвищенню їх продуктивності праці. Так, парторганізація Котовської МТС (Одеська область) перед початком сільськогосподарських робіт разом з дирекцією розробила графіки двозмінної роботи тракторних агрегатів для кожної бригади окремо, враховуючи черговість робіт на всіх ділянках. Це сприяло значному підвищенню продуктивності машинно-тракторного парку. 1954 р. порівняно з 1953 р. сезонний виробіток на трактор збільшився на 131 га умовної оранки, а МТС виконала план механізованих робіт в колгоспах на 121%¹⁸. Значних успіхів у роботі домоглась також Помазанська МТС (Одеська область). Якщо 1950 р. середньозмінний виробіток на 15-сильний трактор там становив 3,4 га умовної оранки, то 1956 р. — уже 4,3 га¹⁹. Наприкінці п'ятої п'ятирічки всі МТС Одеської, Харківської, Чернівецької, Вінницької областей перейшли на двозмінну роботу тракторного парку.

Однією з важливих умов росту механізації колгоспного виробництва партійна організація республіки вважала дальший розвиток творчої енергії і трудової активності сільських механізаторів. Могутнім засобом розвитку ініціативи трудівників села було соціалістичне змагання, в розгортанні якого серед механізаторів партійні організації використовували такі ленінські принципи, як гласність, товариська взаємодопомога, поширення передового досвіду, поєднання матеріальних і моральних стимулів до праці. Вони наполегливо домагались, щоб кожна корисна пропозиція, спрямована на економію людської праці і матеріальних засобів, була практично здійснена. З цією метою в МТС створювалися постійно діючі семінари, школи передового досвіду, проводилися конференції, організовувалися екскурсії.

¹⁵ Паргархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 37, од. зб. 433, арк. 45—50; оп. 36, од. зб. 20, арк. 35—40.

¹⁶ Паргархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 63, од. зб. 1, арк. 284, 285; од. зб. 33, арк. 25.

¹⁷ Там же, ф. 640, оп. 1, од. зб. 15, арк. 45; ф. 2, оп. 63, од. зб. 1, арк. 248.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 29, арк. 245, 249.

¹⁹ «Механізація сільського господарства», 1957, № 5, стор. 15.

умовний трактор, а також систематично аналізувати роботу тракторних бригад, вивчати їх економічні показники, вчасно викривати і ліквідувати недоліки¹⁵.

Подібні ж питання були предметом обговорення XI Харківської обласної партійної конференції (10—11 лютого 1954 р.). На ній підкреслювалося, що партійним організаціям МТС необхідно організувати роботу тракторних бригад відповідно до зрослої техніки виробництва, домогтися підвищення продуктивності машинно-тракторного парку і зниження собівартості механізованих робіт. 6 березня 1954 р. відповідну постанову було ухвалено на засіданні бюро обкому¹⁶.

Ці рішення лягли в основу діяльності райкомів партії і парторганізацій МТС. Характерною в цьому відношенні була робота Близнюківського районного комітету КП України, який контролював використання сільськогосподарської техніки в МТС і виконання їх договорів з колгоспами. Партійна організація району особливу увагу механізаторів звертала на раціональне і продуктивне використання техніки, правильне агрегування тракторів під час польових робіт, широке впровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду. Здійснення цих та ряду інших заходів сприяло підвищенню продуктивності праці. Наприклад, 1954 р. середньозмінний виробіток на трактор становив 4,5 га, сезонний — 948 га (за планом відповідно 3,8 та 870 га)¹⁷.

Важливе місце в роботі партійних організацій республіки посідало впровадження двозмінної роботи в тракторних бригадах, що сприяло значному підвищенню їх продуктивності праці. Так, парторганізація Котовської МТС (Одеська область) перед початком сільськогосподарських робіт разом з дирекцією розробила графіки двозмінної роботи тракторних агрегатів для кожної бригади окремо, враховуючи черговість робіт на всіх ділянках. Це сприяло значному підвищенню продуктивності машинно-тракторного парку. 1954 р. порівняно з 1953 р. сезонний виробіток на трактор збільшився на 131 га умовної оранки, а МТС виконала план механізованих робіт в колгоспах на 121%¹⁸. Значних успіхів у роботі домоглась також Помазанська МТС (Одеська область). Якщо 1950 р. середньозмінний виробіток на 15-сильний трактор там становив 3,4 га умовної оранки, то 1956 р.— уже 4,3 га¹⁹. Наприкінці п'ятої п'ятирічки всі МТС Одеської, Харківської, Чернівецької, Вінницької областей перейшли на двозмінну роботу тракторного парку.

Однією з важливих умов росту механізації колгоспного виробництва партійна організація республіки вважала дальший розвиток творчої енергії і трудової активності сільських механізаторів. Могутнім засобом розвитку ініціативи трудівників села було соціалістичне змагання, в розгортанні якого серед механізаторів партійні організації використовували такі ленінські принципи, як гласність, товариська взаємодопомога, поширення передового досвіду, поєднання матеріальних і моральних стимулів до праці. Вони наполегливо домагались, щоб кожна корисна пропозиція, спрямована на економію людської праці і матеріальних засобів, була практично здійснена. З цією метою в МТС створювалися постійно діючі семінари, школи передового досвіду, проводилися конференції, організовувалися екскурсії.

¹⁵ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 37, од. зб. 433, арк. 45—50; оп. 36, од. зб. 20, арк. 35—40.

¹⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 63, од. зб. 1, арк. 284, 285; од. зб. 33, арк. 25.

¹⁷ Там же, ф. 640, оп. 1, од. зб. 15, арк. 45; ф. 2, оп. 63, од. зб. 1, арк. 248.

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 29, арк. 245, 249.

¹⁹ «Механізація сільського господарства», 1957, № 5, стор. 15.

Прикладом змістовної і конкретної роботи серед механізаторів по розвитку соціалістичного змагання, вивченню, узагальненню і впровадженню у виробництво передового досвіду може бути досвід партійної організації Крижопільської МТС Вінницької області. На семінарах (протягом 1955 р. їх відбулося 15), які вона регулярно проводила, механізатори вивчали новітню техніку, знайомились з досягненнями передовиків МТС, району, області та республіки. Набуті знання вони широко використовували на практиці, що сприяло підвищенню змінного і сезонного виробітку.

Особливо важливе значення для поширення і впровадження передових методів праці мали республіканські наради механізаторів, що систематично скликались ЦК КП України і Радою Міністрів УРСР. Їх учасники обговорювали питання поліпшення використання машинно-тракторного парку на всіх видах сільськогосподарських робіт, знайомились з досвідом роботи передових механізаторів — П. М. Ангеліної, Н. Т. Касьяненко, О. В. Гіталова, М. Т. Тіори, Я. П. Іщенко, В. С. Горобця та інших. Застосування методів роботи передовиків виробництва допомагало систематично підвищувати рівень механізації трудомістких процесів, збільшувати виробництво сільськогосподарських продуктів, підвищувати продуктивність праці. Лише метод комплексної механізації обробітку просапних культур з мінімальними затратами ручної праці, запропонований О. В. Гіталовим, 1958 р. став надбанням понад 12 тис. механізованих ланок, що вирощували кукурудзу на площі 1,3 млн. га²⁰.

Механізація виробничих процесів у колгоспах була важливою умовою підвищення врожайності сільськогосподарських культур. Так, у 1955—1958 рр. порівняно з 1951—1954 рр. урожайність зернових зросла з 10,4 ц до 16,2 ц, а цукрових буряків з 167 ц до 202 ц²¹. Крім того, розширення обсягу механізованих робіт скорочувало затрати праці на виробництво сільськогосподарської продукції.

Комуністична партія України, втілюючи в життя ленінські ідеї про революціонізуючу роль техніки в сільському господарстві, протягом 1951—1958 рр. домоглась значних успіхів у розвитку продуктивних сил села. На основі зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства і підвищення рівня механізації трудомістких процесів збільшилось виробництво сільськогосподарської продукції, знизилась її собівартість. Колгоспи стали великими, економічно сильними, високоприбутковими господарствами. В них виростили чисельні кадри механізаторів, що дозволило партії та уряду весною 1958 р. ухвалити рішення про реорганізацію МТС і продаж техніки колгоспам. Уже в травні 1958 р. 93% колгоспів України придбали понад 100 тис. тракторів, близько 34 тис. зернових комбайнів, 70 тис. сівалок та багато інших машин²². Це було якісно новою ознакою у структурі основних фондів колгоспів, у характері їх матеріально-технічної бази. Вони стали власниками основних знарядь виробництва, що сприяло підвищенню продуктивності праці, збільшенню виробництва валової і товарної продукції землеробства і тваринництва.

²⁰ «Радянська Україна», 18 квітня 1958 р.; «Механізація сільського господарства», 1958, № 12, стор. 3.

²¹ Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник, стор. 234—237.

²² «Механізація сільського господарства», 1958, № 5, стор. 2.

О. В. ПОЛЯКОВ

ДО УЧАСТІ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ
У ВІДБУДОВІ НАРОДНОГО
ГОСПОДАРСТВА УРСР
В 1943—1944 рр.

Понад чверть століття пройшло того часу, як останній гітлерівський недолюдок був відкинутий з української землі. Визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників стало початком її відродження, в якому найбільш яскраво проявилися пролетарський

інтернаціоналізм, дружба всіх радянських народів.

На Україні було зруйновано понад 16 000 підприємств, розграбовано багато колгоспів і радгоспів, наукових та культурних установ, працював транспорт, 10 млн. людей залишилось без житла. Тільки матеріальні збитки в роки фашистської окупації на Україні становили 285 млрд. крб. (в цінах 1941 р.) — це більше трьох чвертей загальних збитків усіх країн — учасниць антигітлерівської коаліції, виключаючи СРСР. Але найтяжчі втрати — загибель людей: фашистські головорізи знищили на Україні 4,5 млн. мирних жителів, більше 2-х мільйонів везли на каторжні роботи. Таких жертв український народ не знав всю свою історію¹.

Щоб залікувати рани, заподіяні війною, були необхідні велике напруження всіх сил народу, справжній трудовий подвиг. І радянські люди, керовані ленінською партією комуністів, звершили його.

Багато ініціативи, енергії та винахідництва вклали в цю всенародну справу і воїни Радянських Збройних Сил, які ще в ході війни брали активну участь у відбудові зруйнованого народного господарства, націоналізації життя у визволених районах. Це свідчить про високий патріотизм радянських воїнів, про міцний зв'язок і єдність радянського народу та його Збройних Сил, в яких В. І. Ленін бачив невичерпне джерело сили і непереможності радянської збройної організації, її корінність, відмінностей від буржуазних армій, основну перевагу перед ними.

Підкреслюючи силу армії, тісно пов'язаної з народом, Володимир Ілліч писав: «... Росія виростає з того, щоб хто-небудь управляв нею... того часу, як армія зуміла обернути зброю для завоювання свободи, того часу, як селяни, одягнені в солдатські шинелі, можуть збиратися і порозуміватися з селянами, які не носять таких шинелей, нема такої сили, яка могла б підкорити волю народу, волю селян і робітників»².

Усвідомлення загальнонародних інтересів спонукало радянського солдата поряд з виконанням бойового завдання — визволення радянської землі від фашистської нечисті — знайти спосіб включитися у патріотичний рух за подання допомоги трудящим визволених районів. Радянські Збройні Сили, вірні заповітам Леніна, внесли відчутний вклад у відбудову промисловості і розвиток сільського господарства Української РСР, підтримували тісні зв'язки з трудівниками тилу, головним чином, через листування, радіопереклички, обмін делегаціями, взаємне шефство тощо³.

Безумовно, немає сумніву, що участь діючої армії у відновленні економіки викликала також потребами самих Збройних Сил, необхідністю створити всі умови для успішного наступу їх з метою остаточного розгрому ворога. Ось чому, оцінюючи результати, досягнуті сім'яним господарством, наприклад, в 1943 році, Центральний Комітет

¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів матеріалів, К., 1963, стор. XV, XVIII.

² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 316.

³ Л. І. Ткачова. Зміцнення зв'язків воїнів Радянської Армії з трудящими УРСР у завершальний період Великої Вітчизняної війни. — УІЖ, 1969, № 10, стор. 38—43.

партії та Радянський уряд відзначили, що воно забезпечило «без серйозних перебоїв у постачанні Червоної Армії та населення продовольством, а промисловість — сировиною»⁴.

У жовтні 1943 р. Військова Рада Воронежського фронту прийняла постанову «Про подання допомоги частинами Радянської Армії населенню районів України, визволених від німецької окупації», якою почався ряд заходів по відродженню соціалістичного сільського господарства Полтавської, Чернігівської, Сумської та Київської областей. Військова Рада 4-го Українського фронту в жовтні того ж року прийняла постанову «Про подання допомоги населенню і підприємствам по відбудові сільського господарства та промисловості районів України, визволених частинами фронту від німецько-фашистських загарбників». Подібні документи були прийняті Військовими Радами 1-го, 2-го, 3-го Українських та інших фронтів⁵.

Інкили навіть ті фронти, що не брали безпосередньої участі у визволенні української землі, подавали допомогу трудящим республіки у відбудові народного господарства. Наприклад, воїни 2-го Білоруського фронту надіслали в подарунок шахтарям Луганщини понад 100 вагонів лісу, 18 автомашин, 11 мотоциклів, 707 коней і багато продуктивної худоби⁶.

Великі матеріальні цінності передали трудящим Луганської області воїни 51-ї армії⁷. Бійці, сержанти і офіцери 50-ї гвардійської стрілецької дивізії відчислили у фонд відбудови столиці шахтарського краю — міста Донецька 1200 тисяч крб. «Сподіваємося,— писали гвардійці,— що наші гроші допоможуть вам швидше відбудувати підприємства, зруйновані гітлерівцями»⁸.

Бійці однієї частини, що брали участь у вигнанні німецько-фашистських військ з Донбасу, добровільно зібрали для Всесоюзної кочегарки 155 тис. крб. У листі, надісланому на адресу Донецького обкому партії, вони писали: «Ми, воїни непереможної Радянської Армії, віддаючи свої скромні кошти на ліквідацію наслідків хазяйнування німців на Донбасі, знаємо, що цим ми наближаємо час розгрому ненависних окупантів... Просимо обком КП(б)У передати наші гроші на відбудову промислових і культурних закладів»⁹.

Великий вклад внесли воїни Радянської Армії у відродження столиці Радянської України — міста-героя Києва. 9 жовтня 1943 року Рада Народних Комісарів звернулася до командування 5-го гвардійського танкового корпусу з проханням допомогти визволеному Києву транспортом. Бійці-танкісти негайно відправили до Києва 101 трофейну автомашину¹⁰.

Подавали допомогу у відбудові міського господарства Києва і бійці 1-ї танкової армії. У листі до киян вони писали: «Пам'ятаючи розорення та нужду, що принесли німецькі загарбники, і бажаючи допомогти вам, бійці і командири зі своїх трофеїв надсилають у розпорядження Київського обкому КП(б)У 7 тонн борошна та 10 транспортних машин.

⁴ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг. Краткая история, М., 1970, стор. 292.

⁵ Н. А. Буцко. Вклад воинов Советской Армии в восстановление народного хозяйства Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны — 50 лет Советских Вооруженных Сил, К., 1967, стор. 118; Л. І. Ткачова. Радянська Армія — українському народові, К., 1971, стор. 53.

⁶ «Правда Украины», 17 грудня 1944 р.

⁷ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, од. зб. 576, арк. 10.

⁸ «Социалистический Донбасс», 23 лютого 1944 р.

⁹ «Социалистический Донбасс», 12 березня 1944 р.

¹⁰ Історія Києва, т. II, К., 1960, стор. 607.

Бажаємо... всім трудящим міста Києва плідної роботи по відбудові господарства та ліквідації наслідків німецької окупації»¹¹.

Активну участь у відбудовних роботах в столиці України брали бійці, сержанти та офіцери місцевої протиповітряної оборони. Тільки за півроку, що минуло після визволення міста від німецьких загарбників, вони провели відбудовні роботи на суму приблизно 33 млн. крб.¹² Їх руками були відбудовані водонапірні станції, радіостанції, міська АТС, ряд промислових та інших об'єктів¹³.

Велику допомогу обладнанням «Хрещатикбуду» подали інженерні війська Радянської Армії. Тільки в 1945 році це будівельне управління одержало від них 58 верстатів, а також 54 назви різних інструментів і матеріалів¹⁴. Будівельники столиці відчували дружню підтримку та допомогу і воїнів 1-го Українського фронту, що прислали киянам багато будівельних матеріалів.

Воїни Павлоградської Червонопрапорної стрілецької дивізії брали активну участь у відбудові Запорізького залізничного вузла. Великий вклад у відбудову промислових підприємств Запорізької області внесли також бійці 26-го Управління військово-польового будівництва¹⁵. Бійці 2-го і 3-го Українських фронтів подали велику допомогу у відбудові дніпропетровських заводів імені Дзержинського та імені Комінтерну, а також Дніпропетровського заводу металургійного обладнання¹⁶.

Велику роботу по відродженню промислових об'єктів Миколаєва провела військова частина, якою командував генерал-майор Горбачов. Воїни цієї частини відбудували залізничний міст, що з'єднав ст. Миколаїв з заводами, енергокомбінатом і механізованим хлібозаводом. Від імені трудящих Миколаєва обком КП(б)У та облвиконком висловили подяку всьому особовому складу цієї частини за подану допомогу. «Зразкова робота бійців, сержантів вашої частини по відродженню промислових об'єктів м. Миколаєва показує,— говорилося в листі керівників області на ім'я командира частини,— що Червона Армія поряд зі своїм завданням по знищенню і вигнанню німецько-фашистських загарбників за межі нашої Батьківщини і повного визволення від них рідної землі одночасно допомагає у відродженні народного господарства»¹⁷.

Миколаївський обком КП(б)У та виконком обласної Ради депутатів трудящих, враховуючи велике політичне значення цієї справи, виділив кошти для преміювання бійців, сержантів і офіцерів, що відзначилися на відбудовних роботах¹⁸.

Бійці 18-ї армії 4-го Українського фронту внесли значний вклад у відбудову підприємств нафтової промисловості Станіславської (нині Івано-Франківської) області. Нафтовики отримали від них багато необхідного обладнання та інструментів. Воїни 1-го Українського фронту подали допомогу у відновленні Калуського калійного комбінату та соляних шахт¹⁹.

¹¹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 474, арк. 3.

¹² ПА ПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 1851, арк. 60.

¹³ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов, К., 1963, стор. 658.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5446, од. зб. 41, арк. 9, 18—19.

¹⁵ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 157, оп. 1, од. зб. 1978, арк. 6; ф. 102, оп. 1, од. зб. 282, арк. 23.

¹⁶ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 3383, оп. 2, спр. 22, арк. 47.

¹⁷ Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы. Одесса, 1964, стор. 254.

¹⁸ Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 85, од. зб. 29, арк. 35.

¹⁹ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1272, арк. 13, од. зб. 318, арк. 8.

1944 р. з'єднання і частини всіх Українських фронтів подали велику допомогу колгоспам, радгоспам і населенню України в проведенні весняної сівби, яка відбувалася в умовах гострої нестачі тяглової та робочої сили. Від успішного проведення сівби на Україні багато в чому залежало постачання продовольством міст і Радянської Армії.

Голова Президії Верховної Ради СРСР М. І. Калінін присвятив колгоспній весні 1944 р. на Україні спеціальну статтю «До колгоспної сівби на Україні», в якій закликав добре провести польові роботи і тим самим створити основу майбутнього врожаю.

26 березня 1944 р. Військова Рада 3-го Українського фронту в постанові «Про подання допомоги радгоспам і колгоспам УРСР у проведенні весняної сівби 1944 р.» накреслила конкретні заходи по проведенню цієї важливої господарсько-політичної кампанії. Того ж дня військові ради 1-го й 4-го Українських фронтів прийняли аналогічні постанови. Про розміри допомоги радянських воїнів свідчать такі дані: військові частини 1-го Українського фронту зорали і засіяли 52 850 га²⁰. Особливо велику допомогу у проведенні весняних польових робіт подали радянські воїни колгоспникам Тернопільської та Ровенської областей. Так, на Тернопільщині вони зорали 1538 га, заборонували 1130 га, засіяли 9626 га. Щодня на сівбі працювало більше 1500 бійців²¹. Виступаючи на травневому (1944 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, перший секретар Ровенського обкому партії тов. Бегма вказував, що військовослужбовці допомогли засіяти до 60 тис. га занедбаної землі²².

Бійці 51-ї армії під час перебування на території Чернігівської області зорали в колгоспах 536 га, заборонували 108 га, засіяли 235 га, скошили траву на 62 га та пропололи 45 га технічних культур²³. Незважаючи на тяжкі умови воєнного часу, колгоспники України виконали державний план сівби ярих та бобових культур на 104,7%²⁴. У цьому трудовому подвигу була злита воєдино праця народу та його армії.

Бійці Українських фронтів подавали населенню республіки й іншу допомогу. В 1944 р. військовослужбовці 25-го Управління оборонного будівництва з особистих заощаджень зібрали і передали уряду України для відбудови народного господарства 2 100 580 крб.²⁵ На ці кошти в колгоспах України було відновлено 25 тваринницьких ферм, 8 гідроелектростанцій, 20 хат--лабораторій та збудовано 10 колгоспних клубів²⁶.

У січні 1944 року уряд республіки одержав від Українських фронтів близько 5 тис. вантажних автомашин²⁷. 1-й та 2-й Українські й 1-й Білоруський фронти передали в кінці 1944 р. народному господарству України 10 022 робочих коня²⁸.

Багато різноманітної техніки від бійців діючої армії одержали механізатори республіки. 3-й Український фронт передав машинно-тракторним станціям Миколаївської області 301 трактор, крім того колгоспники отримали 150 молотарок, відбитих у німецько-румунських загарбників, які мали намір їх вивезти²⁹. Бійці 3-го та 4-го Українських

²⁰ В. Чи ж. Советская Армия в боях за освобождение Украины.— «Коммунист Украины», 1964, № 10.

²¹ Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 26, арк. 38.

²² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 658, арк. 88.

²³ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 470, оп. 4, од. зб. 8, арк. 110.

²⁴ «Радянська Україна», 9 червня 1944 р.

²⁵ М. З. Данилюк. Трудовой подвиг колхозного крестьянства Украины в годы Великой Отечественной войны.— «Вопросы истории», 1959, № 6.

²⁶ Н. А. Буцко. Назв. праця, стор. 120.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5446, оп. 46, од. зб. 2610, арк. 85.

²⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 409, арк. 115.

²⁹ ЦПА ІМ.Т при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 452, арк. 6.

фронтів на початку 1944 р. передали для МТС Дніпропетровської області 560 вантажних автомашин³⁰. Восени 1944 р. МТС Запорізької області отримали 200 тракторів від воїнів 2-го Прибалтійського фронту³¹. 15 автомашин передали трудящим Херсонської області військовослужбовці 4-го Українського фронту³².

Активну участь у відбудові соціалістичного сільського господарства Запорізької та Херсонської областей брали бійці 4-го Українського фронту. В своїй практичній роботі вони керувались рішенням Військової Ради фронту від 19 листопада 1943 р. «Про подання допомоги населенню і підприємствам у відродженні сільського господарства та промисловості районів України, визволених частинами фронту від німецько-фашистських загарбників»³³.

Велику різнобічну допомогу від бійців 3-го Українського фронту отримали колгоспники Одещини. В спеціальному рішенні Військової Ради фронту, прийнятому 26 квітня 1944 р., «Про подання допомоги народному господарству Одеської області» було намічено цілий ряд заходів по організації допомоги колгоспам, радгоспам і МТС³⁴.

Ще 5 жовтня 1943 р. Військова Рада Воронежського фронту прийняла рішення, в якому були намічені заходи щодо подання допомоги колгоспникам Полтавської, Чернігівської, Сумської та Київської областей у відбудові соціалістичного сільського господарства³⁵. Бійці 1-го Білоруського фронту допомагали колгоспам, радгоспам та МТС Полісся³⁶.

18 квітня 1944 р. Військова Рада 1-го Українського фронту прийняла постанову «Про подання організаційно-масової та матеріально-технічної допомоги партійним і радянським органам у проведенні весняної сівби», згідно з якою бійці фронту передали колгоспам і МТС Кам'янець-Подільської, Тернопільської, Ровенської, Вінницької та Житомирської областей 1000 тонн посівного матеріалу ярих культур та 4495 тонн пального³⁷.

Воїни Радянських Збройних Сил взяли активну участь у відродженні колгоспного і радгоспного тваринництва республіки. Так, 7 тисяч голів великої рогатої худоби для відновлення ферм одержали колгоспи Запорізької області з польових контор 2-го Українського фронту³⁸.

Незважаючи на те, що фронти готувалися до великих операцій по остаточному визволенню Радянської України, радянське командування знаходило кошти для задоволення потреб населення, відбудови промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, будівництва дитячих будинків для сиріт, відкриття медичних і ветеринарних закладів.

Генерал-лейтенант інтендантської служби Антипенко, що знаходився у військах 1-го Білоруського фронту, в одному із своїх спогадів писав: «Коли приймалося рішення, частини нашого фронту самі мали потребу в транспорті, будівельних матеріалах, тарі, взутті, одязі та ін.

³⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 4, од. зб. 90, арк. 5, 18; од. зб. 97, арк. 3.

³¹ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 36, од. зб. 64, арк. 7.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 5446, оп. 4, од. зб. 2589, арк. 75.

³³ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 51, од. зб. 12, арк. 27.

³⁴ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 16, од. зб. 2, арк. 1.

³⁵ Партархів Сумського обкому КП України, ф. 4, оп. 1, од. зб. 217, арк. 183.

³⁶ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 470, оп. 4, од. зб. 8, арк. 43, 45.

³⁷ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 56, арк. 9—10.

³⁸ Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 1, оп. 6, од. зб. 93, арк. 16.

Але кожний з нас розумів, що навіть в умовах війни, яка ще продовжується, можна і потрібно допомогти своєму народу в налагодженні зруйнованого господарства»³⁹.

Все це — яскраве свідчення нерозривного зв'язку славної Радянської Армії з робітничим класом і колгоспним селянством, непорушної єдності фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни.

Оцінюючи вклад радянських воїнів у відбудову соціалістичної економіки Радянської України, газета «Правда Украины» писала: «Приємно відзначити, що війська 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських і 1-го Білоруського фронтів, що з боями визволяли рідну українську землю від ненависного ворога, постійно допомагали і продовжують допомагати відновлювати народне господарство України»⁴⁰.

Участь радянських воїнів у відродженні народного господарства сприяла вихованню їх в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. В спільній праці виховувався дух товариської допомоги, колективізму, формувались високі морально-бойові якості.

В. І. Ленін в промові на III з'їзді комсомолу, підкреслюючи важливість праці як фактора виховання, говорив, що «тільки в праці разом з робітниками і селянами можна стати справжніми комуністами»⁴¹. Комуністична партія вважала і вважатиме виховання воїнів в дусі єднання з народом найважливішим завданням ідеологічної роботи в Радянських Збройних Силах. «Всі Радянські воїни,— говориться в Програмі КПРС,— повинні виховуватися в дусі безмежної вірності своєму народові, справі комунізму, бути готовими віддати всі сили, а якщо потрібно буде, і життя для захисту соціалістичної Батьківщини»⁴². В цьому запорука бойової могутності Радянської Армії, зростання політичної свідомості радянських воїнів і непорушної єдності армії та народу.

³⁹ «Военно-исторический журнал», 1964, № 6, стор. 71.

⁴⁰ «Правда Украины», 21 жовтня 1944 р.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 261.

⁴² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 272.

О. С. МАЗУРОК

З ІСТОРІЇ
ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
З УКРАЇНОЮ Й РОСІЄЮ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Розвиток капіталізму сприяв розширенню економічних зв'язків між західноукраїнськими землями, що перебували під владою Австро-Угорщини, та українськими землями в складі Росії. Велика роль у зміцненні цих зв'язків Дністра та його басейну. Досліджуючи питання

внутрішньої та зовнішньої торгівлі України, історики вказували, що по Дністру до Одеси сплавлялося досить багато зерна та інших товарів, для вивезення за кордон¹.

Радянські дослідники І. О. Гуржій та В. А. Золотов, детально розглядаючи питання українського експорту, також відзначали важливу

¹ К. Шмедес. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины, Спб., 1870; В. К. Гульдман. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания, Каменец-Подольский, 1889; Де-Витт. Днестр и его значение как оборонительной линии, Одесса, 1895; В. В. Фаас и Ю. А. Рогер. Леса и лесная торговля Австро-Венгрии, Петроград, 1915; Ю. Янсон. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе, Спб., 1870; його ж. Хлебная торговля на Волыни, Спб., 1870.

роль р. Дністра в зовнішній торгівлі України². І. О. Гуржій справедливо підкреслював, що «річковий транспорт басейну Дністра посідає чільне місце у зміцненні економічних зв'язків як між українськими, та і між українськими й молдавськими землями. Зокрема це відноситься до Поділля, Галичини і Буковини»³.

Однак, роль річок Дністра і Прута в торгівлі між Галичиною і Буковиною з одного боку, та Україною й Росією з іншого, зокрема в торгівлі лісом, вивчена недостатньо.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. Галичина продукувала близько 8 млн. м³ лісу, з них близько 3 мл. м³ вивозила до Південної Німеччини, Італії, Франції, Південної Африки⁴. Галицький і буковинський ліс у великих розмірах експортувався на Україну і в Росію, а саме: в Подільську, Херсонську та Бессарабську губернії, на Кавказ та до окремих міст південної Росії⁵. Ліс з Галичини проходив через усі українські митниці на західному сухопутному кордоні, але найбільше цього товару ввозилося через Ісаковецьку.

У межах Австро-Угорщини Дністер був придатний для сплаву на відстані 381 км з середньою глибиною до 1,5 м⁶. На території Росії річка служила кордоном між Подільською і Бессарабською губерніями.

По Дністру велась також жвава торгівля й зерном, яке перевозилося до Одеси, що сприяло виникненню ряду пристаней: Могильова, Калюса, Порогів і Жванця в Подільській та Атаків і Сороків у Бессарабській губерніях. Найбільшою була пристань у Жванці, де щорічна торгівля лісом у 70-х рр. XIX ст. досягала 1 млн. крб.⁷ Крім Жванця в губернії існували пункти торгівлі: Миньківці, Сокилець, Студенця, Стара Ушиця, Китайгород та ін.⁸ В Рашківцях і Кам'янці були великі склади деревини, де на лісопильнях працювало дуже багато робітників з Галичини.

Ліс, що сплавллявся Дністром з Галичини, доставлявся до Маяків (Херсонська губернія). Сюди ж транспортувалася по р. Прут з Буковини велика кількість гонти через Новоселицю. По цій же річці з Буковини до Новоселиці сплавллялося порівняно небагато лісу. Це були в основному плоти з десятиметрових колод, а також дрова, великі партії яких сплавллялися переважно під час паводків¹⁰.

У Галичині головним пунктом торгівлі деревиною були Галицькі Окопи (при впадінні Збруча в Дністер). Ліс та лісоматеріали, що прибували з Галичини й Буковини на Україну та в Росію, транспортувалися двома способами: у вигляді плотів та галер, що одночасно відігравали роль барж, на які вантажили зерно та інші товари.

Галера являла собою чотирикутну споруду з соснового або ялинового лісу (довжиною до 9 сажнів, шириною — 4 сажні) з чотирма веслами-правилами і обслуговувалася чотирма робітниками. Вантажопідйом-

² І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст., К., 1958; В. А. Золотов. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60—90-е годы XIX в., Ростов-на-Дону, 1966, стор. 63—67, 82.

³ І. О. Гуржій. Назв. праця, стор. 92.

⁴ F. G. Ujask. Galicya, t. II, Lwów, 1910, стор. 29.

⁵ В. П. Мрозовский. Краткий очерк лесной промышленности и торговли лесом в России и важнейших иностранных государствах, Спб., 1900, стор. 245; «Подольские губернские ведомости», 20 березня 1891 р.

⁶ В. В. Фаас и Ю. А. Рогер. Назв. праця, стор. 68.

⁷ ЦДІА СРСР, ф. 1263, оп. 1, спр. 3799, арк. 236.

⁸ Сборник сведений о Подольской губернии, вып. II, Каменец-Подольский 1882, стор. 65; В. К. Гульдман. Подольская губерния, стор. 203—204.

⁹ Ю. Янсон. Статистическое исследование..., стор. 125.

¹⁰ ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 5, спр. 78, арк. 6; В. В. Фаас и Ю. А. Рогер. Назв. праця, стор. 69.

ність галери досягала 4 тис. пудів. Після того, як галери, навантажені зерном, прибували в Маяки чи Тирасполь, їх продавали як будівельний матеріал.

Навігація на Дністрі відкривалася у квітні і тривала до глибокої осені. Однак, ця транспортна артерія не завжди задовільняла галицьких лісопромисловців та українських торгівців зерном через своє мілководдя, наявність великої кількості мілин, крутих поворотів та порогів. Крім того, вантажі можна було сплавляти лише вниз за течією.

З розвитком залізничного транспорту, зокрема з відкриттям у 1865 р. Одесько-Балтської залізниці, роль Дністра, як шляху для вивезення до Одеси зерна занепадала, хоч сплав лісу в Росію не зменшувався, а навпаки, зростав¹¹. Цьому сприяв протекціонізм російського уряду, що дозволяв в'їзд у Росію галицьким і буковинським купцям, навіть без консульських поміток на паспортах. Цим правом широко користувалися галицькі купці, які через Ісаковецьку митницю експортували в Подільську губернію свій товар¹².

З 1852 р. ввезення лісу в Бессарабську губернію заборонив губернатор. Загальмувала торгівлю Галичини і Буковини з Росією Кримська війна, коли поставки лісу обмежив царський уряд. Але на прохання купців російський уряд 6 червня 1861 р. дозволив торгівлю лісом строком на 6 років. І жовтня 1867 р. цей строк був продовжений на 3 роки, у травні 1871 р.— до кінця року, в березні 1872 р.— ще на 3 роки, з 1876 р.— до 28 березня 1883 р.¹³

Багато лісу у 80-х рр. XIX ст. привозили буковинські лісоторговці Кізлер, Штейн, Брехер та ін., які ще з першої половини XIX ст. сплавляли його по р. Прут і продавали в Хотинському, Ясьському, Кишинівському та Ізмаїльському повітах Бессарабської губернії. Одночасно російські купці з Новоселиць їздили в Буковину, самі купували лісовий товар і продавали його в Бессарабії.

Це позитивно позначилося на торгівлі й експорті лісу з Галичини і Буковини в Росію в другій половині XIX ст. За даними міністерства фінансів, вартість доставленого лісу до Росії по Дністру за період з 1850 по 1860 р. зросла майже вдвічі¹⁴. Через Ісаківці ввезено лісоматеріалів та дров у 1850 р. на 255 345 крб., 1852 р.— на 266 000, 1855 р.— на 48 565, 1861 р.— на 145 018, 1866 р.— на 194 906 і в 1895 р.— на 859 957 крб. Ввезення лісу через цю митницю за півстоліття зросло майже в 3,5 рази¹⁵.

Вартість усіх лісоматеріалів, провезених в 1867 р. через Ісаковецьку митницю, становила 181 348 крб., в той час, коли по всьому європейському сухопутному кордону ця сума досягла 319 658 крб.¹⁶

Звіти Львівської торгово-промислової палати за 1866—1870 рр. підтверджують досить великий експорт лісоматеріалів Галичини в Росію по Дністру. За даними палати, в середньому щорічно сплавлялося 40—50 тис. колод, 20—30 тис. шт. дошок, 1000—1200 галер, 3 млн. драниць і т. п. 1886 р. через Ісаківці провезено товарів на 436 450, а в 1887 р.— на 491 605 крб.¹⁷ 1890 р. з Галичини до Подільської губернії

¹¹ ЦДІА СРСР, ф. 1263, оп. 1, спр. 3289, арк. 377; Ю. Янсон. Статистическое исследование..., стор. 134.

¹² Хмельницький обласний державний архів, ф. 228, оп. 1, спр. 2455, арк. 1.

¹³ ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 459, арк. 47—51, 53, 55.

¹⁴ Там же, арк. 23.

¹⁵ Там же, ф. 1281, оп. 5, спр. 78, арк. 34; спр. 140, арк. 31; ф. 1263, оп. 1, спр. 2560, арк. 180; спр. 2960, арк. 348; спр. 3289, арк. 374; спр. 5261, арк. 646.

¹⁶ Види внешней торговли России за 1869 год, Спб., 1869, ч. I, стор. XVI.

¹⁷ Обзоры внешней торговли России за 1886 и 1887 гг.; Гульдман дає дещо інші дані (В. К. Гульдман. Подольская губерния, стор. 198).

завезено лісу різного асортименту на 1 028 125 крб., а вартість усіх товарів, імпортованих через Ісаковецьку митницю, становила 1 164 642 крб. Таким чином, частка лісу від всієї суми дорівнювала 81,6%. Багато ввозилося дров для опалення, яких у 1891 р. було закуплено в Галичині 385 825 пуд.¹⁸

У 1892 р. вартість лісоматеріалів, експортованих Галичиною до Ісаківців, дорівнювала 728 444 крб., а в 1896 р.— 887 432 крб.¹⁹ Значними були партії деревини, що сплавлялася по Дністру з Буковини в Бессарабську губернію. За 1850—1869 роки було відправлено 6 789 плотів і 15 118 галерів²⁰. Зростав експорт лісу з Галичини і Буковини в Росію і через Новоселицьку митницю. У 1869 р. він становив 103 310 крб., а в 1890 р.— 423 575 крб.²¹

Таким чином, економічні зв'язки між західноукраїнськими землями і Україною та Росією в другій половині XIX ст. були постійними і розширювалися з кожним роком. Це підтверджується, зокрема, наведеними фактами.

¹⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1284, оп. 223, спр. 199, арк. 4; Обзор внешней торговли России за 1890 год (Ісаковецька митниця); «Подольские губернские ведомости», 3 квітня 1891 р.; «Киевлянин», 27 січня 1892 р.

¹⁹ ЦДІА СРСР, ф. 1263, оп. 1, спр. 5237, арк. 685; «Подольские губернские ведомости», 10 березня 1893 р.

²⁰ ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 5, спр. 78, арк. 77; спр. 54, арк. 92, оп. 6, спр. 72, арк. 73; спр. 78, арк. 112; оп. 6, спр. 11, арк. 94; спр. 43, арк. 82.

²¹ Обзоры внешней торговли России за 1869 и 1890 гг. (матеріали Новоселицької митниці).

А. В. КРЮКОВ

І. І. СРЕЗНЕВСЬКИЙ
І ГАЛИЧИНА

Дружба та співробітництво між народами відіграють велику роль у боротьбі трудящих світу за мир, демократію і незалежність. Важли-

ве місце у процесі налагодження взаємовідносин між народами належить науковим зв'язкам. Відомо, що здавна українські і російські вчені часто розробляли і вирішували спільні проблеми. Прикладом такого співробітництва стали зв'язки І. І. Срезневського з діячами Галичини.

Ізмаїл Іванович Срезневський, за словами академіка О. О. Шахматова, «належить до видатних діячів науки, які прославили та зміцнили її розвиток»¹. Вчений багато зробив для налагодження міжслов'янських контактів, чому значною мірою сприяла здійснена ним 1842 р. подорож по західноукраїнських землях. Проте його роль у розвитку міжслов'янських взаємовідносин взагалі, зокрема у зміцненні зв'язків з літературними та науковими колами західноукраїнських земель, і сама подорож висвітлені недостатньо. Лише в працях І. М. Колесницької, В. М. Скрипки та Н. С. Шумади² розглядається діяльність Срезневського в цьому напрямку. Подорожі вченого по західноукраїнських землях не присвячено жодного спеціального дослідження. Деякі згадки про неї зустрі-

¹ Памяти И. И. Срезневского, кн. 1, Пг., 1916, стор. 5.

² И. М. Колесницкая. И. И. Срезневский как фольклорист.— «Русский фольклор», VIII, М.—Л., 1963, стор. 298—328; В. М. Скрипка, Н. С. Шумада. Роль И. И. Срезневского в развитии межслов'янских фольклористических взаимосвязей.— «Народна творчість та етнографія», 1962, № 4; Н. Шумада. Українсько-болгарські фольклористичні зв'язки, К., 1963; М. Скрипка. Чеський фольклорист К. Я. Ербен і його зв'язки з російськими вченими.— «Народна творчість та етнографія», 1961, № 4.

чаються тільки в розвідках І. С. Свенцицького³. Але автор поверхово висвітлив лише окремі моменти зв'язків Срезневського з «Руською трійцею», а подорож, історичні та етнографічні розвідки російського дослідника залишилися поза його увагою. У монографіях Г. Ю. Гербільського, присвячених суспільній думці Галичини першої половини XIX ст.⁴, розкриваються окремі питання перебування І. І. Срезневського в Західній Україні.

Ізмаїл Іванович Срезневський народився 1 червня * 1812 р. у Ярославлі. Його молоді роки пройшли на Україні, «яку він покохав» і яка була для нього «другою батьківщиною», «другою» тому, що він вважав її частиною «загальної російської батьківщини». Після закінчення пансіонату майбутній вчений вступив на юридичний факультет Харківського університету. Потім він працював у дворянських депутатських зборах, суді та приватним учителем. 1835 р. Срезневський склав іспити на ступінь магістра, а з 9 вересня 1837 р. його було призначено ад'юнктом-професором кафедри політичної економії і статистики Харківського університету⁵. Він готував докторську дисертацію з політичної економії і продовжував обробляти фольклористичні матеріали. Однак необхідно було зробити вибір, і він його зробив. Після невдалого захисту докторської дисертації ** І. І. Срезневський погодився на державний рахунок здійснити наукову подорож у слов'янські землі. З від'їздом І. І. Срезневського за кордон (1839 р.) закінчується перший період його наукової та літературної діяльності.

Мандрівка Ізмаїла Івановича стала, на думку видатного вченого О. Попіна, «переломом в усій нашій історико-філологічній науці... Почалося перше правильне і багатостороннє вивчення слов'янства»⁶. Подорож тривала 3 роки. Навесні 1842 р. Срезневський повертався на батьківщину. Шлях його лежав через західноукраїнські землі. Про перебування на них він розповів у V донесенні міністру⁷, яке надіслав з Кракова. Наприкінці травня 1842 р. Срезневський був у передгір'ях Карпат. Він побачив злидні і безправ'я селянства — «народ тут надзвичайно бідний», «селянин хліба не їсть», бо змушений продавати його, щоб сплатити данину, яка «вириває останній шматок з рота»⁸. Вчений по дорозі до Ужгорода чув переважно «південноруське наріччя» і підкреслював етнічну спільність «русинів» і українців: «Русини, у повному розумінні

³ І. С. Свенцицький. Сношения Карпатской Руси с Россией в первую половину XIX века, ч. I, Материалы по истории возрождения Карпатской Руси, Львов, 1906; його ж. Обзор сношений Карпатской Руси с Россией в первую половину XIX века.—«Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии наук», 1906, т. XI, кн. 3.

⁴ Г. Ю. Гербільський. Передова суспільна думка в Галичині, Львів, 1959; його ж. Розвиток прогресивних ідей в Галичині в першій половині XIX ст., Львів, 1964.

* Він вважав днем свого народження 1 червня, хоча у метриці зазначено 4 червня.—В. І. Срезневський. Краткий очерк жизни и деятельности И. И. Срезневского, Пг., 1916, стор. 4.

⁵ В. І. Ламанський. Измаил Иванович Срезневский, М., 1890, стор. 9.

** Дисертація вражала новизною поглядів і була забалатована більшістю консервативних професорів. Про захист дисертації див. В. І. Ламанський. Назв. праця, стор. 9—16; В. І. Срезневський. Из первых лет научно-литературной деятельности И. И. Срезневского.—«Журнал Министерства народного просвещения», 1892, ч. СССХV, стор. 32.

⁶ А. Пыпин. И. И. Срезневский.—«Вестник Европы», т. II, СПб., 1880, стор. 448.

⁷ Донесення ад'юнкта Срезневського.—«Журнал Министерства народного просвещения», 1843, ч. XXXVII, стор. 46—74.

⁸ Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель (1839—1842), СПб., 1895, стор. 304.

слова, рідні брати малоросіян, однокровні діти старої Русі»⁹. Він вважав, що під владою Австрії проживає 4,5 млн. «руських»¹⁰, які зазнають національного гноблення з боку місцевої влади та поляків. Політику ополячування місцевого населення підтримувало галицьке духовенство¹¹. Проте населення пам'ятало про своє походження, не забувало рідної мови, яка не відрізнялася від української. «І весь народ говорить однією мовою: городянин з Харкова може розмовляти з городянином з Ужгорода, як розмовляє москвич з коломенцем»¹².

Походженню карпатських українців, розвитку їх культури та мови Ізмаїл Іванович присвятив ряд праць¹³. Він підкреслював, що русини в Карпатах жили ще до мадярського поневолення. Його думки про походження і розселення русинів співпадають з теорією видатного дослідника Закарпаття О. В. Духновича¹⁴.

Перебуваючи в Ужгороді, Срезневський цікавився архітектурою міста, вивчав старовинні рукописи, що зберігалися в єпископській та семінарській бібліотеках, зустрічався з громадськими діячами. Зібраним різноманітні матеріали свідчать про те, що його цікавили, зокрема, позиції православної і католицької церков у краї, склад населення¹⁵, історико-географічний рельєф місцевості. Він планував написати історико-географічний нарис Закарпаття¹⁶.

З Мукачєвого вчений спочатку думав через Бескиди їхати на Буковину, а звідти у Львів, проте, щоб скоротити шлях, він вирішив добиратися до Стрия. В Стрії Срезневський пробув лише один день, але встиг описати городище поблизу с. Розтрчи¹⁷.

Потім вчений їде до Львова, щоб познайомитися з станом «літературної діяльності польської і південноросійської»*, з тими, хто «бере в ній участь», а також з львівськими бібліотеками¹⁸. Він захоплювався своєрідною архітектурою міста, яке «не може не подобатись» і яке «за своєю архітектурою подібне до Пешта і Трієста»¹⁹. У Львові Срезневський пробув 10 днів (19—29 липня 1842 р.)²⁰. Він напружено працював у бібліотеках Оссолинських, де зберігалося багато рідкісних стародруків, а також уніатського монастиря святого Василя, в якій виявив два рукописи релігійного змісту дуже давні, «можливо XIV ст.». Знайомство з місцевими письменниками, вченими дало йому змогу краще зрозуміти культурне життя міста. Цьому особливо сприяли зустрічі з діячами «Руської трійці», які вважали за необхідне творче спілкування з російськими вченими.

Перебуваючи на західноукраїнських землях, Срезневський зрозу-

⁹ Донесение..., стор. 46—47. Русинами Срезневський називав слов'янське населення Галичини.

¹⁰ Центральний державний архів літератури і мистецтва СРСР (далі — ЦДАЛМ), ф. 436, оп. 1, спр. 701.

¹¹ Там же, спр. 1208, арк. 87.

¹² Донесение..., V, стор. 47.

¹³ З них видана лише одна: И. И. Срезневский. Русь Угорская.— «Вестник Русского географического общества», 1852, IV, кн.1; ЦДАЛМ, ф. 436, оп. 1, спр. 46, 47, 49, 701, 703, 711; спр. 1043, арк. 86; спр. 45, арк. 39.

¹⁴ Ф. Ф. Аристов. Истинная история карпато-руссов А. В. Духновича.— «Русский архив», 1914, № 5, кн. 2, стор. 144—155.

¹⁵ ЦДАЛМ, ф. 436, оп. 1, спр. 699, 701, 711.

¹⁶ Там же, спр. 703, 705.

¹⁷ Там же, спр. 47.

* З «Записной книжки» видно, що Срезневський хотів познайомитися з Вагилевичем, Зубрицьким, Залеським та ін.— ЦДАЛМ, ф. 436, оп. 1, спр. 49.

¹⁸ Донесение..., V, стор. 55.

¹⁹ Путевые письма, стор. 321—328.

²⁰ Там же, стор. 324. Свенцицький помилково вважає, що Срезневський був у Львові 19 днів.— И. С. Свенцицкий. Обзор сношений Карпатской Руси с Россией в первую половину XIX века, стор. 71.

мів причини занепаду української літератури в Галичині. На його думку, це сталося не тому, що там не було здібних письменників, які писали українською мовою. Вони були і «могли б зробити багато корисного», але ж там «польська мова пануюча, ...а німецькою розмовляють чиновники»²¹. До того ж, українські письменники не мали коштів, щоб видавати свої твори.

Цікавими є думки вченого про тогочасні літературні течії, окремих літературознавців та істориків Галичини. Характеризуючи книги, що вийшли у Львові, він писав про вплив на молодь наукової діяльності Залеського і Левицького, які пробуджували інтерес до вивчення української мови²². Проте в ті часи в Галичині такі видання не мали успіху і це негативно впливало на розвиток української літератури²³. Велику роль у підвищенні інтересу до слов'янства, на думку Ізмаїла Івановича, відіграла діяльність «Руської трійці» і видана нею збірка «Руссalka Дністровая» (1837). З Я. Головацьким Срезневський познайомився у Відні ще навесні 1842 р. і з того часу вони листувалися. Головацький ділився з ним своїми думками про життя двох «сусідніх» народів «з-над Дніпра» і «з низького Буга», писав про спільне походження слов'ян: «Одна м'я все мати родила»²⁴. У вірші, написаному перед від'їздом Срезневського з Львова, Головацький зазначав:

«Руський з руським повстрівався,
Руський з руським повидався,
Хоть з далекої України,
Хоть з далекої родини,
Все один другому брат»²⁵.

Після вивчення мови галичан, їх історії, фольклору та етнографії Срезневський у статті «Галицкое наречие», яка залишилася невиданою, дійшов висновку, що галицька і східноукраїнська мова — єдина мова, а не діалект російської²⁶. Він не тільки записував народні пісні²⁷, але й готував їх до друку. В цьому йому допомагали діячі «Руської трійці».

У «Записках», які вів Срезневський, є кілька ескізів одягу гуцулів²⁸. Особливу увагу дослідник звертав на робочий та святковий жіночий одяг, а також на їх знаряддя праці: коси, серпи. Порівнюючи етнографічний матеріал Галичини та Харківської губернії, він доводив, що в одязі та побуті населення цих місцевостей є багато спільного²⁹. Описуючи мову і кількість лемків, бойків, гуцулів, Срезневський склав таблицю їх розселення по округам³⁰.

Діяльність Срезневського як етнографа, фольклориста та історика справила великий вплив на галицьку молодь. І. С. Свенцицький, який високо цінував праці дослідника, писав: «За віком — ровесник, за поглядами — український патріот, вчений-славист не міг не справити найживішого і найкращого враження на молодих галицько-руських патріотів-письменників»³¹. Зв'язки з галицькими діячами Срезневський підтримував і після від'їзду до Петербурга. Неодноразово він просив Головацького

²¹ Путевые письма, стор. 321.

²² Донесение..., V, стор. 55.

²³ Путевые письма, стор. 321—323.

²⁴ Материалы по истории возрождения Карпатской Руси, Львов, 1905, стор. 165.

²⁵ Рукопис вірша зберігається в архіві Срезневського.— ЦДАЛМ, ф. 436, оп. 1, спр. 109.

²⁶ ЦДАЛМ, ф. 436, оп. 1, спр. 701, арк. 2.

²⁷ Там же, спр. 713.

²⁸ Там же, спр. 47, арк. 6—9.

²⁹ Там же, арк. 13.

³⁰ Там же, спр. 280.

³¹ И. С. Свенцицкий. Обзор сношений Карпатской Руси с Россией в первую половину XIX века, стор. 72.

надіслати матеріали про Хмельницького, пісні, грамоти, а Вагилевича — етнографічні матеріали. В свою чергу, вчений відправляв їм власні видання, а також твори Костомарова і Котляревського³², допомагав братам Головацьким готувати літературну збірку «Вінки русинам на обжинки»³³, знайомив їх з російськими письменниками та громадськими діячами. На думку Свенцицького, «ці короткочасні взаємини руських галичан з Срезневським» припинилися після 1844 р. Я. Головацький виїхав з Львова, Вагилевич почав працювати у бібліотеці Оссолінських, а І. Головацький займався виданням «Вінка»³⁴. Проте листування між членами «Руської трійці» і Срезневським, правда нерегулярне, тривало і після 1844 р.³⁵

Згадки про подорож по західноукраїнських землях і знайомство з місцевими прибічниками «слов'янства» Срезневський зберіг на все життя. В листі до Ганки він писав, «що у подорожі своїй я був щасливий» і там є дуже цінний матеріал для історика, етнографа та філолога³⁶.

³² Там же, стор. 72—73; Материалы по истории возрождения Карпатской Руси, стор. 163—185.

³³ Г. Ю. Гербельський. Розвиток прогресивних ідей в Галичині в першій половині XIX ст., стор. 202.

³⁴ И. С. Свенцицкий. Обзор сношений Карпатской Руси с Россией в первую половину XIX века, стор. 73.

³⁵ ЦДАЛМ, ф. 436, оп. 1, спр. 1184; Збірник філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка, т. VIII, IX.

³⁶ ЦДАЛМ, ф. 436, оп. 1, спр. 1043, арк. 87.

В. В. ПАНАШЕНКО
УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК-
АРХІВІСТ І. М. КАМАНІН

Розвиток архівної справи на Україні, початок наукової розробки української палеографії, дипломатики, філігранології, дослідження ряду питань історії українського

народу пов'язано з ім'ям відомого історика, знавця актового матеріалу — Івана Михайловича Каманіна.

Народився Іван Михайлович 11 вересня 1850 р. у сім'ї військового (батько був поручиком артилерії) в с. Димері на Київщині. Середню освіту І. М. Каманін здобув у Київській другій гімназії. У 1868 р. вступив на історично-філологічний факультет Київського університету. В той час при університеті активізував свою діяльність Київський Центральний архів, заснований у 1852 р. В архіві зосереджувалась величезна кількість матеріалів: близько шести тисяч актових книг, до півмільйона окремих документів XVI—XVIII ст. І. М. Каманін, разом з іншими студентами, часто користувався цими матеріалами, а також брав участь у їх систематизації.

Наприкінці університетського курсу Івана Михайловича спіткало нещастя, він почав глухнути. Педагогічна діяльність була для нього неможливою, і він змушений був погодитись на посаду акцизного доглядача на одній із київських тютюнових фабрик, але не припиняв роботи і в Центральному архіві. Та лише з 1883 р. І. М. Каманін зміг цілком переключитись на архівну діяльність і стати одним з найкращих знавців актового матеріалу щодо його змісту, письма, мови, форми викладу тощо.

Першою науковою роботою І. М. Каманіна над архівними фондами було складання «Описей актовых книг», виконаних зазвичайно пильно

і детально. Проблематиці постановки справи описів в архівах він присвятив кілька доповідей і виступів у товаристві Нестора-Літописця, на археологічних з'їздах тощо.

Досліджуючи актовий матеріал, Іван Михайлович неодноразово зустрічався з фальсифікацією документів, яку виявляти було нелегко. Питанню про експертизу стародавніх документів І. М. Каманін присвятив окрему доповідь «Об экспертизе древних подложных документов», проголошену на XI археологічному з'їзді у Києві (1899 р.)¹.

Робота в архівах викликала інтерес і до палеографії. У 1899 р. І. М. Каманін видав «Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV—XVIII вв.», за яку одержав Уварівську премію від Російської Академії наук. Ця праця є першою спробою наукової розробки української палеографії і до наших днів не втратила значення і практичного використання. В ній розглядаються основні моменти в розвитку українського письма XV—XVIII ст., дається визначення чотирьох періодів його розвитку залежно від культурного стану і зовнішніх впливів, а також додається значна кількість фототипічних знімків різних зразків письма. В палеографії вчений надавав великого значення обмірові літер і пропонував особливу «метричну» методику дослідження письма². Але названа методика не зустріла підтримки серед тодішніх палеографів та архівістів.

У визначенні часу і місця написання недатованого рукопису, у вирішенні питання про вірогідність документа належне наукове значення І. М. Каманін надавав водяним знакам на папері. Під його керівництвом співробітниця архіву О. Вітвицька майже 20 років збирала матеріал з цього питання. У 1919 р. І. М. Каманін звернувся до Української Академії наук з проханням видати зібраний матеріал окремим альбомом³, що було здійснено вже після його смерті у 1923 р.,— «Водяні знаки на папері українських документів XVI—XVII ст.» Передмову до видання, де йдеться про принципи підготовки альбома та стан справи філігранології, написав відомий знавець палеографії С. І. Маслов. Це перше і поки що єдине видання філіграней з паперу українських документів у вигляді альбома.

І. М. Каманін брав участь у виданні «Архива Юго-Западной России». Науковий інтерес мають матеріали доби Б. Хмельницького, зібрані істориком і опубліковані в IV томі третьої частини названого видання.

У 1919 р. при III Відділі Української Академії наук було створено Комісію для вивчення історії західно-руського та українського права. Комісія під керівництвом І. М. Каманіна підготувала до видання матеріали про козацьку народну війну 1638 р., збрала матеріали з історії Коліївщини (1768 р.). Під наглядом І. М. Каманіна переписано до друку Мамоничівське видання Литовського статуту 1588 р. Крім цього, готувалось до видання два випуски «Палеографічного збірника» українського письма XV—XVIII ст. Перший випуск — змінений у порівнянні з попередніми виданням, другий — зовсім новий⁴. На жаль, ця праця не побачила світу.

В Комісії для виучування західно-руського права І. М. Каманін порушував питання про створення першої української актографії. З цього

¹ Труды XI Археологического съезда в Киеве. 1899, т. 2, М., 1902, стор. 38—42.

² И. М. Каманин. Метричный метод в палеографии и результаты его приложения к изучению южнорусского устава и полуустава XVI—XVII вв.— «Известия XII Археологического съезда», 1905, № 6, Харьков, стор. 44—46.

³ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, № 7617.

⁴ М. Василенко. Иван Михайлович Каманин.— Записки социально-экономического відділу УАН, т. 2—3, К., 1926, стор. 63.

приводу він подав «Доповідну записку до Української Академії наук» (1920)⁵, розглядаючи в ній методику академіка Російської Академії наук О. С. Лаппо-Данилевського.

Досліджуючи архівні матеріали, І. М. Каманін приділяв увагу питанням організації архівної справи. Він завжди керував практикою студентів, які працювали над архівами. Його порадами та вказівками користувалися численні дослідники. І. М. Каманін дбав про систематичну підготовку працівників архівної справи. З 1918 р. він читав архівознавство й палеографію студентам Археологічного інституту, неодноразово висував питання про створення в Києві спеціального Архівного інституту для підготовки кваліфікованих архівістів⁶.

І. М. Каманін брав діяльну участь в Історичному товаристві Нестора-Літописця, в Товаристві охорони пам'яток старовини й мистецтва та ін. Неодноразово був учасником археологічних з'їздів, що їх скликало Московське Археологічне товариство в різних містах, працював в комісіях для складання історично-географічного та біографічного словників України, читав публічні лекції тощо.

Увагу І. М. Каманіна неодноразово привертало питання історії самоврядування міста Києва — «Последние годы самоуправления Киева по Магдебургскому праву», «Новые данные для истории киевского городского самоуправления в XVII веке», «Материалы по истории киевской городской общины» та ін. Не менше цікавила його історія козацтва, дослідженню якої він присвятив значну частину праць, різноманітних за змістом та науковим доробком: «К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницького», «Очерк гетманства Петра Сагайдачного», «Эпизоды и деятели эпохи Богдана Хмельницкого» та ін.

І. М. Каманін не обмежувався описом фактів, а робив спроби узагальнити їх, зробити висновки, висунути свою концепцію. Для цього він використовував величезну кількість фактів. Не з усіма його висновками і твердженнями можна погодитись, але вони були своєрідними сходами до висновків на вищому науковому рівні.

І. М. Каманін помер 11 січня 1921 р. в Києві. Багатогранна і різноманітна його діяльність заслуговує на увагу наших сучасників — істориків-архівістів, археографів, палеографів та дослідників інших галузей історичної науки.

⁵ Записки соціально-економічного відділу УАН, т. 2—3, К., 1926, стор. 64—68.

⁶ В. І. Щербина. Іван Михайлович Каманін. — Записки соціально-економічного відділу УАН, т. 2—3, стор. 53.

Б. М. ЗАБАРКО

ПРОЛЕТАРИАТ
АРГЕНТИНИ І БРАЗИЛІЇ —
КРАЇНИ РАД (1921—1922 рр.)

Проблема міжнародної пролетарської солідарності з Країною Рад у початковий період відбудови її народного господарства широко висвітлена в історіографії СРСР і соціалістичних країн, особливо в працях з історії робітничого руху,

численних статтях і публікаціях, присвячених участі трудящих окремих держав у кампанії допомоги голодуючим Радянській Росії. Останнім часом дослідники почали вивчати історію виникнення і діяльність орга-

нізації «Міжнародна робітнича допомога»¹, яка була створена за ініціативою В. І. Леніна і Комінтерну з метою мобілізації зусиль міжнародного робітничого класу для допомоги Країні Рад і координації дій всіх політичних, профспілкових та інших організацій.

Проте досі ще не розкрито роль деяких загонів міжнародного робітничого класу, зокрема трудящих країн Латинської Америки, в русі солідарності з Радянською країною у 1921—1922 рр. Крім невеликої статті М. Н. Новикова², з цього питання поки що немає жодної спеціальної публікації. Навіть у серії нарисів з історії ряду латиноамериканських країн³ і колективних працях, де комплексно висвітлюються різні проблеми держав даного району⁴, це питання майже зовсім обходиться.

Використовуючи матеріали радянської та зарубіжної періодичної преси тих років, бюлетеня ВККІ «Internationale Presse-Korrespondenz», бюлетенів і журналів ЦК Міжробпому та його національних секцій, зокрема аргентинської, праці керівників цієї організації та архівні документи, автор прагне показати рух солідарності трудящих Аргентини і Бразилії з Радянською Росією, що розгорнувся в 1921—1922 рр.

Віддалені на тисячі кілометрів від країни, де вперше переміг робітничий клас, трудящі Латинської Америки стежили за тим, як, долаючи величезні труднощі, радянські люди будували нове життя. Коли до Латинської Америки дійшли звістки про голод у деяких районах Країни Рад, серед трудящих Аргентини і Бразилії, як і в роки громадянської війни, розгорнувся масовий рух солідарності з російськими братами. Його форми були різноманітними: в комуністичній, соціалістичній, анархосиндикалістській, демократичній пресі публікувалися статті, в яких роз'яснювалися причини голоду і необхідність підтримки радянського народу; організовувалися мітинги і збори солідарності; для ознайомлення трудящих з життям, працею, культурою і побутом молодого Радянської країни і викриття брехні про неї проводилися вечори, кіносеанси та інші заходи; створювалися комітети допомоги; збиралися кошти і продовольство для голодуючих Поволжя, а пізніше розповсю-

¹ Ю. А. Фридман. Движение помощи международного пролетариата Советской России в 1921—1922 годах.— «Вопросы истории», 1958, № 1; А. А. Макаренко. Мировой пролетариат — Стране Советов. Движение зарубежного рабочего класса в защиту и помощь Советской стране, 1921—1923, К., 1963; Marie Bednariková. Ke vzniku Mezinárodní dělnické pomoci.— „Sborník prací filosofické fakulty Brněnské University“, 1963, № 7; H. Müller. Die Bedeutung der Gründung der IAH im Jahre 1921 für die Entwicklung der Solidarität der deutschen Arbeiterklasse mit Sowjetrußland.— „Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung“, 1963, № 3; K. Finckel. Aus dem Kampf der IAH in Deutschland.— „BzG“, 1964, № 5; Д. Мичев. Межрабпом — организация на пролетарската солидарност. 1921—1935, София, 1967; Б. М. Забарко, Ю. А. Львунин. Из истории помощи Межрабпом борьбе трудящихся Китая (1925).— «Народы Азии и Африки», 1969, № 5; Б. Забарко, Ю. Львунин. Межрабпом — организация пролетарской солидарности.— «Наука и жизнь», 1969, № 6; Б. М. Забарко. Роль В. І. Леніна в діяльності організації «Міжнародна робітнича допомога».— УІЖ, 1969, № 11; Клара Цеткин и организация Международной рабочей помощи. Публикацию подготовили Б. М. Забарко, Ю. А. Львунин, И. С. Полянский.— «История СССР», 1969, № 6; Межрабпом — Советской России, 1921—1925 гг. Публикация подготовлена Ю. А. Львуниним и Б. М. Забарко.— «Советские архивы», 1969, № 6; Б. М. Забарко. Солідарність міжнародного пролетаріату з японськими трудящими в 1923 р.— УІЖ, 1970, № 10.

² М. Н. Новиков. Участие трудящихся стран Африки и Латинской Америки в помощи Советской России во время голода в 1921—1922 гг. — Вопросы всеобщей истории. Сборник научных работ аспирантов, вып. IV, М., 1969.

³ Очерки новой и новейшей истории Мексики, М., 1960; Очерки истории Аргентины, М., 1961; Очерки истории Бразилии, М., 1962; Очерки истории Чили, М., 1967.

⁴ Куба. Историко-этнографические очерки, М., 1961; Бразилия: экономика, политика, культура, М., 1963; Эквадор. Историко-этнографические очерки, М., 1968; Чили: политика, экономика, культура, М., 1965; Мексика. Экономика, политика, культура, М., 1968; Венесуэла. Экономика, политика, культура, М., 1967 та ін.

джувалися облігації І міжнародної пролетарської позики для відбудови народного господарства СРСР.

Рух солідарності з Країною Рад сприяв розгортанню боротьби трудящих проти експлуататорів, виникненню, а також зростанню авторитету і впливу комуністичних партій. Секретар Комуністичної партії Аргентини, генеральний секретар національної секції Міжробпому В. Кодовілья зазначав у звітній доповіді на І конференції МРП країни (квітень 1924 р.), що відразу після одержання першого повідомлення про події на Волзі почали виникати комітети допомоги, які, керуючись гаслом «Хто допомагає швидко, той допомагає двічі!», ще до створення єдиної національної секції МРП організували збирання коштів для російських сімей. Так, російсько-єврейський комітет, який став базою для створення єдиного комітету Міжробпому, розповсюдив велику кількість агітаційних листівок і підписних листів, зібрав 20 тис. доларів. Соціалістична партія надіслала 4 800 доларів, товариство робітників-залізничників — 5 200, профспілки — 9 952 доларів 70 центів⁵. В авангарді кампанії допомоги Радянській Росії були комуністи. Створивши комітет «Pro-Solidaridad» і розгорнувши велику агітаційну роботу, вони змогли зібрати більше коштів, ніж всі інші організації разом узяті, — 41 тис. доларів⁶.

Прийнявши 21 листопада 1921 р. рішення продовжувати кампанію допомоги протягом всієї зими, ВККІ разом з цим зазначив, що необхідно посилити її в ряді країн, зокрема Аргентині. Це було б найкращим проявом інтернаціональної солідарності пролетаріату та підтримки ним російської революції, говорилося в рішенні⁷. Це добре розуміли трудящі Аргентини і вже 7 грудня 1921 р. ЦК Міжробпому повідомив Комінтерну про одержання з цієї країни першого мільйона марок для допомоги Радянській Росії⁸.

Для розширення кампанії солідарності з першою в світі Країною Рад і об'єднання розрізнених комітетів, створених представниками різних політичних і профспілкових напрямків, 10 грудня 1921 р. ЦК Міжробпому вирішив відрядити до Аргентини свого представника⁹. У середині січня 1922 р. інформаційний бюлетень ЦК МРП писав, що до аргентинського комітету допомоги, створеного за ініціативою КПА, приєдналося 300 профспілок (300 тис. членів)¹⁰.

Члени «Комітету допомоги російському народові» та його відділень збирали кошти, надавали СРСР виробничо-технічну допомогу тощо. «Це була братерська допомога, а не милостиня... Мова йшла не тільки про допомогу голодним, а й про допомогу російській революції для того, щоб продемонструвати, що пролетарська солідарність вище злочинного блоку капіталістів», — підкреслював В. Кодовілья на І конференції МРП Аргентини¹¹.

Деякі організації та громадяни відправляли голодуючим посилки. Ця допомога не відіграла істотної ролі. Проте за пропозицією В. І. Лєніна і рішенням Політбюро ЦК РКП(б) 20 жовтня 1921 р. було встанов-

⁵ «Solidaridad Proletaria», квітень 1924 р., стор. 1—2.

⁶ Там же, стор. 1.

⁷ Деятельность Исполнительного комитета и Президиума ЦК Коммунистического Интернационала от 13 июля 1921 г. до 1 февраля 1922 г., Пг., 1922, стор. 308; Международная солидарность в борьбе за мир (1917—1924), М., 1958, стор. 316.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 538. Лист В. Мюценберга в Комінтерн від 7 грудня 1921 р.; «L'Humanité», 5 січня 1922 р. вважає, що 1 тис. песет.

⁹ Там же. Лист В. Мюценберга в Комінтерн від 12 грудня 1921 р.

¹⁰ „Bulletin des Auslandskomitees zur Organisation der Arbeiterhilfe für die Hungernden in Russland“, 1922, № 36, стор. 7.

¹¹ „Solidaridad Proletaria“, квітень 1924 р., стор. 1.

лено пільги для відправлення таких посилок в райони Поволжя¹². Наприкінці 1922 р. була створена посилочна контора ЦК МРП, яка до червня 1923 р. надіслала в Радянську Росію 6239 посилок, 1563 — відправили робітничі організації зарубіжних країн, зокрема Аргентини.

12 травня 1923 р. Одеський губернський союз робітників-деревообробників, повідомляючи про одержання 374 продовольчих посилок з Буенос-Айреса, писав: «У багатьох з нас одержання цих посилок викликало в пам'яті спогади про час, коли ми з багатьма зарубіжними робітниками ділили радість і горе на роботі — в цехах і майстернях, сподіваючись на краще майбутнє пролетаріату всіх країн»¹³.

МРП піклувалася і про радянських дітей. «Аргентинський комітет допомоги російським дітям» на свої кошти утримував у дитячих будинках Самари і Харкова понад 300 підлітків¹⁴. Для збирання коштів проводилися спеціальні концерти, кіносеанси, в яких брала участь і молодь Аргентини, тощо¹⁵. Тоді ж виникла ідея створення Комітету дружби з російськими дітьми.

В міру того, як в результаті героїчних зусиль радянського народу, а також підтримки світового пролетаріату відступав голод, допомога Міжробпому Радянській Росії дедалі більше набувала виробничого характеру. Як зазначав на IX Всеросійському з'їзді Рад М. І. Калінін, «свідома частина пролетаріату вважає, що боротьба з голодом — це не тільки нагодувати населення; основне завдання — усунення причин і наслідків голоду... Тому ті кошти, які вони одержують, вони використовують для відбудови господарства»¹⁶. І розширений пленум ВККІ (21 лютого — 4 березня 1922 р.) відзначив, що кампанія допомоги голодуючим Радянської Росії вилася в «найбільший, небувалий до цього часу в історії інтернаціональний виступ пролетаріату» і прийняв рішення перетворити боротьбу з голодом на постійну виробничу допомогу¹⁷. Генеральний секретар Міжробпому В. Мюнценберг виклав схвалену ЦК Помгол, ВРНГ і ВЦРПС програму допомоги радянській промисловості і сільському господарству. Для її виконання зарубіжні трудящі мали проявити «силу-силенну революційної енергії і пролетарської самовідданості»¹⁸.

За ініціативою італійського комітету допомоги «Pro-Russia» для фінансування цієї програми III міжнародна конференція Міжробпому (Берлін, 5—11 липня 1922 р.) прийняла рішення випустити I міжнародну пролетарську позику на суму 1 млн. доларів¹⁹. Облігації на суму 50 тис. доларів мали бути розповсюджені в Латинській Америці²⁰. В роботі конференції брали участь і представники секцій МРП Латинської Америки, які прибули в Берлін після відвідання Запорізької та інших губерній півдня України²¹.

¹² «Собрание Узаконеній и Постановлений Рабочего и Крестьянского правитель-ства», 1921, № 70, стор. 562.

¹³ „Der Rote Aufbau“, 1923, № 9—10, стор. 20, 21.

¹⁴ „Der Rote Aufbau“, 1923, № 4—5, стор. 42; № 9—10, стор. 37.

¹⁵ Всього було зібрано і передано радянським дітям 18963 доларн.— ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, од. зб. 749, арк. 227; «Solidaridad Proletaria», квітень 1924 р., стор. 1; «Der Rote Aufbau», 1923, № 4—5, стор. 42, 47; № 6, стор. 39; № 7—8, стор. 48; № 9—10, стор. 48.

¹⁶ М. І. Калінін. Избранные произведения, т. 1, 1917—1925 гг., М., 1960, стор. 322.

¹⁷ Die Taktik der Kommunistischen Internationale gegen die Offensive des Kapitals. Bericht über die Konferenz der EKKI, Moskau, von 24. Februar bis 4. März 1922, Hamburg, 1922, стор. 137—139.

¹⁸ «Рабочий» (Москва), 28 квітня 1922 р.

¹⁹ Bruder Hilf!, Berlin, 1922.

²⁰ «Inprekorr», 1922, № 200, стор. 1347.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1065, оп. 3, спр. 57, арк. 26.

Кампанія по розповсюдженню облігацій пролетарської позики на була більшого розмаху після повернення членів аргентинської секції Міжробпому з розширеного пленуму Виконкому МРП (18—20 січня 1923 р., Берлін), де питання про позику було центральним. Була створена спеціальна комісія з представників різних політичних організацій, очолювана членом ЦК секції Міжробпому²².

І хоч з різних причин всі облігації розповсюдити не вдалося, і допомога виявилася незначною*, її політичне значення велике. В умовах економічної і дипломатичної ізоляції Країни Рад «фінансова допомога робітників всього світу безмірно важлива для нас...— писав В. І. Ленін,— поряд з допомогою моральною і з допомогою політичною»²³

Значення діяльності аргентинської та інших секцій Міжробпому не вичерпувалося наданням матеріальної допомоги. Мабуть, більшу роль відіграла політична та агітаційна кампанія на користь Країни Рад, зокрема викриття антирадянських наклепів, пропаганда ідей пролетарського інтернаціоналізму тощо. Велику роль у цьому відіграли відомі діячі робітничого руху — секретар КПА і секції МРП В. Кодовілья, один із засновників Компартій Чілі та Аргентини, блискучий теоретик і пропагандист марксизму-ленінізму Л. Е. Рекабаррен та інші, представники передової інтелігенції, які зрозуміли велич та історичне значення революції в Росії²⁴. Всупереч позиції офіціальних кіл комуністична преса також приділяла багато уваги досягненням радянських робітників і селян. Після арешту і вислання з Радянської Росії за антирадянську діяльність аргентинського повіреного у справах Х. Навейжана в нашій країні не залишилось латиноамериканських офіціальних представників або журналістів²⁵. Основна маса буржуазних газет вміщувала брехливу інформацію американських агентств про події у першій в світі соціалістичній державі.

Для викриття буржуазних писак і поширення правди про Радянську Росію Міжробпом використовував кіно. Зняті радянськими і міжробпомівськими операторами фільми «Голод у Радянській Росії», «Вниз по течії голодної Волги» та ін. наприкінці 1921 р. і в 1922 р. побачили мільйони трудящих, в тому числі й аргентинських²⁶. Це сприяло розширенню руху допомоги Країні Рад з боку міжнародного пролетаріату. Голова правління Російського представництва МРП у Москві Ерінг повідомляв керівникам Радянського уряду і Комінтерну про величезний успіх, яким користувався в Аргентині фільм «Трохи світла про червону Росію»²⁷. Столичні газети «La Republica», «La Epoca», «Critica», «La Nacion» вмістили багато доброзичливих відгуків і рецензій²⁸.

²² «La Prensa», 4 лютого 1923 р.

* До кінця 1922 р. в Аргентині було зібрано 2 тис. песет (210 тис. марок).— «Der Rote Aufbau», 1923, № 6. На жаль, остаточних даних встановити не вдалося.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 448.

²⁴ В. І. Ермолаєв. Прогрессивные деятели Латинской Америки о Великой Октябрьской социалистической революции.— «Новая и новейшая история», 1957, № 4; Г. Тавоснанска. Аргентинская интеллигенция и идеи Октября.— «Новая и новейшая история», 1969, № 5; Очерки истории Аргентины.

²⁵ А. Е. Иоффе. СССР и Латинская Америка (политические и экономические отношения до второй мировой войны).— «Новая и новейшая история», 1965, № 5, стор. 80.

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, од. зб. 749, арк. 244.

²⁷ Там же, ф. 538. Лист голови правління Російського представництва Міжробпому в Москві П'ятиницькому, Луначарському, Красіну, Каменевій та іншим від 29 серпня 1923 р.

²⁸ «La Republica», 20 червня, 19 липня 1923 р.; «La Epoca», 18 червня 1923 р.; «Critica», 19, 21 липня 1923 р.; «La Nacion», 23 липня 1923 р.; «La Montania», 22 липня 1923 р.

Міжробпом, що об'єднував не тільки комуністів, а й представників інших політичних партій, не лише робітників, а й прогресивну інтелігенцію та студентство, своєю різноманітною діяльністю сприяв розгортанню руху зарубіжних трудящих за встановлення більш тісних зв'язків з Радянською державою, за створення товариств (або союзів) друзів Радянської Росії. Зокрема, один з основних осередків поширення правди про Радянську Росію не тільки в Аргентині, але й у всій Латинській Америці, студентський комітет допомоги голодуючим (Буенос-Айрес) створив Товариство друзів Радянської Росії²⁹.

Рух солідарності з Радянською Росією набув поширення і в інших країнах Латинської Америки. В найбільшій державі континенту — Бразилії в цей час проходив процес формування пролетаріату в самостійний клас, створювалася комуністична партія. Передові робітники Бразилії, як і багатьох інших країн, «не стільки зрозуміли, скільки інстинктом революційного класу схопили, відчули»³⁰ міжнародне значення Жовтневої революції і тому прагнули всіляко допомогти російським братам. Рух солідарності був однією з форм політичної боротьби пролетаріату, в ході якої вироблялася класова свідомість робітників, підвищувався їх бойовий дух, створювалися передумови для поширення марксистської ідеології.

Так, наприкінці 1921 р. у м. Крузейро (штат Сан-Паулу) «Робітничий союз ім. 1 Травня», очолюваний залізничником Ерможеніо Фернандес де Силва, організував збирання коштів для допомоги голодуючим Радянській Росії, під час якого були створені комуністичні групи на станціях Барро-до-Пірат, Пасса, Кварто, Соледада Трес-Коресоес, Ітажуба та ін.³¹

Наприкінці грудня 1921 р. для координації діяльності комуністичних, революційних, профспілкових організацій і груп в Ріо-де-Жанейро створено робітничий комітет допомоги голодуючим³². Робітники однієї друкарні дістали папір і безкоштовно випустили газету «Солідарність», в якій комітет допомоги розповідав про життя трудящих Радянської Росії і закликав громадськість країни допомогти робітникам і селянам Країни Рад. Одержані від розповсюдження газети кошти були відправлені ЦК Міжробпому. Бразильський комітет організував також збирання коштів через підписні листи, після демонстрації фільмів про Радянську Росію, на вулицях тощо. До середини лютого 1922 р. він відправив у фонд допомоги 110 тис.³³, а до 1 квітня 1922 р. — 360 тис. марок³⁴. З приводу цього інформаційний бюлетень Комінтерну зазначав, що «ці приклади знову свідчать, що пролетаріат «Нового світу» бачить у Радянській Росії свою вітчизну, свій визвольний символ і ставиться до неї з великою симпатією і гідною наслідування самопожертвою»³⁵. Всього до 1 червня 1922 р. у Бразилії було зібрано 3881 мілрейсів 320 рейсів³⁶.

²⁹ Два года культурного сближения с границей. Сборник материалов, М., 1925, стор. 36—37.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 6.

³¹ Б. И. Коваль. История бразильского пролетариата (1857—1967), М., 1968, стор. 128.

³² „Bulletin des Auslandskomitees zur Organisation der Arbeiterhilfe für die Hungernden in Russland“, 1922, № 37, стор. 9.

³³ Там же.

³⁴ «Inprekorr», 1922, № 55, стор. 442.

³⁵ «Inprekorr», 1922, № 23, стор. 185.

³⁶ „Bulletin des Auslandskomitees...“, № 42, стор. 6; W. Münzenberg. Solidarität. Zehn Jahre Internationale Arbeiterhilfe. 1921—1931, Berlin, 1931, стор. 226.

Під керівництвом Міжробпому трудящі капіталістичних країн в 1921—1922 рр. зібрали для населення Радянської Росії 5 млн. доларів (або 10 млн. крб. золотом) і надіслали 100 транспортів з продовольством, медикаментами, одягом, інструментами, машинами та іншими товарами, а також 2,5 млн. пудів сімєнного зерна. Це врятувало життя багатьом десяткам тисяч чоловік, зокрема дітям.

Братерська допомога міжнародного пролетаріату, в тому числі трудящих Латинської Америки, була з вдячністю зустрінута радянським народом і високо оцінена В. І. Леніним та Комінтерном. Підсумовуючи наслідки цієї кампанії, 2 грудня 1922 р. Володимир Ілліч у листі до секретаря «Міжнародної робітничої допомоги» В. Мюнценберга зазначав, що «допомога голодуючим з боку міжнародного робітничого класу в значній мірі допомогла Радянській Росії пережити тяжкі дні торішнього голоду і побороти його»³⁷. Підтримка трудящими всього світу Радянської держави сприяла політичному та економічному зміцненню останньої, розширенню бази світової революції. Вона увійшла в історію Міжробпому як перша і найбільша кампанія інтернаціональної пролетарської солідарності.

Рух солідарності з Радянською Росією пробуджував до активного політичного життя все ширші верстви трудящих Аргентини, Бразилії та інших капіталістичних країн, сприяв зростанню авторитету комуністичних партій в тих державах, де вони вже існували, і прискорив створення їх в інших країнах Латинської Америки, дав поштовх розвитку революційного руху в усьому світі.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 479.

Твертаються до надрукованого

ДО ІСТОРІЇ ЛІКВІДАЦІЇ БЕЗРОБІТТЯ В ДОНБАСІ (1926—1930 рр.)

Однією з найважливіших проблем соціалістичного будівництва в нашій країні була ліквідація безробіття. В. І. Ленін приділяв велику увагу знищенню цього соціального зла та причин, що породжували його. Незабаром після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін говорив: «Ми приступили до розв'язання завдання, подолання якого несе за собою повне забезпечення і зміцнення соціалізму. Для подолання всіх труднощів, для успішної боротьби з голодом і безробіттям ми будемо творити невидиму, скромну, але тяжку роботу державної ваги...»¹.

В рішеннях Комуністичної партії та Радянського уряду, в дослідженнях радянських істориків² з'ясовані загальні причини та особливості безробіття в СРСР у період переходу від капіталізму до соціалізму, вивчено й узагальнено досвід боротьби КПРС та Радянської держави за його подолання. Статті В. Є. Лобурця та В. Н. Довгопола присвячені проблемі ліквідації безробіття на Україні³. В них показані джерела безробіття, форми та методи боротьби за його ліквідацію в УРСР.

Проблема подолання безробіття в Донбасі потребує спеціального вивчення, оскільки в цьому великому промисловому районі воно поряд із загальними для всієї країни рисами мало свої специфічні особливості. Узагальнення досвіду роботи місцевих партійних, радянських і громадських організацій по викорененню безробіття є важливим з наукової та політичної точок зору.

Існування безробіття на Україні в перші роки періоду реконструкції народного господарства СРСР було зумовлене рядом соціально-економічних факторів. Корінна причина цього явища тут, як і в усій країні, полягала в відсталості соціально-економічних відносин на селі. Соціально розшарування селянства в умовах, коли рівень оплати праці в місті був вищим, ніж у селі, супроводжувалося таким великим напливом вільної робочої сили з сільського господарства в промисловість, якого та, внаслідок свого недостатнього розвитку, не була спроможна увібрати в себе. Диспропорція між наявністю надлишків трудових ресурсів села та об'єктивною можливістю їх використання була основним джерелом безробіття. Тиск надлишків сільської робочої сили на міські ринки праці виявлявся двома шляхами: безпосереднім поповненням рядів безробітних за рахунок селян, а також обмеженням можливості городянам докласти свою працю у виробництві внаслідок припливу в промисловість вихідців з села. Ряди безробітних поповнювалися також за рахунок жінок і молоді, що прагнули до матеріальної незалежності, до активної участі в суспільному житті, робітників, які вивільнювалися внаслідок ліквідації приватних промислових і торговельних підприємств, раціоналізації виробництва, скорочення штатів, а також демобілізованих червоноармійців.

В Донбасі існували специфічні фактори, що сприяли посиленню безробіття. Міграційний баланс, що склався несприятливо, характеризувався, з одного боку, порівняно слабким переселенням і, з другого, інтенсивним припливом селян-відходників з сільських районів РРФСР та Білорусії.

У перші роки індустріалізації кількість безробітних на Україні збільшилася. В 1926/27 господарському році, порівняно з попереднім, безробіття в республіці зросло на 29%⁴. Закон планомірного розвитку народного господарства тоді тільки-но починав свою дію. Планові органи не мали достатнього досвіду правильного роз-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 202.

² А. М. Панфилова. Формирование рабочего класса СССР в годы первой пятилетки, М., 1964; К. И. Суворов. Исторический опыт КПСС по ликвидации безработицы, М., 1968; А. С. Сычова. Как была ликвидирована безработица в СССР.— «Вопросы истории», № 1, 1967 р.; Л. С. Рогачевская. Решающий этап ликвидации безработицы в СССР.— «История СССР», 1968, № 3 та ін.

³ В. М. Довгопол. Ліквідація безробіття— велике завоювання Жовтневої соціалістичної революції.— Питання історії народів СРСР, вип. 5, 1968 р.; В. Є. Лобурець. Подолання безробіття на Україні— велике завоювання соціалізму.— «УІЖ», 1971, № 2.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5515, оп. 2, спр. 86, арк. 71—72.

поділу трудових ресурсів. Ця обставина посилювала безробіття, особливо значне зростання якого спостерігалося в Донбасі (див. табл. 1). Якщо в цілому по Україні з жовтня 1926 р. по червень 1928 р. кількість безробітних збільшилася на 25%, то в Донбасі — на 100,5%. Кількість безробітних зростала головним чином за рахунок селян-відходників. Так, у першій половині 1926 р. на біржі праці Артемівського округу прибуло близько 46 тис. безробітних, 52% яких становили вихідці з села⁶.

Таблиця 1

Чисельність безробітних, зареєстрованих на окружних і районних біржах праці (тис. чол.)⁵

Район	На який час							Зростання кількості безробітних
	Жовтень 1926 р.	Січень 1927 р.	Квітень 1927 р.	Жовтень 1927 р.	Січень 1928 р.	Квітень 1928 р.	Червень 1928 р.	
Україна	188,8	236,3	267,6	183,1	235,6	279,5	236,1	+47,3
Донбас	18,5	20,3	28,3	18,4	31,7	40,9	38	+19,5

Донбас був одним з тих районів, що породжували безробіття в незначних розмірах, і навіть набув значення одного з районів, що поглинали у значній кількості робочу силу і тому відіграли велику роль у ліквідації безробіття.

Основна маса безробітних прибувала з інших місцевостей СРСР. Наприклад, у листопаді 1928 р. на біржі праці Сталінського округу прибуло 730 чол., серед яких були зареєстровані вихідці з Брянської, Орловської, Самарської, Рязанської, Тамбовської, Пензенської, Архангельської, Тульської, Могилівської, Мінської, Гомельської, Казанської губерній і Київського, Чернігівського, Вінницького, Одеського округів⁷. Отже, географія відходу в Донбас була дуже значною.

Особливістю Донбасу було те, що місцевих безробітних тут було порівняно небагато. Більшу частину з них становили жінки та молодь — члени робітничих сімей, які вперше влаштовувалися на роботу.

Протягом 1926/27 р. в Артемівському округу загальна кількість безробітних зросла на 21%. При цьому кількість безробітних жінок збільшилася на 33%, а підлітків — на 100%. У серпні 1927 р. з 1300 безробітних, що перебували на обліку в Артемівській окружній біржі праці, 52% становили жінки та молодь у віці до 24 років⁸.

У складі безробітних явно переважали робітники з низькою кваліфікацією або ж без неї. В 1927 р. у Сталінському округу кваліфіковані робітники становили лише 12% загальної кількості безробітних, а в Луганському — 14%⁹. Незважаючи на безробіття, в Донбасі відчувалася гостра нестача кваліфікованих робітників. Наприкінці 1926 р. вугільна промисловість потребувала 1840 кваліфікованих гірників. Невистачало також металістів і будівельників. Влітку 1927 р. Наркомат праці УРСР проводив вербовку робітників цих спеціальностей в районах Калузької, Курської, Орловської та Брянської губерній¹⁰. Ці факти переконливо підтверджують неіндустріальний характер безробіття в нашій країні, що найвиразніше виявився в Донбасі.

Втім в ряди безробітних потрапляли й особи, скорочені з штатів підприємств і установ внаслідок раціоналізації, або такі, що втратили роботу внаслідок закриття приватних підприємств. Вивчення причин втрати роботи 4 тис. чоловік в Артемівському округу показало, що 58% з них стали безробітними внаслідок скорочення штатів, закриття підприємств або закінчення будівельного сезону. Значну питому вагу (31%) становила група осіб, що залишили роботу за власним бажанням з метою поліпшення умов своєї праці¹¹. Велика плинність робітників була важливою причиною, що посилювала безробіття.

Аграрний характер безробіття зумовлював сезонні коливання чисельності безробітних. Це підтверджується даними про рух безробіття в Артемівському округу¹².

⁵ Труд и профсоюзы на Украине. Статистический справочник за 1921—1928 гг., Харьков, 1928, стор. 188—191. Підрахунки автора.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 10, спр. 250, арк. 197 зв.

⁷ Там же, ф. 5515, оп. 24, спр. 184, арк. 9.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5515, оп. 24, спр. 213, арк. 98; Отчет Артемовского округа КП(б)У XIII окрпартконференции, Артемовск, 1927, стор. 42.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 12, спр. 308; арк. 7; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 603, арк. 142.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 991, арк. 44; ф. 2623, оп. 3, спр. 844, арк. 61.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 11, спр. 182, арк. 117.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 5515, оп. 24, спр. 213, арк. 97 зв.

У березні — квітні кількість безробітних збільшилася, що було пов'язане з припливом селян-відходників, у яких кінчалися зимові запаси продовольства, та перервою в будівельних і сільськогосподарських роботах. В травні — вересні, у зв'язку з сільськогосподарськими роботами приплив робітників послаблювався. Значну кількість безробітних поглинало будівництво. Перелік безробітних, що був проведений в Артемівському округу наприкінці 1927 р. і охопив 80% усіх безробітних, показав, що найбільш рухливою була група гірників, які мали особливо міцні зв'язки з сільським господарством. Навесні спостерігався масовий відплив гірників з селян, а після закінчення польових робіт їх приплив на біржі праці збільшувався. Серед будівельників безробіття було незначним, а в період будівельного сезону відчувалася нестача каменярів, штукатурів, теслярів тощо¹³.

Таблиця 2

Динаміка безробіття в Артемівському округу

Роки	Місяці										
	Жов- тень	Листо- пад	Гру- день	Січень	Лютий	Бере- вень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Вересень
1925—1926	5931	6456	6295	5505	5455	5617	8660	9868	8064	6666	6801
1926—1927	8496	8761	9354	9364	9201	10559	12933	11749	13452	11404	10268

Загостренню безробіття сприяло недостатнє державне регулювання ринку праці. Біржі праці, створені з метою планомірного розподілу трудових ресурсів, в умовах панування дрібноселянського господарства на селі не могли врахувати всіх трудових резервів і повністю справитися з своєю роллю. Біржі праці Донбасу були слабо зв'язані з біржами районів, що постачали робітників, і не могли справляти впливу на розміри селянського відходу. В травні 1928 р., обговоривши питання про наплив безробітних в м. Сталіно, окружний комітет по боротьбі з безробіттям констатував, що скупчення безробітних сталося внаслідок присилки біржами праці робітників з Курської та Орловської губерній у кількості більшій, ніж було потрібно, а також внаслідок стихійного припливу безробітних¹⁴. Слабими були також контакти бірж праці з підприємствами, багато з яких набирали робітників, обходячи біржі праці. В 1926/27 р. через біржі праці було прийнято лише 55—60% робітників, що прийшли у вугільну та металургійну промисловість¹⁵.

Тривалість безробіття осіб, зареєстрованих на біржах праці в Донбасі, була великою. В 1926/27 р. в Артемівському округу 70% чоловіків і 65% жінок залишалися безробітними не більше 6 місяців¹⁶.

Існування безробіття становило велику політичну небезпеку. Тимчасово відриваючи певну частину робітників від виробництва, воно загрожувало їх декласуванням, викликало конкуренцію між робітниками, які тимчасово опинилися без роботи, і селянами, які її шукали в Донбасі, прибуваючи з Центральної Росії. Відсталими настроями окремих безробітних намагалися скористуватися агенти класових ворогів, які підбурювали безробітних на антирадянські виступи. Склалася небезпека порушення союзу робітничого класу та селянства, союзу трудящих України та братніх республік.

Комуністична партія розробила програму ліквідації безробіття на основі будівництва соціалізму. Про це йшлося зокрема в резолюції XV конференції ВКП(б)¹⁷.

Дев'ятий з'їзд КП(б)У в своїх рішеннях підкреслив необхідність посилення державної допомоги безробітним, підвищення ініціативи місцевих органів у цій справі¹⁸.

Згідно з рішеннями партії, нарада колегії відповідальних працівників НКП УРСР та Головоцзабу 28—30 вересня 1927 р. намітила невідкладні заходи по боротьбі з безробіттям: вивчення проблеми скорочення робочого дня в тих галузях промисловості, де це було можливим, впровадження 4-х змін замість 3-х, поліпшення регулювання ринку праці, подовження терміну сезонних робіт, форсований розвиток кустарної промисловості, боротьба з плінністю робітників. Нарада відзначила, що особливо виправдала себе практика укладення органами праці і господарськими органі-

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5515, оп. 24, спр. 213, арк. 99.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 12, спр. 456, арк. 156.

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 690, арк. 279.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 11, спр. 182, арк. 117.

¹⁷ Рішення партії і правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 рр.), т. 1, М., 1967, стор. 552—553.

¹⁸ Комуністична партія в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 291.

заціями генеральних і місцевих договорів про постачання робочою силою, що сприяло врядуванню справи набору робітників¹⁹.

Однак, повністю охопити ринок праці регулюючі органи тоді не змогли. Елемент стихійності у справі набору робітників був ще сильним і сприяв загостренню безробіття. Правління тресту «Донвугілля» відмовлялося від укладення генерального договору з НКП УРСР і вимагало надання господарникам права самостійного, без участі бірж праці, наймання кваліфікованих робітників. Влітку 1928 р. підприємства «Донвугілля» у зв'язку з розширенням виробничої програми, запровадженням 6-годинного робочого дня і сезонним зменшенням забійників відчували нестачу кваліфікованих робітників. 28 липня трест «Донвугілля» звернувся в НКП з проханням сповістити біржі праці РРФСР і БРСР районів відходу гірничих робітників про те, що на шахти Донбасу потрібні 5200 забійників, кріпильників і бурильників. Органи НКП УРСР розрекламували потребу в робітниках, не враховуючи характеру попиту, внаслідок чого поряд з необхідними для шахт робітниками в Донбас попрямували маси людей, які не мали будь-якої кваліфікації. Підприємства «Донвугілля» протягом серпня — жовтня прийняли з числа тих, що прибули, 7 тис. чол. На біржах праці залишалося ще близько 2 тис. безробітних гірників, а правління «Донвугілля» подало заяву НКП на 2600 забійників і кріпильників. На початку листопада 1928 р. в НКП УРСР відбулася нарада за участю представників НКП СРСР і РСІ УРСР. Заслухавши матеріали комісії, що вивчала питання про надлишок гірників у Донбасі та про систему постачання Донбасу робочою силою, нарада визнала за необхідне перейти до системи організованої вербовки робітників на основі договору НКП з «Донвугіллям» і розширення мережі районних бірж праці в Донбасі²⁰. Незабаром такий договір було укладено.

Партійні, радянські та профспілкові органи Донбасу виявляли постійне піклування про зміцнення бірж праці та організацію допомоги безробітним. XIV Сталінська окружна партійна конференція (жовтень 1927 р.) в своєму рішенні зазначила, що боротьба з безробіттям повинна стояти в центрі уваги партійних, радянських та господарських організацій²¹.

Президія Сталінської окружної ради професійних спілок у січні 1928 р., обговоривши матеріали обслідування бірж праці, відзначила, що керівники підприємств округу не виконують директив уряду про наймання робітників. За 1926—1927 рр. прийом робітників, обминаючи біржі праці, досягнув 60% від загальної кількості прийнятих. Господарникам було запропоновано наймати робітників виключно через біржі праці, на великих підприємствах призначити осіб, відповідальних за набір робітників. Біржам праці пропонувалося при найманні на роботу суворо додержуватися черговості зареєстрованих безробітних рівноцінних кваліфікації, надаючи перевагу членам профспілок і демобілізованим червоноармійцям²².

Головним засобом боротьби з безробіттям було розширення промисловості. І перші три роки індустріалізації в Донбасі будувалися й реконструювалися 17 великих, і 202 середніх та дрібні шахти²³. В 1926 р. закінчилася відбудова Костянтинівського, Єнакієвського та Макіївського металургійних заводів. Розгорнулася широка реконструкція інших металургійних підприємств²⁴. Почалася реконструкція Луганського паровозобудівного, Горлівського машинобудівного, Рубежанського хімічного та Слов'янського содового заводів. У рік десятиріччя Радянської влади встали до ладу нові Горлівський та Рутченківський коксохімічні заводи²⁵. Розширення промисловості стало основою зростання чисельності трудящих. За період з 1 жовтня 1926 р. по 1 жовтня 1928 р. кількість робітників і службовців у п'яти округах Донбасу зросла на 93,3 тис і становила 589, 4 тис. чол.²⁶

Незважаючи на це, безробіття подолати ще не вдалося. Попит на робочу силу поки що відставав від її пропозиції. До того ж промисловість потребувала кваліфікованих кадрів, тоді як на обліку на біржах переважали особи з низькою кваліфікацією або ж такі, що не мали її зовсім. У 1927 р. серед безробітних, що перебували на обліку бірж праці Артемівського, Луганського, Сталінського округів, вони становили 76%²⁷.

Радянська держава відпускала значні кошти на подання матеріальної допомоги безробітним. За приблизними підрахунками, фінансова допомога безробітним з фон-

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5515, оп. 2, спр. 86, арк. 71—72, 225.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5515, оп. 24, спр. 184, арк. 14, 33; ф. 5451, оп. 12, спр. 824, арк. 147.

²¹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 386, арк. 257.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 12, спр. 308, арк. 4—5.

²³ Первые шаги индустриализации СССР (1926—1927 гг.). Сборник документов. М., 1959, стор. 102—109.

²⁴ Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов, т. 1, М., 1967, стор. 160—161.

²⁵ Донбасс. Южный горнопромышленный район, М., 1928, стор. 156.

²⁶ Статистический бюллетень ВЦСПС и НКТ УССР, 1926, стор. 3—4.

²⁷ Там же, стор. 21.

дів соціального забезпечення в Артемівському, Маріупольському, Луганському та Сталінському округах за 1926/27 р. становила суму понад 1 млн. 300 тис. крб.²⁸ Значні суми видавалися безробітним з фондів галузевих профспілок. У першій половині 1926 р. профспілка гірників сплатила безробітним гірникам допомогу в розмірі 22,5 тис. крб. Асигнування на допомогу безробітним щороку збільшувалися. В Артемівському округу на ці цілі було витрачено в 1925/26 р. 211 тис. крб., в 1926/27 р.— 440 тис. крб., а в першому півріччі 1927/28 р.— 410 тис. крб. Грошову допомогу отримували безробітні, які мали певний виробничий стаж. Коло осіб, які отримували допомогу, послідовно розширювалося. В Артемівському округу в жовтні 1926 р. допомогу з фондів соціального забезпечення отримували 1322 чол., а в квітні 1927 р.— 3866 чол.²⁹

Напружені умови перших років індустріалізації потребували для подання допомоги безробітним надзвичайних заходів. Відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УРСР від 15 квітня 1926 р. провадився місячник допомоги безробітним. Протягом місяця виконками Рад в окружних центрах збирали в фонд допомоги безробітним надвишку на квартплату з нетрудових елементів у розмірі 15%. Встановлювався особливий збір з рахунків у ресторанах, кафе, готелях, з квитків у театри, кіно, за користування транспортом, проводилися збори добровільних пожертвувань від населення³⁰.

Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У в жовтні 1926 р. підкреслила необхідність подання безробітним насамперед трудової допомоги³¹, формами якої була організація громадських робіт і трудових колективів. Це давало змогу не тільки подавати матеріальну допомогу особам, які залишилися без роботи, але й запобігти розпорощенню робітничих кадрів. Відповідно до фінансово-організаційного плану ЦК боротьби з безробіттям в УРСР в 1927/28 рр. по п'яти округах Донбасу на проведення громадських робіт та організацію трудових колективів було асигновано 160 тис. крб.³² На громадських роботах використовувалася праця осіб, які не мали будь-якої професійної підготовки. Роботи провадилися під керівництвом відділів місцевого господарства і поширювалися на галузь благоустрою міст. Трудові колективи, що зміцніли в організаційному та господарчому відношенні, передавалися в розпорядження господарських органів. Навесні 1927 р. в п'яти округах Донбасу діяло 43 трудових колективи, в яких брали участь 1757 чол.³³

Найвірнішим і надійним засобом боротьби з безробіттям була перекваліфікація, що відкривала можливості залучення безробітних у виробництво і забезпечення промисловості кваліфікованими кадрами, яких їй не вистачало. За планом ЦК боротьби з безробіттям намічалось навчити виробничим кваліфікаціям 9 тис. безробітних. Навчання провадилося на промислових підприємствах, у штатах яких і залишалися ті, що навчалися³⁴.

Основним методом подолання безробіття серед підлітків було заповнення встановленої на підприємствах броні. В Сталінському округу в грудні 1926 р. броня підлітків становила на вугільних підприємствах 6,2%, металургійних — 8%, металообробних — 10%. В Артемівському округу в жовтні 1926 р. на броні стояли 6232 підлітки. Практикувалася також понадброня підлітків. В Сталінському округу на початку 1927 р. на понадброні стояло 138 підлітків, а на початку 1927 р.— 240. Ті підлітки, що стояли на броні, проходили навчання у школах ФЗУ або в порядку індивідуального та бригадного учнівства, після чого переводилися на штатну роботу. Праця підлітків суворо регламентувалася радянським законодавством³⁵.

Серед безробітних провадилася політико-виховна та культурно-освітня робота. Сталінська ОРПС, обговоривши 20 лютого 1928 р. питання про культурне обслуговування безробітних, рекомендувала організувати на біржах праці червоні куточки і зробити їх центром культурно-освітньої роботи, змістом якої мало стати роз'яснювання питань соціалістичного будівництва, причин безробіття та шляхів його подолання, радянського трудового законодавства³⁶.

У першій п'ятирічці в Україні зменшення безробіття намічалось в менших розмірах, ніж у цілому по СРСР. Плануючі органи виходили з передбачення значно меншого залучення у виробництво нових робітників, враховуючи також факт значно більшого натурального приросту населення та зростання міст на Україні³⁷.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5515, оп. 24, спр. 213, арк. 102; ф. 5451, оп. 12, спр. 308, арк. 7; оп. 10, спр. 260, арк. 238, 238 зв.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 606, арк. 37.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5459, оп. 7, спр. 196, арк. 25; ф. 5515, оп. 24, спр. 213, арк. 102.

³⁰ Там же, ф. 5515, оп. 24, спр. 45, арк. 23—24.

³¹ Комуністична партія України в резолюціях..., стор. 341.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 5515, оп. 24, спр. 142, арк. 96—98.

³³ Статистический бюллетень ВЦСПС и НКТ УССР, 1927, № 10, стор. 30—31.

³⁴ Вісті Наркомату праці УРСР, 1926, № 2, стор. 58.

³⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 11, спр. 182, арк. 118, 119; оп. 10, спр. 268, арк. 230, 231.

³⁶ Там же, оп. 12, спр. 308, арк. 54.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 509, арк. 207.

У першому році п'ятирічки основні маси безробітних подалися в Донбас, їх число збільшилося тут за матеріалами НКП УРСР на 27%³⁸, а за даними ЦК боротьби з безробіттям на 64%. Найзначніше зростає кількість безробітних за рахунок вихідці з села, що прибули в Донбас. Це було викликано, насамперед, неврожаєм, що стався в степовій частині УРСР³⁹.

Тимчасом темп зростання безробіття порівняно з попереднім роком знизився, і попит на робочу силу збільшився. Ці позитивні явища мали стабільний характер, тоді як зростання безробіття значною мірою було зумовлене впливом тимчасового фактору (неврожай). Уповільнення темпів зростання безробіття було досягнуто насамперед завдяки розширенню промисловості, що увірвала в себе значну кількість робочих рук. У Донбасі тривало широке шахтне і промислове будівництво, велася реконструкція діючих підприємств. Попит на робочі руки збільшився внаслідок запровадження 7-годинного робочого дня (на вугільних шахтах — 6-годинного), збільшення кількості робочих змін.

Про зростання попиту на працю можна судити за тим фактом, що по районних біржах праці Артемівського, Луганського та Сталінського округів надійшло запитів на працю в другому кварталі 1927 р.— 37 737, в 1928 р.— 54 212, а в 1929 р.— 100 849. У п'яти округах Донбасу кількість робітників у першому році п'ятирічки збільшилася на 45 638 чол.⁴⁰

Другий рік п'ятирічки ознаменувався дальшим приростом чисельності трудящих, особливо за рахунок розширення будівельних робіт і створення значних і постійних за характером праці кадрів будівельників. З середини 1928 р. до кінця 1930 р. в будівельній роботі в Донбасі було залучено понад 100 тис. чол. На великих підприємствах вугільної та металургійної промисловості тільки протягом 1929 р. чисельність робітників збільшилася на 20 тис. чол.⁴¹

З початку першої п'ятирічки широко розгорнулася перекваліфікація безробітних⁴²⁻⁴³.

Наприкінці 1929 р. в Артемівську, Луганську, та Сталіно навчалася будівельним професіям 9 тис. чол. У школах міськпромнавчання тоді навчалось близько 5 тис. чол.⁴⁴ На різноманітних профтехкурсах у 1928—1930 рр. було навчено 15 тис. шахтарів⁴⁵. У зв'язку із зростанням кількості радгоспів та МТС збільшилися ряди сільськогосподарських робітників.

З середини 1929 р. намітилася тенденція до скорочення безробіття на Україні, в тому числі в Донбасі. Про це свідчать статистичні дані про чисельність безробітних на біржах праці республіки: I кв. 1928/29 р.— 231 279 чол., IV кв.— 206 962, I кв. 1929/30 р.— 197 844 чол. В Донбасі в останньому кварталі 1928/29 р. кількість безробітних порівняно з відповідним періодом попереднього року зменшилася на 40%⁴⁶.

В 1929—1930 рр. попит на робочу силу поглинув всі наявні трудові ресурси і органи праці розширили коло осіб, які мали право реєстрації на біржах праці. Незважаючи на це, кількість зареєстрованих за рік зменшилася майже наполовину.

У кон'юнктурному огляді НКП УРСР відзначалося, що «з другої половини 1929/30 р. безробіття по всіх групах професій можна вважати безумовно ліквідованим». У Донбасі за цей час біржі праці не задовольнили 49% попиту промислових підприємств на робочу силу. Особи, які залишалися на обліку бірж праці внаслідок відсутності професійної підготовки, зовсім не відповідали потребам народного господарства. Про це свідчить співвідношення попиту промисловості та середньорічної кількості безробітних, що стояли на обліку на біржах праці. По групі металістів попит перебільшував пропонування на 91,5%, транспортників — на 97%⁴⁷.

Отже, матеріали про боротьбу з безробіттям на Україні підтверджують факт подолання безробіття в нашій країні в 1930 р., значно раніше строку, наміченого п'ятирічним планом*.

Ліквідація безробіття в СРСР була всесвітньо-історичним завоюванням соціалізму. Радянська влада вирішила важливу соціальну проблему, що є каменем спотикання для капіталістичних держав.

З. Г. ЛИХОЛОВА

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, по. 4, спр. 1945, арк. 8.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5515, оп. 24, спр. 145, арк. 223.

⁴⁰ Статистический бюллетень ВЦСПС и НКТ УССР, 1927, № 12, стор. 12—13; 1928, № 11, стор. 8—9; 1929, № 1—2, стор. 2—3; № 9, стор. 22—23.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 4, спр. 1945, арк. 60.

⁴² ДОДА, ф. Р-1016, оп. 1, спр. 11, арк. 14.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 603, арк. 140.

⁴⁴ Там же, ф. 2623, оп. 4, спр. 1945, арк. 29; ЦДАЖР СРСР, ф. 7416, оп. 1, спр. 53, арк. 128.

⁴⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5459, оп. 11, спр. 97, арк. 73, 75.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 4, спр. 1945, арк. 37, 8, 234.

⁴⁷ Там же, арк. 235.

* Це підтверджує помилковість висловленої в літературі думки про ліквідацію безробіття в СРСР в 1931 р. («Вопросы истории», 1967, № 1).

М. І. ФЕДОРИНА

Про партійне керівництво пресою України в роки другої п'ятирічки

Основні політичні і господарські завдання радянського народу, висунуті другим п'ятирічним планом, полягали в остаточній ліквідації капіталістичних елементів, повному знищенні причин, які породжують класові відмінності й експлуатацію, подоланні пережитків капіталізму в економіці і

свідомості людей, перетворенні всього трудяшого населення країни в активних будівників соціалістичного суспільства. Важлива роль у розв'язанні цих завдань належала партійній і радянській пресі.

При дослідженні даного питання використано матеріали Центрального партархіву ІМЛ при ЦК КПРС (ф. 17, оп. 21, 26), ІПП ЦК КП України (ф. 1, оп. 1), ЦДАЖР і СБ УРСР (ф. 338, оп. 1) та періодичну літературу. Щодо висвітлення питань сільського господарства, то тут були деякі труднощі. По-перше, районні газети виходили 10 разів на місяць тиражем 2—3 тис. примірників, що не задовольняло запитів сільських читачів.

У лютому 1933 р. ЦК КП(б)У ухвалив утворити багатотиражки при 50 МТС і 20 радгоспах (в основному в південних районах). У березні — квітні відбулися обласні конференції робсількорів. Ці заходи Центрального Комітету Компартії України сприяли дальшому розгортанню робсількорівського руху та зміцненню кадрів редакцій газет. Центральні газети «Комуніст», «Вісті», «Колгоспне село» приділяли значну увагу вихованню партійного і радянського активу, націлювали колгоспне селянство на виконання першочергових завдань, відображали життя радянського села. «Колгоспне село» (орган ЦК КП(б)У) виходило п'ятьма виданнями відповідно до напрямку сільськогосподарського виробництва: зернове, цукрове, тваринницьке, технічних культур та садово-городнє.

Важливим організатором мас на боротьбу за зміцнення колгоспного ладу були обласні, окружні, районні газети. Сількори і низова преса висували нові форми і методи боротьби за підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва, за зміцнення колгоспів. Так, бригадир-сількор з артілі «Трудовик» Товчанського району на Харківщині О. Негуторов виступив ініціатором організації бригад соціалістичної врожайності. Цей почин підхопили сількори республіки. Широкого розмаху набрали також сількорівські ланки, групи особистого прикладу, проведення соцтехекзаменів серед колгоспників, організація інспекцій якості та ін.

У квітні 1933 р. у зв'язку з недоліками в роботі багатьох газет України ЦК КП(б)У зобов'язав місцеві парторганізації забезпечити оперативне керівництво пресою, домогтися високої якості їх роботи в боротьбі за виконання завдань весняної посівної кампанії. У жовтні на Україні діяло 490 газет політвідділів МТС, з них 373 редакції мали власну поліграфічну базу.

Для допомоги низовій пресі ЦК КП(б)У в листопаді 1933 р. створив спеціальний журнал «Районна і політвідділівська преса», який виходив двічі на місяць тиражем 15 тис. примірників. 23 листопада Центральний Комітет спільно з Наркомземом УРСР підбили перші підсумки роботи газет політвідділів МТС.

КП(б)У мобілізував на роботу редакторами, секретарями газет працівників фабрично-заводських багатотиражок, партійний актив, робсількорів. Для них були створені республіканські короткотермінові курси, на яких пройшли перепідготовку 410 чол. Для середньої ланки працівників редакцій при ВУКІЖ існував газетний технікум, комсомольські курси, вечірній та заочний відділи інституту, працювали курси редакторів політвідділівських газет.

З метою посилення керівництва робсількорівським рухом, низовою колгоспною та радгоспною пресою ЦК КП(б)У на початку 1933 р. звернувся з листом «До сількорів», в якому зобов'язав обкоми, райкоми проводити радіопереклички, організувати єдині робсількорівські дні, заслуховувати звіти редакцій, зміцнити кадри редакцій.

Пожвавлення робсількорівського руху на Україні викликало опір з боку ворожих елементів, які переслідували сількорів; мали місце факти самосуду і вбивства. Але ніщо не могло зупинити робсількорівського руху на шляху побудови нового соціалістичного ладу.

Кінець 1933 р. і початок 1934 р. ознаменувався дальшою активізацією преси України в зв'язку з підготовкою до XVII з'їзду ВКП(б) та XII з'їзду КП(б)У, рішення яких стали бойовою програмою у діяльності партійної і радянської преси, яка розгорнула боротьбу за виконання накреслень партії.

Але не всі газети приділяли достатню увагу висвітленню та популяризації рішень партійних з'їздів. Деякі з них друкували лише доповіді, виступи, рішення, матеріали інформаційного характеру. Щоб ліквідувати ці недоліки, культпровідділ ЦК КП(б)У 8—9 березня 1934 р. провів нараду редакторів центральних і обласних газет та завідуючих секторами преси обкомів з питань популяризації рішень XVII та XII з'їздів партії і підготовки до весняної сівби.

Також слабо висвітлювалася важлива галузь сільського господарства — тваринництво. Лише спеціальний журнал «Соціалістичне тваринництво» друкував наукові статті, поради, консультації і дуже мало було матеріалів працівників ферм, доярок та інших. Після прийняття постанов РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи розвитку тваринництва» (червень 1934 р.) та ЦК ВКП(б) «Про збільшення поголів'я тваринництва» (липень 1934 р.) у пресі стало більше вміщуватися добірок про досягнення цієї галузі сільськогосподарського виробництва.

1934 р. відбулися обласні конференції робсількорів, які значно активізували діяльність редакцій.

Значною подією в житті робсількорів України був IV з'їзд сількорів газети «Колгоспне село», присвячений 10-річчю газети, що відбувся у червні 1934 р.

Вороги колгоспного ладу продовжували переслідувати робсількорів. Так, до Вінницької облпрокуратури 1934 р. надійшло 136 заяв про їх ворожі випадки. Центральний Комітет КП(б)У ухвалив спеціальну постанову про керівництво робсількорівським рухом і боротьбу з переслідуваннями робсількорів (червень 1934 р.). В ній відзначалися вклад робсількорів у боротьбу за виконання рішень XVII і XII партійних з'їздів ВКП(б) і КП(б)У, їх виробнича і політична активність, вказувалося на своєчасне реагування на їх листи, а також про захист останніх від ворожих елементів.

Вузким місцем у роботі газети були кадри. Незадовільний стан з добром редакторів склався у Київській, Харківській та Дніпропетровській областях. ЦК КП(б)У неодноразово обговорював це питання і вжив відповідних заходів для усунення недоліків.

Особливо активізували свою роботу газети у зв'язку з народженням стахановського руху. Вони систематично висвітлювали роботу передових колгоспів республіки, п'ятисотенниць, кращих трудівників соціалістичних ланів.

Про зростання преси України на кінець 1935 р. свідчать такі цифри: в УРСР виходили 31 республіканська газета, 75 обласних, 84 міських, 546 — районних та 1295 багатотиражок. Разовий тираж всіх газет становив понад 5 млн. примірників. Журналів на той час виходило 239 назв загальним тиражем близько 10 млн. примірників.

Після реорганізації політвідділів МТС у республіці залишилися 166 газет МТС, частина з яких працювала незадовільно. ЦК КП(б)У ухвалив залишити при глибоких МТС лише 92 багатотиражки, а решту об'єднати з райгазетами; радгоспних газет діяло 196.

З метою глибокого вивчення і розробки окремих питань роботи газет та подання їм методичної допомоги і для обміну досвідом обкоми організували кабінети преси, які діяли у Вінницькій, Чернігівській та Донецькій областях. Вони здійснювали контроль за роботою районних, багатотиражних і стінних газет та робсількорів, систематично допомагали їм.

Основною формою роботи з робсількорами та редакторами залишилися зльоти наради, семінари, заочне навчання для працівників колгоспних та бригадних газет. На 1 січня 1936 р. було 16 580 слухачів курсів «Крестьянской газеты», з них сількорів центральних, обласних і районних газет 14 174 чол.

Велику допомогу в підготовці та перепідготовці газетних кадрів подавав Всеукраїнський комуністичний інститут журналістики, який в 1936 р. випустив 68 редакторів і заступників редакторів райгазет, республіканську газетну школу закінчило 87 чол. Проте у більшості районних та багатотиражних газет кадри працівників залишалися ще слабкими. Лютнево-березневий Пленум ЦК ВКП(б) (1937 р.) зобов'язав усі партійні організації зміцнити й укомплектувати редакції кращими працівниками. Критикуючи помилки в практичній роботі КП(б)У щодо виконання даної постанови, тов. С. В. Коціор на XIII з'їзді КП(б)У відзначив «незадовільну за цей час роботу нашої преси а значить і керівництва з нашого боку пресою. Наша партійна преса, наші газети були беззубі. Не було в нашій пресі ніякої критики недоліків у роботі окремих організацій, навіть тих хиб, які всім впадали у вічі».

Критика недоліків у діяльності партійної і радянської преси України з боку ЦК ВКП(б), XIII з'їзду КП(б)У дала свої наслідки. Газети стали більше уваги приділяти внутріпартійній роботі, висвітленню передового досвіду та організації соціалістичного внутрішнього і міжнародного життя, внесли значний вклад у дострокове виконання планів другої п'ятирічки, у розгортання соціалістичного змагання на селі, справу побудови соціалізму в нашій країні.

На допомогу викладачу історії

ВІД ІСТОРИЧНОГО ГУРТКА ДО КЛУБУ «ЮНИЙ АТЕЇСТ»

Велику роль в атеїстичному вихованні учнів відіграють різні гуртки, зокрема історичні. Основне завдання гурткової роботи полягає в тому, щоб розвинути в учнів самодіяльність, ініціативу, творчі й організаторські здібності, прищепити їм відповідні навички.

Діяльність таких гуртків допомагає вирвати дітей з-під впливу окремих релігійних сімей, виховати їх у душі атеїзму, озброїти матеріалістичними знаннями. Наприклад, керівник гуртка «Юний атеїст» Вільської середньої школи на Житомирщині Я. А. Тютюнник з метою допомогти учням оволодіти конкретними знаннями з історії релігії та атеїзму доручив своїм вихованцям вивчити місцевий матеріал, що його можна використати в атеїстичній роботі. Гуртківці з свого боку залучили до цієї справи дітей з релігійних сімей. Всі разом вони відшукали цікаві матеріали про діяльність гуртка «Юний безбожник», що діяв у їхній школі в 1928 р., зустрілися з старими комуністами П. І. Олишкевичем і М. П. Котенком, які розповіли про атеїстичну роботу, що велась у селі в довоєнний час, зокрема в роки колективізації.

У школі відбулася також цікава зустріч гуртківців з колишнім кандидатом богослов'я, а нині науковим співробітником Інституту філософії АН УРСР Є. К. Дулуманом, що розповів, як багато років змарнував, шукаючи істини життя в релігії.

Щоб успішно подолати релігійні пережитки у свідомості учнів, педагоги з допомогою учнів історичного гуртка проводять бесіди, з'ясовуючи у кого в сім'ї відзначають релігійні свята, хто із учнів знає молитви тощо.

Вчителі історії Вільської середньої школи з допомогою членів гуртка провели письмове опитування учнів 5—10-х класів (270 чол.) з таких тем: «Як я став атеїстом?», «Мої нещодавно віруючими», «Моє ставлення до релігії» та ін., внаслідок чого вдалося з'ясувати, що більшість учнів потрапила під релігійний вплив у своїй родині. Їх виховання було взяте під постійний контроль.

Незважаючи на різноманітні форми атеїстичного виховання, керівник повинен планувати роботу так, щоб задовольнити насамперед пізнавальні інтереси учнів. Так, члени гуртка «Юний історик» беруть участь у роботі сільського радіовузла, випускають радіожурнал «Голос атеїста», використовуючи місцевий архівний матеріал про реакційну діяльність церковників, спогади людей, які порвали з релігією.

Поширеною формою атеїстичної роботи гуртка є голосні читання відповідної літератури. Важливу роль відіграють також бесіди, що проводяться переглядом кінофільмів.

Цікавою формою атеїстичної роботи в гуртку є вечори запитань і відповідей, до яких завчасно оформляється кімната. Під час розгляду теми: «Наука і релігія» було дано відповіді на запитання:

1. Чи вічно існуватиме світ?

2. Якщо Христа не було, то чому літочислення ведеться від «різдва христового»?

3. Чому люди розмовляють різними мовами?

4. Чим пояснити наявність деяких релігійних пережитків у свідомості радянських людей?

5. В чому зміст життя?

6. Чи вічно існуватиме релігія?

Серед членів гуртка здобув велику популярність усний журнал «Хочу все знати», зміст якого становлять короткі повідомлення учнів, побудовані здебільшого на місцевих фактах, літературно-художній монтаж, перегляд кінофільмів, діафільмів тощо.

До плану роботи гуртка включаються такі теми, як критика релігійних вигадок про загробне життя, рай і пекло, релігійні свята тощо. Повністю розкрити їх на уроках немає змоги, але вони відіграють важливу роль в атеїстичному вихованні учнів.

Значне місце в атеїстично-виховній роботі посідає листування з Ленінградським Музеєм історії релігії й атеїзму, з кафедрами атеїзму Київського, Львівського, Одеського університетів, письменником П. Вільховим, який пише твори на атеїстичні теми.

Велику антирелігійну роботу школа проводить серед населення. Досить навести такі факти: 320 чол. с. Вільськ передплатують атеїстичний журнал «Людина і світ». У селі відбувся вечір «Гіпноз і релігія» (з сеансом гіпнозу) та читацька конференція «Релігія і виховання дітей», в роботі якої взяли участь співробітники журналу «Людина і світ», а також викладачі київських вузів — професор В. К. Танчер, доценти Є. К. Дулуман, М. М. Коваленко, А. Г. Білоус.

З 1969/70 навчального року гурток «Юний історик» перетворився в клуб «Юний атеїст», що налічує 126 учнів, які відповідно до клубного статуту мають «вести антирелігійну роботу як у школі, так і поза школою, систематично підвищувати свої знання з атеїзму», тобто з цією метою вони влаштовують колективні бесіди, лекції, тематичні вечори, усні журнали, конференції, кінолекторії, радіолекторії, екскурсії і походи, обговорюють науково-атеїстичні та природничо-наукові питання на полігінформаціях тощо.

Клуб має секції істориків, біологів, фізиків, хіміків, музейну та художньої самодіяльності. На організованих ними вечорах було прочитано такі лекції: «Моральний кодекс будівника комунізму і релігійна мораль», «Марксизм-ленінізм про науку і релігію», «Походження людини», «Свобода совісті в СРСР», «Класова суть релігії» та ін.

При клубі створено музей наукового атеїзму з відділами «Наука і релігія про походження і будову Всесвіту», «Наука і релігія про походження життя на землі», «Наука і релігія про походження людини», «Первіснообщинні форми релігійних вірувань», «Походження християнства», «Релігія на службі панівних класів», «Радянська наука в боротьбі з релігією». В його експозиції є археологічні знахідки, діаграми, схеми, малюнки, фото та інші матеріали з антирелігійної тематики.

Щоденна атеїстична пропаганда серед учнів і батьків дала позитивні наслідки. В селі стало менше проявів релігійності, в церкві припинилося богослужіння.

Отже, роль гуртків, клубів в атеїстичному вихованні учнів полягає в тому, щоб, залучаючи дітей до активної і змістовної роботи в колективі, витіснити релігійні марновірства життєстверджуючими ідеями радянської дійсності, повнокривою і змістовною діяльністю.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

РОЛЬ ШКІЛЬНИХ МУЗЕЇВ У ПОЛІТИЧНІЙ ОСВІТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Мета політичної освіти школярів — розширити і поглибити здобуті ними на уроках знання, виховати активних пропагандистів марксистсько-ленінської теорії, будівників комунізму. «Вчитися комунізму — такий ленінський наказ комсомольцям, юнакам і дівчатам», — зазначається в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Жадоба молоді до знань, її ідейна переконаність, самовідданість та інтернаціоналізм свідчать про те, що вона прагне працювати і жити так, як учив великий Ленін.

Центром політичної освіти підростаючого покоління стали шкільні ленінські кімнати і музеї, кімнати революційної, бойової та трудової слави радянського народу, історико-краєзнавчі музеї, створені силами самих учнів. На Україні їх налічується до 10 тис., зокрема на Полтавщині — 394. Кращі з них визнані перемсжцями республіканського огляду, присвяченого 100-річчю від дня народження В. І. Леніна.

Музей В. І. Леніна Полтавської середньої школи № 27 — один з найстаріших. Його екскурсиводи зустріли перших відвідувачів 22 квітня 1960 р. Педагогічний колектив широко використовує такі форми ідейно-політичного виховання, як проведення екскурсій для учнів, урочисті відзначення днів народження В. І. Леніна, пам'ятних дат, зустрічі та листування з старими більшовиками, з людьми, нагородженими орденом Леніна, з працівниками музеїв В. І. Леніна, вечори грамзаписів виступів Ілліча, прийом у члени ВЛКСМ і піонери, проведення семінарів і теоретичних конференцій, уроків історії, суспільствознавства та літератури, засідань політичних гуртків і клубів тощо. З матеріалами музею вже познайомилися понад 16 тис. чол., зокрема гості з Угорщини, Чехословаччини, Німецької Демократичної Республіки, Куби. Учні проводять екскурсії українською, російською, німецькою та англійською мовами.

Музей В. І. Леніна у Полтавській середній школі № 16 відкрито 17 жовтня 1961 р. — в день відкриття XXII з'їзду КПРС. Нині перший урок першокласників проходить у ньому. Вчителі пам'ятають слова Н. К. Крупської про те, що молодь повинна завжди уявляти живого Ілліча, невтомого трудівника, непримиренного борця, вождя світового пролетаріату, щоб правильно будувати своє життя, боротися за комунізм¹.

Розповідаючи біографію В. І. Леніна, класний керівник 9 класу Н. І. Козуб використала мемуари старих більшовиків, що зберігаються в музеї, зокрема спогади М. С. Огоняна, водія броньовика, на якому в квітні 1917 р. Володимир Ілліч їхав з Фінляндського вокзалу. У 1970 р. проведено уроки з тем: «Ленін і тепер живіший від усіх живих», «В. І. Ленін — вождь, товариш, людина» тощо.

¹ Н. К. Крупская. О коммунистическом воспитании. М., 1956, стор. 150—152.

В день відкриття XIV з'їзду комсомолу (16 квітня 1962 р.) у музеї проходило засідання бюро Київського РК ЛКСМУ м. Полтави, на якому було прийнято до лав ВЛКСМ піонерів кращого загону — супутника семирічки.

Матеріали про зустрічі учнів з людьми, нагородженими орденом Леніна, зібрані в альбомі «Із орденом Леніна на грудях». Його сторінки розповідають про вчительку С. І. Хоменко, голову колгоспу «Перемога комунізму» Лохвицького району М. Т. Юрченка, учасника громадянської війни С. І. Корольова, лікаря Г. О. Померанцева, командира партизанського загону Е. П. Назарка, робітницю їдальні М. І. Конобієвську, чия самовіддана праця у мирний час і подвиги в роки війни удостоєні найвищої нагороди.

Багато експонатів музею середньої школи № 14 (спогади, листи, фотокартки соратників вождя революції, фонотека пластинок з його промовами, улюбленими піснями, його твори різними мовами) розповідають про різні періоди життя Володимира Ілліча. Учні виготовили макети будинку в Ульяновську, куреня в Розливі, кімнати в Смольному, кабінету В. І. Леніна в Кремлі, карту «По ленінських місцях».

Роботою музею керує рада. При ньому діють секції червоних слідопитів, листування, групи лекторів та екскурсіводів. Рада підтримує тісні контакти з комітетом комсомолу, з радіо піонерської дружини і разом з ними проводить ленінські читання, теоретичні конференції, диспути, конкурси на кращий твір про Ілліча, допомагає учням у підготовці до Ленінського заліку. За її ініціативою школярі побували в містах, де жив і працював Ленін, — Ленінграді, Москві, Ульяновську. Фотокопії ленінських документів, книги та інші експонати, які привезли учні, поповнили експозицію музею.

Важливе значення для ідейно-політичного виховання учнів має вивчення спогадів про В. І. Леніна. Вечори під назвою «Ленін у спогадах старих більшовиків», читацькі конференції за творами про Ілліча також проводять ради музеїв та ленінських залів і кімнат.

Багато користі учням приносять читацькі конференції за творами про В. І. Леніна, які пройшли в багатьох школах. Лише в Лохвицькому районі на Полтавщині ради шкільних музеїв і кімнат разом з бібліотеками провели 388 обговорень книг про вождя, 1128 літературних вечорів. Школярі Лохвицької середньої школи № 1 за завданнями ради музею виготовили карту «Ім'я Леніна на карті області», на якій позначили підприємства і колгоспи, що носять ім'я вождя, а також населені пункти, де встановлено пам'ятники Володимиру Іллічу. У багатьох з них учні побували під час туристських походів, познайомилися з досягненнями виробничих колективів, подали їм практичну допомогу, прочитали лекції, бесіди, дали концерти.

Серед учнівських колективів розгорнулося змагання за право навчатися в класі-музеї чи ленінській кімнаті. Його завойовує клас, в якому немає невстигаючих. Переможця змагання визначає рада музею, комітет комсомолу і рада піонерської дружини. Їх рішення оголошується на загальношкільній лінійці. Найголовніше в діяльності ленінських кімнат і музеїв — те, що вони допомагають учням з'ясувати історичну роль В. І. Леніна як великого мислителя і революціонера, засновника Комуністичної партії і Радянської держави.

Педагогічні колективи прагнуть виховувати школярів на революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу. У доповіді на XVI з'їзді комсомолу перший секретар ЦК ВЛКСМ Є. М. Тяжельников зазначав: «Ленінський комсомол, радянські юнаки і дівчата щасливі, що мають неоціненне багатство — славні революційні, бойові та трудові

традиції партії і народу. І ми усвідомлюємо, що без глибокого вивчення шляху, пройденого попередніми поколіннями революціонерів, неможливо правильно зрозуміти сучасне і майбутнє, немає і бути не може дійсного комуністичного виховання молоді»². Велику роль у цьому відіграють шкільні музеї та кімнати революційної, бойової та трудової слави радянського народу.

Так, експонати музею середньої школи № 14 м. Полтави розповідають про людей, які боролися за встановлення Радянської влади на Полтавщині, про славні діла земляків у післявоєнний період. За ініціативою ради музею влаштовуються туристські походи по рідному краю. Учні побували на станції Якимівка, де боровся з білогвардійцями Полтавський бойовий технічний загін, на Гострій Могилі (поблизу Ворошиловграда) — місці запеклих боїв пролетаріату Луганська, пройшли шляхами партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака, зустрічалися з батьками молодогвардійців І. Земнухова і Л. Шевцова, героями Бреста, шахтарями Краснодона, піднімалися на Мамаїв Курган.

У музеї бойової слави Полтавської середньої школи № 16 зберігаються спогади, фото, книги, особисті речі учасників визволення міста. Льотчик Водоп'янов подарував школярам бойовий шлем, в якому він зробив 204 бойових вильоти. Учні збрали матеріали про Героя Радянського Союзу Г. С. Кагамлика, ім'я якого присвоєно школі, зокрема діараму «Подвиг Кагамлика», осколки, гільзи і землю з могили героя. Вони листуються з його матір'ю, школярами с. Понирі, де похований герой, військовою частиною, в якій служив вірний син Батьківщини, письменником М. Вагановим — автором поеми «Бронейник». Нещодавно художник В. Павлюченко подарував школі картину «Подвиг Кагамлика».

Рада музею проводить «свята вулиці», під час яких учні розповідають про бойові та трудові подвиги людей, чії імена носять вулиці. У шкільному музеї проходять уроки мужності, на яких школярів знайомлять з подвигами Олександра Матросова та їх земляка Кості Емельяненка, Зої Космодем'янської та нескореної полтавчанки Лялі Убийвовк, Григорія Кагамлика та відважних лубенських піонерів і багатьох інших героїв, що віддали життя за щасливе, мирне майбутнє нашого народу.

У тісному контакті з музеями і кімнатами революційної, бойової та трудової слави працюють шкільні історико-краєзнавчі музеї. Такий музей, створений учнями Вовчицької 8-річної школи Лубенського району під керівництвом Заслуженого вчителя УРСР І. І. Саєнка, здобув право називатися народним. Його експозиція, що налічує понад 5 тис. експонатів, розповідає про історію Полтавщини від первіснообщинного ладу до сьогоднішнього дня. Понад 197 тис. чол., які відвідали музей за 20 років, ознайомилися із змінами, що сталися в житті села за останні піввіку і зростанням добробуту колгоспників. Історико-краєзнавчий музей став одним з центрів виховної роботи.

Ідейно-політична робота шкільних історико-краєзнавчих, музеїв В. І. Леніна, кімнат революційної, бойової та трудової слави радянського народу сприяє поліпшенню всієї виховної діяльності школи. Удосконалення змісту і форм педагогічного впливу на підростаюче покоління, організація суспільно-політичної роботи учнівського колективу дають змогу ефективніше формувати у школярів погляди, притаманні борцям за справу комунізму.

П. М. ЩЕРБАНЬ

² Е. М. Тяжельников. Отчет ЦК ВЛКСМ и задачи комсомола по воспитанию молодежи в духе ленинских заветов, М., 1970, стор. 12.

Наш календар

ШЛЯХОМ БОРТЬБИ Й ПЕРЕМОГ

(До 50-річчя Комуністичної партії
Чехословаччини)

У травні 1971 р. минає 50 років з часу створення Комуністичної партії Чехословаччини — бойового авангарду робітничого класу, вождя і організатора революційної боротьби чехословацьких трудящих за визволення від капіталістичного гніту, за національну свободу і незалежність батьківщини, за демократію і соціалізм.

Створення КПЧ в 1921 р. було підготовлено всім попереднім розвитком революційного руху чеського і словацького пролетаріату й обумовлено перемогою марксизму-ленінізму над опортунізмом у міжнародному робітничому русі.

Велика Жовтнева соціалістична революція, відкривши «епоху загального революційного оновлення світу — епоху переходу від капіталізму до соціалізму»¹, вказала всім пригніченим народам шляхи розв'язання корінних питань національного і соціального визволення. Лозунги революції, що перемогла в Росії, сколихнули весь світ, ідеали і приклад Великого Жовтня мали велике значення й для новітньої історії народів Чехословаччини, — підкреслював Президент ЧССР Л. Свобода². Могутнє піднесення революційно-визвольного руху чеських і словацьких трудящих, що розвивався під безпосереднім впливом Великого Жовтня, привело до створення в 1918 р. самостійної Чехословацької республіки.

Але робітничий клас Чехословаччини не мав на той час справжнього революційного керівництва і не зміг розв'язати завдання соціального визволення. У той час наслідками революційної боротьби трудящих скористалася буржуазія. З допомогою правих соціалістів їй вдалося обманути маси лозунгами «демократизму», «національної єдності», «соціальної рівності» і в щойно створеній республіці встановити своє панування. Однак у зіткненні з дійсністю ілюзії про характер нової держави, що поширились і серед частини пролетаріату, поступово руйнувались і трудящі починали розуміти справжню суть буржуазної демократії, її класову обмеженість.

Зростанню політичної свідомості мас сприяла діяльність представників лівого революційного напрямку в соціал-демократичному русі, що формувалось і міцніло в умовах наростання нової революційної хвилі. Велика заслуга у викритті зрадницької, опортуністичної політики правих лідерів соціал-демократичної партії та у згуртуванні лівих сил на базі революційних принципів належала видатним діячам чехословацького робітничого руху Б. Шмералю, А. Запотоцькому, М. Чулену, К. Крепбіху. Наприкінці грудня 1918 р. на XII з'їзді соціал-демократичної партії ліві рішуче виступили проти політики співробітництва з буржуазією, що її проводили праві лідери, і з гордістю заявили себе прихильниками ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції. З 28 лютого 1919 р. почав виходити орган лівої опозиції — газета «Соціал-демократ», у першому номері якої відзначалось: «Ми раді з того, що дійшло до заснування чеської республіки. Але нашою метою є не республіка буржуазно-демократична, а республіка соціалістична»³. Опорою лівих у боротьбі за революційні принципи стали Кладненська, Годонінська, Брненська та деякі інші соціал-демократичні організації.⁴

Процес розмежування революційних і реформістських сил у Чехословаччині прискорився з створенням Комуністичного Інтернаціоналу. Рішення I конгресу Комінтерну (березень 1919 р.) і особливо ленінські тези про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату значною мірою сприяли консолідації ідейної платформи та

¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967, стор. 4.

² Людвик Свобода. Роль Советского Союза в современном мире. — «Проблемы мира и социализма», 1970, № 1, стор. 2.

³ Uloha „KSC v boji za vítězství socialismu. — Příloha „Rudého práva“, leden, 1971, стор. 3.

⁴ Komunistická Internacionála a čs. dělnické hnutí, Praha, 1959, стор. 61.

організаційному оформленню на початку 1920 р. Чехословацької марксистської лівої, що висловила за приєднання до III Комуністичного Інтернаціоналу і обстоювала принцип диктатури пролетаріату. Ліві соціал-демократичні і комуністичні організації оформились також у Словаччині і Закарпатській Україні, де революційний рух особливо розмаху набув у зв'язку з соціалістичною революцією в Угорщині, виникненням і короткотрасним існуванням Словацької радянської республіки.

Марксистську ліву підтримувала найсвідоміша частина пролетаріату країни, на її бік переходила більшість рядових членів соціал-демократичної партії. Активну участь у поширенні революційних ідей брали колишні військовополонені, чеські і словацькі інтернаціоналісти, які повертались на Батьківщину з Радянської Росії.

Марксистська ліва, зміцнюючи свої позиції в робітничому русі країни, встановила контакти з Комінтерном, з РКП(б). У березні 1920 р. керівник марксистської лівої Б. Шмераль приїздив до Москви, де не раз зустрічався і розмовляв з В. І. Леніним⁵. Делегація марксистської лівої на чолі з А. Запотоцьким брала участь у роботі II конгресу Комінтерну, мала дружню розмову з В. І. Леніним. Вождь світового пролетаріату виявляв глибокий інтерес до конкретних умов розвитку революційного руху в Чехословаччині. Він попереджав чехословацьких товаришів про небезпеку з боку правих лідерів соціал-демократії, підкреслював необхідність об'єднання пролетаріату різних національностей країни в єдиний революційний фронт. «Коли я згадую про зустрічі з Володимиром Іллічем,— писав А. Запотоцький в 1958 р.,— для мене й зараз, через кілька десятиріч, звучить, ніби ясний і скрізь чутний голос дзвона, неспростовна ленінська правда...»⁶. Дружні поради й мудрі вказівки В. І. Леніна, рішення II конгресу Комінтерну, що прийняв 21 умову вступу до Комуністичного Інтернаціоналу, мали вирішальне значення для завершення процесу підготовки до створення КПЧ.

21 вересня в Празі почав виходити орган лівих — газета «Руде право», що відіграла значну роль у згуртуванні революційних сил. Органами лівих стали також «Форвертс», що видавалася німецькою мовою в Ліберці, та словацька газета «Правда худоби». Ліві здобули перемогу на XIII з'їзді соціал-демократичної партії (вересень 1920 р.), де більшість голосів було схвалено «21 умову» і доручено новому керівництву партії домовитись з Виконавчим Комітетом Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ) про вступ до Комінтерну⁷.

Праві соціал-демократи, які зазнали поразки на з'їзді, за допомогою буржуазного суду і поліції в грудні 1920 р. захопити приміщення партії — Народний будинок у Празі і друкарню газети «Руде право». На знак протесту робітниками столиці вийшли на демонстрацію, проти якої уряд кинув військо. Відповіддю був загальний політичний страйк пролетаріату, що охопив країну, близько одного мільйона робітників. У різних районах стихійно виникали робітничі ради і революційні комітети. У Жладно, Брно, Ославанах робітники кілька днів тримали владу в своїх руках⁸. Але, незважаючи на широкий розмах страйкової боротьби, чехословацький пролетаріат у грудні 1920 р. зазнав поразки. Головними причинами її були недостатня організованість руху і відсутність загального революційного керівництва.

Грудневі події 1920 р., зрадлива політика правих соціал-демократичних лідерів, за допомогою яких буржуазії вдалось придушити революційні виступи мас і перейти в наступ, були тяжким уроком для пролетаріату. Створення комуністичної партії ставало все настійнішою потребою. Це розуміли і цього вимагали широкі маси рядових членів соціал-демократичної партії.

У січні 1921 р. в Любохні відбувся з'їзд соціал-демократичної лівіці Словаччини і Закарпатської України, делегати якого одностайно схвалили ленінські умови вступу до Комінтерну і висловились за негайне оформлення Комуністичної партії Чехословаччини⁹. Такі ж рішення були прийняті в лютому на установчому з'їзді комуністичної спілки молоді і в березні на з'їзді німецької соціал-демократичної лівіці у Ліберці.

14—16 травня 1921 р. у Празі відбувся з'їзд Чехословацької соціал-демократичної партії-лівіці за участю 569 делегатів з чеських областей, Словаччини і Закарпатської України, який став Установчим з'їздом Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ). З'їзд ухвалив рішення про переіменування соціал-демократичної партії-лівіці в Комуністичну партію Чехословаччини, а також про вступ її до Комуністичного Інтернаціоналу¹⁰.

III конгрес Комінтерну (червень — липень 1921 р.) прийняв КПЧ до Комуністичного Інтернаціоналу з умовою, що протягом 3-х місяців відбудеться об'єднання КПЧ з існуючими в республіці іншими національними комуністичними партіями і групами.

⁵ Спогади про Володимира Ілліча Леніна, т. 2, К., 1958, стор. 511—513.

⁶ О Ленине. Воспоминания зарубежных современников, М., 1966, стор. 388.

⁷ Úloha KSČ v boji za vítězství socialismu, стр. 4.

⁸ K prosincové stáve 1920. Sborník dokumentu, Praha, 1954.

⁹ Z. Holotíková. Zjazd ľávice sociáldemokratickej strany v Ľubochni.— „Nová mysl“, 1971, N 1, стр. 114—122.

¹⁰ Založení Komunistické strany Československa. Sborník dokumentu, Praha, 1954, стр. 133.

У «Відозві до пролетаріату всіх націй Чехословаччини» конгрес особливо наголошував на необхідності рішучої боротьби проти націоналізму, за бойову революційну єдність трудящих¹¹.

Комінтерн і особисто В. І. Ленін подали велику допомогу КПЧ у формуванні її як інтернаціональної комуністичної партії, в її ідейному і організаційному зміцненні. За ініціативою ВККІ була створена Чехословацька комісія, куди входили 3 представники від КПЧ, а також відомі діячі Комінтерну В. Пік і О. Куусінен¹². В. І. Ленін брав активну участь у роботі комісії, ґрунтовно ознайомився з станом справ у КПЧ, дав свої поради, спрямовані на подолання нею ідейних і організаційних хиб.

Ленінські вказівки і рішення III конгресу Комінтерну, що поставили перед комуністичними партіями найголовніше завдання — розгортання роботи в масах, боротьбу за завоювання більшості робітничого класу і проведення тактики єдиного фронту, мали величезне значення для молодого Комуністичного партії Чехословаччини.

30 жовтня—4 листопада 1921 р. у Празі відбувся Об'єднавчий з'їзд КПЧ, на якому до її складу ввійшли Німецька секція (ліберецька), Польська комуністична партія, що діяла в північно-східних районах республіки, і окремі комуністичні групи. Таким чином, завершився процес організаційного оформлення КПЧ, що об'єднала революційний авангард усіх національностей країни — чеських, словацьких, німецьких, угорських, українських, польських комуністів. Після перереєстрації КПЧ нараховувала майже 130 тис. членів¹³ і стала однією з найбільших масових компартій у світі. Як бойовий авангард робітничого класу, КПЧ взяла на себе історичну роль вождя і організатора революційної боротьби трудящих Чехословаччини за визволення від капіталістичного гніту і побудову нового соціалістичного суспільства.

Але, щоб успішно здійснювати свою авангардну революційну роль, КПЧ повинна була стати марксистською партією нового типу, оволодіти революційним вченням марксизму-ленінізму і творчо застосувати його основні положення на практиці, в конкретних умовах своєї країни. Це був нелегкий для КПЧ шлях боротьби з опортунізмом, з пережитками соціал-демократизму, шовінізму і націоналізму, за дійсно революційну лінію і єдність партійних рядів на принципах марксизму-ленінізму. «Наша партія,— зазначав Перший Секретар ЦК КПЧ Г. Гусак на урочистому засіданні, присвяченому 100-річчю від дня народження В. І. Леніна,— формувалась як авангард робітничого класу завдяки тому, що поступово розвинулась в комуністичну партію ленінського типу, яка в своєму організаційному будівництві, в ідеологічній роботі, в політичній практиці переборювала вплив опортунізму й посилювала свій класовий, марксистський, більшовицький характер»¹⁴.

При братерській допомозі Комінтерну КПЧ вела наполегливу боротьбу за втілення ленінських принципів у своїй діяльності, відбивала атаки опортуністів. Особливою гостроти внутріпартійна боротьба в КПЧ набула в період часткової стабілізації капіталізму, коли в умовах тимчасового підвищення економічної кон'юнктури, деякого спаду революційної хвилі і певного зміцнення влади буржуазії посилювались вплив на пролетаріат реформистської ідеології й активізувались правоопортуністичні елементи.

Правий опортунізм становив найбільшу небезпеку для партії, послаблював її боєздатність. Внаслідок ліквідаторської, капітулянтської позиції опортуністів, КПЧ двічі в ті роки пережила глибоку кризу (в 1924—1925 рр. і в 1927—1928 рр.).

У ході гострих класових боїв, у боротьбі з ворогами і капітулянтами, що намагались звернути КПЧ з революційного шляху, ґартувалось в партії марксистсько-ленінське ядро на чолі з Клементом Готвальдом. Підтримане Комінтерном, воно здобуло перемогу на V з'їзді КПЧ (лютий 1929 р.), що став видатною віхою в історії партії на шляху її більшовизації і розгромив ідейно та організаційно правий опортунізм, визначив стратегічну лінію партії у боротьбі за диктатуру пролетаріату, накреслив революційну програму дій. На V з'їзді був обраний новий Центральний комітет КПЧ. «Нове керівництво на чолі з Клементом Готвальдом,— підкреслює Перший секретар ЦК КПЧ Густав Гусак,— спираючись на інтернаціональну допомогу й підтримку насамперед радянських комуністів, знайшло правильне рішення обстановки, що склалася, і під лозунгом «Від опортуністичної пасивності до більшовицької активності» сприяло перетворенню Комуністичної партії Чехословаччини в найрішучішу і найвпливовішу силу в боротьбі проти чехословацької буржуазії, проти фашизму, в силу, здатну творчо застосовувати і відстоювати ленінські ідеї в боротьбі за демократію і соціалізм»¹⁵.

Після V з'їзду КПЧ, озброєна революційним вченням марксизму-ленінізму, зміцнювала єдність і боєздатність своїх рядів, загартовувалась у класових битвах і посилювала свою провідну роль в революційно-визвольному русі трудящих країни.

¹¹ В. І. Ленин и Коммунистический Интернационал, М., 1970, стор. 396—398.

¹² Индржих Веселы. Основание Коммунистической партии Чехословакии, М., 1956, стор. 209.

¹³ „Život strany“, 1970, N 1, стор. 11.

¹⁴ „Rudé právo“, 18 квітня 1970 р.

¹⁵ «Правда», 23 квітня 1970 р.

У роки світової економічної кризи (1929—1933 рр.) КПЧ очолила класові бої пролетаріату, послідовно відстоювала життєві інтереси трудящих, вела активну боротьбу проти імперіалістичної політики міжнародної і чехословацької буржуазії.

КПЧ показала себе також стійким борцем за національну свободу й незалежність своєї батьківщини. В роки, що передували другій світовій війні, коли над республікою нависла фашистська загроза, КПЧ, керуючись настановами VII конгресу Комінтерну, виступила за програмою створення єдиного антифашистського фронту для боротьби на захист демократії, національної свободи і незалежності республіки. Комуністи країни боролися за згуртування всіх прогресивних сил для відсічі фашизму, за розширення демократичних прав і демократичне розв'язання національного питання, за зміцнення союзу та дружби Чехословаччини з СРСР.

Правлячі кола буржуазії, які протягом багатьох років проводили антинародну внутрішню і зовнішню політику, зрадили інтереси нації і батьківщини. Чехословацький уряд під тиском західних держав прийняв ганебні умови мюнхенського диктату і привів країну, що стала однією з перших жертв фашистського агресора, до національної катастрофи.

У тяжкі роки фашистської окупації КПЧ виступила організатором і натхненником антифашистського національно-визвольного руху. Героїзм комуністів, їх мужність і самовідданість служили прикладом для всіх патріотів. 25 тис. чол., майже половина складу партії, загинули у боротьбі за свободу і незалежність батьківщини. Серед них були видатні діячі КПЧ—Ян Шверма, Юліус Фучік, Едуард Уркс, Отто Синек, Емануїл Кліма, Йозка Ябуркова та інші. КПЧ очолила національно-визвольну боротьбу, виступила за зміцнення дружби і співробітництва з СРСР, розуміючи його вирішальну роль у розгромі фашизму, заклала маси до активної боротьби з гітлерівськими поневолювачами.

У ході визвольної боротьби навколо КПЧ згуртувалися всі антифашистські, демократичні сили. Під керівництвом компартії створився Національний фронт чехів і словаків, програмою якого стало, насамперед, визволення країни від фашистської окупації і відновлення республіки на демократичній основі, а після визволення Чехословаччини від фашизму—здійснення глибоких революційно-демократичних перетворень. Провідна роль компартії у визвольній антифашистській боротьбі яскраво виявилась під час Словацького національного повстання¹⁶, що поклало початок національно-демократичній революції в Чехословаччині.

5 квітня 1945 р. на визволеній території у м. Кошіце була обнародована розроблена комуністами програма першого уряду Національного фронту чехів і словаків, де сформульовані основні принципи будівництва народно-демократичної Чехословацької держави. Основною її зовнішньої політики проголошувався міцний союз і співробітництво з СРСР як головна гарантія свободи й незалежності республіки, а внутрішньої політики—глибока демократизація суспільного життя. У галузі економіки кошицька програма передбачала революційно-демократичні заходи, здійснення яких мало серйозно послабити економічні позиції буржуазії, підмити основи капіталістичного ладу.

З визволенням Чехословаччини Радянською Армією від фашизму склалися сприятливі умови для розвитку національно-демократичної революції та її переростання в революцію соціалістичну. У березні 1946 р., коли була вже здійснена частина намічених кошицькою програмою революційних перетворень, КПЧ на своєму VIII з'їзді проголосила метою своєї діяльності забезпечення розвитку країни соціалістичним шляхом. «Кінцева мета всіх наших зусиль,—говорив на з'їзді К. Готвальд,—всього життя всіх нас, комуністів—це здійснення великих і святих ідеалів соціалізму»¹⁷. КПЧ накреслила конкретні шляхи боротьби за мирний перехід всієї влади в руки робітничого класу при збереженні Національного фронту як форми союзу робітничого класу з селянством та іншими непролетарськими верствами трудящих і провідній ролі робітничого класу під керівництвом комуністичної партії.

Буржуазія, втрачаючи позиції, чинила опір здійсненню революційних перетворень і в лютому 1948 р. зробила спробу контрреволюційного перевороту. Лютневі події—ця, за висловом Готвальда, «очисна буря»—закінчилися цілковитою поразкою реакції. У політичній битві з буржуазією за владу в лютому 1948 р. робітничий клас Чехословаччини, керований комуністичною партією, здобув вирішальну перемогу. Це була остаточна перемога соціалістичної революції, що привела до встановлення у Чехословаччині диктатури пролетаріату у формі народної демократії.

У червні 1948 р. сталася важлива подія в історії Чехословаччини—об'єднання соціал-демократичної партії з комуністичною партією на базі марксизму-ленінізму, що зміцнило керівну роль комуністів у соціалістичному перетворенні країни.

У травні 1949 р. відбувся IX з'їзд КПЧ, який затвердив генеральну лінію партії на будівництво соціалізму. КПЧ організувала і спрямувала зусилля трудящих на побудову нового суспільства. Під її керівництвом Чехословаччина досягла великих успіхів

¹⁶ Густав Гусак. Свідчення о Словацком национальном восстании, М., 1969, стор. 98—100.

¹⁷ Клемент Готвальд. Избранные статьи и речи, М., 1970, стор. 147.

у соціалістичному розвитку. За порівняно невеликий строк були розв'язані основні завдання переходу від капіталізму до соціалізму — в галузі будівництва соціалістичної держави, створення соціалістичної економіки, розвитку соціалістичних виробничих відносин і зміни класової структури суспільства, підвищення життєвого рівня народу, проведення культурної революції.

Але на цьому шляху було й чимало труднощів, були недоліки і промахи в діяльності партії як керівної сили суспільства, у використанні нею марксистсько-ленінського вчення.

Нові складні завдання будівництва соціалізму вимагали удосконалення організації виробництва й керівництва економікою, дальшого розвитку й поглиблення соціалістичної демократії, піднесення творчої активності трудящих мас, посилення керівної організаторської ролі комуністичної партії та усунення всього, що перешкождало повною мірою використати можливості і переваги соціалістичного ладу.

У січні 1968 р. відбувся Пленум ЦК КПЧ, на якому були викриті й піддані принципів критиці допущені раніше помилки й недоліки в керівництві народним господарством і суспільним життям, у діяльності партійних і державних органів, порушення ленінських принципів розвитку партії і соціалістичного будівництва. Пленум висунув невідкладні завдання для розв'язання назрілих економічних, громадсько-політичних та внутріпартійних проблем. Процес здійснення заходів, спрямованих на виправлення помилок і хиб, ворожі соціалістичні сили внутрішньої реакції, спираючись на підтримку зовнішніх імперіалістичних сил, використали для атаки на комуністичну партію, на робітничий клас і його революційні завоювання. Водночас відкрито виявилися опортуністичні тенденції в самій партії, посилювали тиск правого опортунізму і ревізійонізму, що сприяло ідеологічному роззброєнню і організаційному ослабленню партії, підірвало її боєздатність. 1968 р. контрреволюційні сили хотіли взяти реванш за Лютий 1948 року, ліквідувати завоювання соціалізму, реставрувати в Чехословаччині капіталістичні порядки й вирвати її з соціалістичної співдружності.

Та здійснитися цим планам не судилося. Радянський Союз, інші соціалістичні країни — союзниці ЧССР за Варшавським договором, виконуючи свій міжнародний обов'язок, подали допомогу чехословацькому народові. «Вступ союзницьких військ при тому становищі, що виникло влітку 1968 року, — підкреслюється в резолюції ЦК КПЧ, схваленої на вересневому пленумі 1969 р., — був мотивований інтересами захисту соціалізму в Чехословаччині від правих, антисоціалістичних і контрреволюційних сил, спільними інтересами безпеки соціалістичного табору, класовими інтересами робітничого і комуністичного руху»¹⁸.

Однак і після серпня 1968 р. становище в країні залишалося дуже складним. Праві і антисоціалістичні сили намагалися дезорієнтувати маси, пропагували ревізійні теорії й безперервно створювали кризові ситуації, перешкождали нормалізації політичної обстановки.

Рішучий поворот у розвитку політичних подій і у внутріпартійному житті визначився на квітневому Пленумі ЦК КПЧ у 1969 р., коли до керівництва партії прийшло марксистсько-ленінське ядро і Першим секретарем ЦК КПЧ було обрано Густава Гусака. Рішення Пленуму, конкретизовані і розвинуті потім у рішеннях травневого і вересневого пленумів ЦК (1969 р.), були спрямовані на розгром і політичну ізоляцію блоку правих і антисоціалістичних сил, на зміцнення єдності партії на ідейній та організаційній базі марксизму-ленінізму, на розв'язання невідкладних суспільно-політичних, економічних та соціальних проблем.

За минулі два роки багато зроблено по здійсненню накресленої програми. Партія і країна були виведені з тяжкої кризи, відновлено нормальну обстановку, створено умови для дальшого розвитку соціалістичного суспільства. Блокові правих і антисоціалістичних сил завдано рішучої поразки, розгорнуто боротьбу за зміцнення всіх ланок Національного фронту. Заслугою марксистсько-ленінського ядра КПЧ є відродження партії як бойового авангарду робітничого класу і всіх трудящих.

У грудні 1970 р. Пленум ЦК КПЧ обговорив актуальні питання діяльності партії, дальшого посилення її керівної ролі у країні та схвалив важливий документ «Уроки кризисного розвитку в компартії Чехословаччини і суспільстві після XIII з'їзду КПЧ», в якому говориться: «Уроки, здобуті з великих випробувань, боротьби і впертих боїв, зобов'язують нашу партію, кожного комуніста, кожного чесного, вірного соціалістичного громадянина нашої країни оберігати та розвивати соціалізм і уже ніколи й ні з будь-якого боку не допускати виникнення загрози соціалістичній. Це наш революційний, національний, класовий та інтернаціональний обов'язок»¹⁹.

Подолання глибокої кризи та її тяжких наслідків, перемога над опортунізмом, відновлення революційної єдності КПЧ стали можливими тому, що в партії збереглося ленінське ядро, здорові революційні сили, вірні соціалістичні й пролетарському інтернаціоналізмові. Ці сили, спираючись на братерську допомогу СРСР та інших соціалістичних країн, повернули партію на шлях марксизму-ленінізму, відновили її

¹⁸ «Правда», 30 вересня 1969 р.

¹⁹ Уроки кризисного развития в компартии Чехословакии и обществе после XIII съезда КПЧ, М., 1971, стор. 63.

честь і авторитет у міжнародному комуністичному русі. КПЧ зуміла зміцнити соціалістичні основи суспільного ладу в своїй країні, і сьогодні Чехословаччина знову твердо стоїть у спільному фронті країн соціалістичної співдружності, у міцному союзі з Радянським Союзом.

Комуністична партія Чехословаччини відзначає свій піввіковий ювілей великою політичною і організаційською роботою, дальшим згуртуванням своїх лав, зміцненням своєї ролі як керівної сили чехословацького суспільства, натхненника й організатора будівництва соціалізму.

І. М. МЕЛЬНИКОВА

ДО 50-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ РУМУНСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

Минуло півстоліття з часу заснування Румунської Комуністичної партії. Процес створення цієї партії був у Румунії, як і в багатьох інших країнах, досить тривалим та складним і проходив у винятково гострій ідеологічній класовій боротьбі. Особливо важливе значення для успішного організаційного завершення цього процесу мала перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, її революціонізуючий вплив на розвиток революційного руху румунських трудящих.

В буржуазно-поміщицькій Румунії, країні дуже відсталій в економічному розвитку і значною мірою залежній від капіталістичних держав Заходу, робітничий рух був досить активним, а вплив марксизму відчутний вже у другій половині та особливо наприкінці минулого століття. Це обумовлювалося наявністю певного прошарку промислового пролетаріату, зокрема, робітників нафтодобувної промисловості, та його міжнародними зв'язками¹. З початком пролетарського періоду в розвитку революційного руху в Росії та появою на загальноросійській революційній арені В. І. Леніна, неухильно зростає інтерес з боку румунських трудящих, а разом з тим і вплив на них революційної боротьби пролетаріату Росії². Ще в 1893 р. створюється соціал-демократична партія робітників Румунії (СДПРР). Проте керівництво нею захопили опортуністичні елементи і до того ж незабаром партія взагалі припинила своє існування.

Деякий спад революційного руху в Румунії, пов'язаний з опортуністичною діяльністю керівництва соціал-демократичної партії, румунський пролетаріат подолав під впливом російської революції 1905—1907 рр. У цей період у Румунії швидко шириться страйковий рух, проходили численні демонстрації солідарності з трудящими Росії, виникали на місцях робітничі революційні об'єднання.

Під впливом першої буржуазно-демократичної революції в Росії, в Румунії в 1907 р. відбулося одне з найбільших в історії країни селянське повстання. Жорстоко придушене (11 тисяч убитих), воно знайшло значний міжнародний відгук, привернуло увагу В. І. Леніна³ і поставило перед революційними силами країни ряд практичних організаційних завдань, за розв'язання яких активно взявся румунський пролетаріат. У наступні роки відбулися численні робітничі виступи, демонстрації і страйки, а у 1910 р. відновила свою діяльність соціал-демократична партія Румунії. Дедалі активнішими і конкретнішими ставали російсько-румунські революційні зв'язки. На сторінках румунської робітничої преси з'являлися праці В. І. Леніна — вождя російського пролетаріату, що мало, безумовно, важливе значення для піднесення теоретичного й організаційного рівня румунського революційного руху⁴.

У 1913 р. передові румунські робітники на чолі з визначним діячем робітничого руху Штефаном Георгіу рішуче виступили проти розв'язаної імперіалістами війни на Балканах та агресії Румунії проти Болгарії. Проте у визначенні засобів боротьби проти імперіалістичних війн румунські революціонери тоді ще не дійшли до правильного висновку, який у роки першої світової війни зробив В. І. Ленін⁵.

¹ Ion Popescu-Puțuri, Augustin Deac. La Première Internationale et la Roumanie. București, 1966.

² A. Deac. Date cu privire la legăturile lui V. I. Lenin cu mișcarea muncitorească din România.—«Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R.» (далі — «Analele»), 1965, N 2, стор. 146.

³ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 16, стор. 489; Твори, т. 16, стор. 119; т. 39, стор. 72, 653, 654 та ін.

⁴ Valter Roman. Răspîndirea operelor lui V. I. Lenin în România.—«Analele», 1960, N 2; I. Falea, N. Copoiu. Lucrările ale lui V. I. Lenin apărute pentru prima oară la presa muncitorească din România.—«Presa noastră», 1962, N 8.

⁵ Интернациональна сила ленінських ідей, К., 1970, стор. 330.

З початком першої світової війни в Румунії далі посилювався революційний рух трудящих, активізувалися антивоєнні виступи. Протягом 1914—1916 рр., коли країна залишилася поза війною, але активно готувалася до вступу в неї, неодноразово страйкували друкарі, робітники взуттєвих і мебльових підприємств Бухареста. Антивоєнні демонстрації відбулись в Плоєшті, Браїлі, Галаці та інших містах.

Незважаючи на значний розмах антивоєнного руху, в серпні 1916 р. Румунія вступила у війну на боці Антанти. Воєнні поразки румунської армії, австро-німецька окупація та пограбування більшої частини території країни завдали тяжких страждань трудящим, що разом з тим значно активізувало їх революційний рух. І знову це було пов'язано з розвитком революційного руху в Росії, зокрема через спілкування на південній ділянці фронту румунських солдатів та місцевого населення неокупованих областей з солдатськими масами російської армії, що перебувала в цей період під впливом більшовиків.

Значний відгук серед румунських трудящих мала Лютнева буржуазно-демократична революція в Росії⁶. Приклад російського пролетаріату, ідеї лєнінізму все активніше впливали на свідомість румунських трудящих. В Молдові — неокупованій ворогом частині країни — румунські робітничі групи разом з російськими солдатами вели активну революційну пропаганду серед місцевого населення⁷.

Влітку — восени 1917 р. все частіше виявлялася братерська солідарність трудящих Росії і Румунії, відбувалися спільні революційні виступи на румунському фронті та півдні нашої країни, де були розміщені евакуйовані румунські підприємства та кораблі. Напередодні Великого Жовтня майже в усіх масових революційних виступах трудящих нашої країни цього району брали безпосередню участь і румунські трудячі — солдати, робітники, передові представники інтелігенції. Під впливом російської революції трудячі Румунії ставали активними борцями за мир, за своє соціальне розкріпачення.

У середині 1917 р. в Одесі розгорнулася революційна діяльність серед евакуйованих румунських робітників, солдатів і матросів групи румунських лівих соціалістів. Вони створили Румунський соціал-демократичний комітет дії і з 5 вересня 1917 р. почали видавати газету «Лупта» («Боротьба»)⁸. Активними учасниками цього центру були М. Бужор, А. Ніколау, Г. Строїч, А. Залік та інші. Комітет підтримував зв'язки з румунськими підпільними групами в Молдові і пов'язував свою роботу з більшовицькими організаціями півдня Росії. В цій спільній боротьбі румунські патріоти ідейно гартувалися, зростала їх політична свідомість.

Виятково важливе значення для розвитку революційного руху в Румунії, як і в інших країнах, для ідейного загартування румунських революціонерів мала Велика Жовтнева соціалістична революція. Під її впливом румунські революціонери об'єдналися в окремі комуністичні групи. Діючи в рядах соціалістичної партії Румунії, вони поруч з повсякденною боротьбою за життєві права й інтереси трудящих прагнули до створення в країні комуністичної партії⁹. Комуністичні групи з часом кількісно зростали, згуртовували навколо себе все більше робітників-соціалістів, активно впливали на хід революційного процесу в Румунії. Але недостатній ідейний рівень членів цих груп, розшматованість країни, вплив анархізму, анархо-синдикалізму та інших опортуністичних течій робили неможливим їх об'єднання протягом 1917—1918 рр. в єдину партію. До того ж буржуазно-поміщицькі правлячі кола Румунії, які стали на шлях антирадянської інтервенції, захопили Бессарабію, разом з німецько-австрійськими окупантами жорстоко придушували будь-які революційні виступи.

Початок революції в Німеччині і відхід окупаційних військ активізували діяльність комуністичних груп на старих румунських землях — в Молдові і Волощині. Ширився революційний визвольний рух в окупованій румунами Бессарабії. Зростала кількість комуністичних груп на території возз'єднаної Трансильванії та захоплених буковинських землях. Продовжували свою віддану інтернаціоналістську діяльність на радянських землях румунські революціонери-емігранти.

На початку грудня 1918 р. в Бухаресті відбувся великий робітничий страйк, учасники якого вимагали запровадження демократичних свобод, визнання робітничих комітетів тощо. По всій країні проходили численні виступи на захист Країни Рад, проти участі Румунії в антирадянській інтервенції¹⁰. Але буржуазно-поміщицькі правлячі кола країни жорстоко придушували ці революційні виступи. Лише 13 грудня 1918 р. під час розстрілу робітничої демонстрації в Бухаресті було вбито понад 100 чол. і кілька сот поранено.

⁶ V. Liveanu. 1918. Din istoria luptelor revoluționare din România, București, 1960, стор. 123.

⁷ Центральний архів Інституту історичних і соціально-політичних досліджень при ЦК РКП (далі — ЦА ІСПД), спр. 43141—841, т. 1, арк. 27, 68, 74 та ін.

⁸ Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні, К., 1967, стор. 251.

⁹ Marea Revoluție socialistă din Octombrie și România, București, 1967.

¹⁰ Clara Cușnir-Mihailovici. Mișcarea muncitorească din România între anii 1917—1921. Crearea Partidului Comunist din România, București, 1960, стор. 168.

У Румунії в цей період комуністичні осередки очолювали такі віддані борці за народну справу, як А. Константінеску, К. Івануш, Л. Філіпеску, П. Ткаченко, Василеску-Вася, П. Бекаяну та інші. Саме вони розгорнули рішучу боротьбу за об'єднання всіх революційних сил в одну партію робітничого класу.

Важливе значення для ідейного зростання і загартування кадрів румунських революціонерів, визначення головних завдань боротьби, у тому числі і за створення в Румунії марксистської партії, відіграло поширення серед трудящих ленінських праць, документів Комуністичного Інтернаціоналу та інформації про успіхи радянського народу. Допомогали цій справі і румунські інтернаціоналісти, які перебували на радянських землях. Вони готували і пересилали до Румунії численні документальні матеріали, брошури, листівки, а згодом більшість з них взяла безпосередню участь у революційній боротьбі на рідній землі.

Спільні зусилля революційних сил румунського народу за створення марксистсько-ленінської партії та приєднання її до Комуністичного Інтернаціоналу давали позитивні наслідки. Так, уже в червні 1919 р., невдовзі після створення Комуністичного Інтернаціоналу, Бухарестська організація соціалістичної партії прийняла резолюцію солідарності з ним і поставила перед партією вимогу невідкладно приєднатися до Комінтерну¹¹. У своєму зверненні до ЦК партії вона писала: «Настав час і для Румунської соціалістичної партії відмовитися від нерішучості та опортунізму, що так до впадоби панівним класам і є такими згубними для справи соціального визволення румунських робітників і селян»¹².

Слідом за Бухарестською організацією соціалістичної партії рішення про необхідність приєднання до Комуністичного Інтернаціоналу схвалили в квітні 1920 р. Кимпінська, а в червні — Плоештська організації¹³.

Питання про визначення ставлення соціалістичної партії до Комінтерну та про її реорганізацію в комуністичну неодноразово ставилося представниками комуністичних груп і в центральних органах партії. Його обговорення проходило в умовах гострої ідеологічної боротьби і бурхливих дебатів. Опортуністам доводилося нерідко відступати.

Уже в квітні 1920 р. керівництво партії змушене було підтвердити про розрив партії з II Інтернаціоналом і погодитись на те, що питання про приєднання до III Інтернаціоналу буде винесено на розгляд наступного з'їзду партії¹⁴.

Коли було одержано запрошення від Комінтерну на його другий конгрес, керівництво соціалістичної партії під тиском рядових членів змушене було знову відступити. Наприкінці 1920 р. до Москви прибула делегація соціалістичної партії Румунії у такому складі: О. Доброжану, Д. Фабіан і Є. Розвани — представники лівого крила партії, К. Попович і Г. Крістеску — центристи, І. Флюєраш — правий соціал-демократ¹⁵.

Перебування румунської делегації в Москві, зустріч з В. І. Леніним та бесіди у Виконкомі Комінтерну, на яких обговорювалися питання міжнародного робітничого руху та умови прийняття соціалістичної партії Румунії до Комуністичного Інтернаціоналу, мали важливе значення для румунського робітничого руху. Представники лівого крила повернулися на батьківщину з глибокою вірою в необхідність продовжувати рішучу боротьбу за створення марксистсько-ленінської партії.

Події всередині країни, поразка загального жовтневого страйку 1920 р., що стала значною мірою наслідком зради правосоціалістичних лідерів, з новою силою підтвердили необхідність створення в Румунії справді революційної партії робітничого класу. Аналізуючи причини поразки страйку, група членів соціалістичної партії відзначала, що ця партія виявилась безсилою, «без програми, без тактики, без дисципліни... нездатною керувати боротьбою трудящих мас»¹⁶.

Після поразки жовтневого страйку 1920 р. розпочався вирішальний етап боротьби комуністичних груп за партію нового типу.

Питання про створення єдиної партії робітничого класу було на порядку денному наради комуністичних груп, що відбулася 16 листопада 1920 р. відразу після жовтневого загального страйку. Її учасники констатували неспроможність соціалістичної партії керувати боротьбою робітничого класу. Народа поставила перед комуністами завдання боротися за негайне скликання з'їзду партії, рішуче вимагати перетворення її у комуністичну та приєднатися до Комуністичного Інтернаціоналу¹⁷.

Викриваючи шкідливі концепції соціал-реформістів, в одному з маніфестів новоствореного Центрального Комітету комуністичних груп Румунії, опублікованому наприкінці 1920 р., підкреслювалося, що орган соціалістичної партії «Соціалізм» перетворився на трибуну всіх опортуністів, реформістів, контрреволюціонерів, на

¹¹ «Analele», 1960, № 5, стор. 43.

¹² Documente din istoria P.C.R., vol. I, Bucuresti, 1951, стор. 134.

¹³ «Analele», 1960, № 5, стор. 96.

¹⁴ Documente din istoria P.C.R., стор. 156—157.

¹⁵ «Analele», 1961, № 3, стор. 79.

¹⁶ Documente din istoria P.C.R., стор. 234.

¹⁷ Marea Revolutie socialistă din Octombrie, Bucuresti, 1958, стор. 57—58.

теоретичний орган соціал-демократизму, який вже давно перебуває на смертельному ліжку¹⁸.

З неослабною силою продовжувалася боротьба румунського робітничого класу за створення комуністичної партії на початку 1921 р. Комуністи вели активну пропагандистську діяльність на підприємствах, серед робітників і доводили, що докорінні соціальні зміни в країні неможливі без створення марксистсько-ленінської партії¹⁹, зверталися до рядових членів соціалістичної партії та її місцевих організацій з роз'ясненнями і закликами протестувати проти наклепницьких дій правосоціалістичних ватажків. Звертаючись до солдатів, всіх румунських трудящих, комуністи роз'яснювали свої позиції і переконання, завойовували підтримку з боку широких народних мас країни²⁰.

Румунська політична охранка, яка ретельно стежила за настроями трудящих, особливо пролетаріату, змушена була визнати ще у 1920 р., що більшість робітників країни — «за приєднання до III Інтернаціоналу». Виступаючи на зборах, робітники вимагали створення партії «як у Росії», комуністичної, класової, яка б боролася за комунізм «такий, як у Росії»²¹.

Спираючись на підтримку рядових членів соціалістичної партії та широкі кола трудящих країни, представники комуністичних груп провели в керівних органах партії рішучу боротьбу за негайне скликання з'їзду та розгляд назрілих питань. З ініціативи А. Константинеску, П. Бекяну, Л. Філіпеску та інших революційних діячів 30 січня—2 лютого 1920 р. на засіданні Генеральної ради соціалістичної партії і профспілко Румунії в умовах запеклої внутріпартійної боротьби було нарешті розглянуто питання про дату скликання з'їзду партії та з'ясовано позиції окремих течій щодо приєднання до III Інтернаціоналу. Більшість голосів набрала резолюція лівої течії — комуністичних груп. Розпочалася активна підготовка до з'їзду, призначеного на початок травня 1921 р.

Важливим етапом у боротьбі румунських революціонерів за єдність своїх рядів, за успішну підготовку до форуму комуністів була Ясська конференція комуністичних груп Румунії, що відбулася у березні 1921 р. На ній були представлені комуністичні групи Молдови, Мунтенії, Олтенії, Добруджі та Банату, а також комуністична фракція і фракція євреїв-комуністів Буковини та Комуністична партія Бессарабії. У зв'язку з класовими болями, що розгорнулися, конференція гаряче вітала Комуністичну партію Бессарабії, яка йшла на чолі комуністичних організацій Румунії.

Конференція звернула особливу увагу на необхідність централізованого керівництва діяльністю комуністичних груп, підкреслила, що невідкладним і найголовнішим завданням румунських комуністів є створення марксистсько-ленінської партії з єдиною програмою, партії, здатної мобілізувати робітничий клас на боротьбу за повалення буржуазно-поміщицького режиму та встановлення влади трудящих. «Всі комуністичні фракції,— зазначалося у повідомленні про роботу конференції,— одночасно заявили, що готові докласти усіх зусиль і допомогти соціалістичній партії стати на шлях, накреслений Комуністичним Інтернаціоналом». У своїх рішеннях конференція вказала на необхідність створення в місцевих організаціях соціалістичної партії легальних комуністичних фракцій для відкритої передз'їздівської боротьби за реорганізацію партії в комуністичну²².

Наполеглива і послідовна боротьба румунського пролетаріату за створення в країні авангарду робітничого руху успішно завершилась на з'їзді соціалістичної партії, який відкрився у Бухаресті 8 травня 1921 р. і фактично став I з'їздом Румунської Комуністичної партії (РКП). Переважна більшість його делегатів виявилась прибічниками реорганізації партії у комуністичну і рішуче виступила за це. Після п'ятиденних дебатів з'їзд переважною більшістю голосів (428— з 540) ухвалив історичне рішення про створення Румунської Комуністичної партії і приєднання її до III Інтернаціоналу²³.

Створення Румунської Комуністичної партії, як відзначав товариш Георгіу-Георгіу-Дей, було історичною перемогою ленінізму над опортунізмом і реформізмом у робітничому русі Румунії²⁴. «Це був історичний поворот у розвитку робітничого руху Румунії, у житті румунського народу»,— підкреслював Ніколае Чаушеску на IX з'їзді РКП²⁵.

Незабаром заборонена і загнана у глибоке підпілля РКП незмінно вела за собою румунських трудящих у боротьбі за життєві права, національні інтереси та со-

¹⁸ Documente din istoria P.C.R., стор. 236.

¹⁹ Бухарестський державний історичний архів, ф. МВС, 1921, спр. 68, арк. 3, 10 та ін.

²⁰ ЦА ЦСПД, фототека, 1921, док. 537, 3938.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. КМФ, 14, оп. 332, спр. 19, арк. 344.

²² Documente din istoria P.C.R., стор. 286—289.

²³ P. Constantinescu-Iași. Formarea Partidului Comunist din România.— «Studii. Revista de istorie», 1961, N 2, стор. 275.

²⁴ Г. Георгіу-Дей. Статьи и речи, т. I, М., 1956, стор. 330.

²⁵ Congresul al IX-lea al Partidului Comunist Român, București, 1965, стор. 75.

ціальне визволення. В умовах переможного наступу Радянської Армії за визволення нею румунських земель, Компартія Румунії у роки другої світової війни зуміла підняти румунських патріотів на боротьбу за нову демократичну республіку, привести її народ до соціалістичної революції. Понад 20 останніх років Румунська Комуністична партія успішно керує творчою працею трудящих по створенню в країні нового соціалістичного суспільства.

Завдяки наполегливій праці в братерській сім'ї народів світової соціалістичної співдружності румунський народ, очолюваний своєю Комуністичною партією, добився визначних успіхів на соціалістичному шляху.

С. М. ПАРХОМЧУК

ВИЗНАЧНИЙ РОСІЙСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІОНЕР

(До 100-річчя від дня народження
М. Є. Федосєєва)

Микола Євграфович Федосєєв — один з перших революціонерів-марксистів кінця 80—90-х років XIX ст. в Росії. З юнацьких років він став на шлях революційної боротьби і до кінця свого короткого, але героїчного життя був активним борцем

проти царського самодержавства, поміщиків та буржуазії, за визволення трудящих мас від тяжкого соціального й політичного гноблення. Його невтомна діяльність спрямовувалась на організацію марксистських гуртків, пропаганду марксизму серед студентів, інтелігенції та робітників, на боротьбу з ліберальним народництвом.

М. Федосєєв народився 9 травня 1871 р. в м. Нолінську Вятської губернії, у дворянській сім'ї. Дев'ятирічним хлопцем поступив до першої казанської гімназії. Учився відмінно і з класу в клас переходив з похвальною грамотою. У 5—6 класах захоплювався читанням творів М. Чернишевського, М. Добролюбова, В. Белінського та інших революційних демократів. За спогадами Г. І. Ульянова, в гімназії він був магнітом, що притягував до себе товаришів¹. Його цікавили книги з історії, соціології, політекономії, філософії, літератури. Прочитане розповідав своїм товаришам, рекомендував їм книги до читання, організовував дискусії, був активним діячем гуртка «самоосвіти». Під впливом друга П. Голубєва юнак наприкінці 1886 р. організував гурток, член якого читали революційно-демократичну літературу, обговорювали політичні питання, знайомилися з працями К. Маркса і Ф. Енгельса².

Весною 1887 р. за доносом учителя історії Кулагіна на квартирі М. Федосєєва поліція провела обшук, але безрезультатний. О. М. Горький у своїх спогадах писав, що М. Федосєєв того року висловлював революційні ідеї Г. Плеханова, читав гуртківцям його працю «Наші незгоди» і обстоював марксистські погляди. За ініціативою М. Федосєєва тоді була створена нелегальна бібліотека переважно забороненої літератури, якою користувалися студенти гімназії, університету, ветеринарного та медичного інститутів. До одного з гуртків входив О. М. Горький, якому М. Федосєєв давав нелегальні книги, допомагав глибше пізнати суспільне життя Росії³. 4 грудня 1887 р. за нелегальну діяльність М. Федосєєва було виключено з гімназії з заборону вступати до інших учбових закладів⁴. У своїх спогадах він згодом писав, що в той час «читав дуже багато і з великим захопленням»⁵. Але батько відмовився допомагати, і він мусив самостійно добувати засоби для життя на різних роботах, проте революційної діяльності не залишав: відвідував заняття гуртків, давав їм поради щодо конспірації, рекомендував теми занять, радив читати відповідну літературу. Після цього налагодив зв'язки з гуртками інших учбових закладів Казані та кількох міст Поволжя. Всюди керівниками гуртків були його друзі. В одному з них у 1888 р. працював В. І. Ленін⁶.

В той час М. Федосєєв уже був освіченою людиною. Він володів латинською, німецькою, французькою і англійською мовами, ґрунтовно опанував марксистські праці, зокрема, «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Капітал» і «Злиденність філософії» К. Маркса, «Становище робітничого класу в Англії» та «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф. Енгельса; «Соціалізм і політична боротьба» та «Наші незгоди» Г. Плеханова⁷.

¹ Сборник воспоминаний, Москва — Петроград, 1923, стор. 13.

² Историко-революционный сборник, т. 1, 1924, стор. 94—95; Г. Никифоров. В. И. Ленин и Н. Е. Федосеев, Ярославль, 1969, стор. 16—17.

³ «Летопись революции», 1923, № 1, стор. 288.

⁴ Историко-революционный сборник, т. 1, стор. 94.

⁵ Сборник воспоминаний, стор. 167.

⁶ В. И. Ленин. Твори, т. 33, стор. 399.

⁷ Сборник воспоминаний, стор. 26, 29; Г. Никифоров. Назв. праця, стор. 45.

З метою поширення марксистської літератури серед революційної молоді М. Федосєєв на засіданнях гуртків порушував питання про переклад її на російську мову, розмноження у створюваній ним друкарні.

Росія вступила тоді в період швидкого розвитку капіталізму в промисловості, сільському господарстві й торгівлі. Відбувалося масове розорення дрібних виробників, формувалася клас пролетаріату. Розуміючи важливість цього, М. Федосєєв приступив до глибокого дослідження економічного розвитку Росії: вивчав статистику, різні наукові дослідження, збирав фактичні дані, групував їх, робив певні висновки боротьба з ліберальними народниками змушувала досконало знати історію Росії, вирішувати багато складних питань⁸. Учасник нелегального гуртка 1888 р. М. Григор'єв писав, що у М. Федосєєва виявився особливий інтерес до визволення селян.

Глибоке вивчення праць К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. Плеханова допомогло зрозуміти, що робота нелегальних гуртків потребує певної цілеспрямованості, що популяризація марксизму серед пролетаріату може мати успіх лише тоді, коли гуртки керуватимуться єдиною програмою. У його розпорядженні уже був досвід марксистських організацій — групи Д. Благосєва (1883—87) і «Товариства санкт-петербурзьких майстрових» П. Точиського (1885—88). Для розв'язання складних питань, що їх висувала боротьба, був утворений центральний гурток, очолений самим М. Федосєєвим. Разом з товаришами він працював над програмою, що мала відповідати російській дійсності. Перший варіант складався з кількох розділів. На початку давалася оцінка розвитку капіталізму в Росії, визначалися його характерні риси, процес формування пролетаріату, а також накреслювались його завдання у боротьбі проти існуючого ладу. У програмі підкреслювалась керівна роль пролетаріату в революційному русі, селянство називалося союзником робітничого класу в боротьбі проти царизму. Пізніше М. Мотовилов писав, що М. Федосєєв ще 1887 р. говорив: «Без сумніву, фабричне питання в Росії перебуває в тісному зв'язку з селянським питанням»⁹. Під час вироблення програми М. Федосєєв використав проект програми, написаний Г. Плехановим. Програма складалася з таких розділів: 1) Пропаганда революційного марксизму серед інтелігенції, робітників, селян і військових частин; 2) Організація революційних сил для пропаганди і боротьби; 3) Поширення своїх ідей при допомозі друкованої літератури; 4) Допомога політичним на заслання; 5) Допомога членам гуртків та іншим революціонерам. На допиті в поліції у жовтні 1889 р. М. Федосєєв заявив, що коли перший пункт програми розглядався на гуртку, було багато різних зауважень. Отже, він сам вважав, що програма ще незавершена¹⁰.

Всю весну й літо 1889 р. М. Федосєєв разом з К. Ягодкіним, М. Григор'євим, І. Лалаянцем, П. Скворцовим та іншими займався обладнанням нелегальної друкарні. З допомогою робітників роздобули шрифт і тимчасово сховали його в с. Ключище (за 35 км від Казані), підготували й інше устаткування. Група членів гуртка готувала переклади праць К. Маркса і Ф. Енгельса на російську мову.

У той час М. Федосєєв приділяв велику увагу боротьбі з ліберальними народниками, серед яких активну роль відігравали В. Г. Короленко, Є. Ф. Печоркін, І. П. Чарушиников та інші. На засіданнях нелегальних гуртків обговорювалась діяльність ліберальних народників, критикувалися їх філантропічні заходи. Центральний гурток збирався раз на тиждень для обговорення своєї роботи, читання нових журнальних і газетних статей, накреслення планів дальшої діяльності тощо.

Але конспірація центрального гуртка була незадовільною. Вже весною 1889 р. жандармерія дізналась про нього і взяла на облік квартири основних діячів. 13 липня 1889 р. жандарми вдерлися в квартиру революціонерів у с. Ключище, коли М. Федосєєв, М. Григор'єв, Г. Соловійова та інші розбирали шрифт. Їх затримали, а речі забрали. Обшук на квартирі М. Федосєєва в Казані виявив багато забороненої літератури, списки політичних діячів, які втекли з Сибіру, записні книжки, зошит із списком членів гуртка, відомості про збір членських внесків і т. д. Про діяльність гуртка його член Видрин докладно розповів жандармам, які кинули до в'язниці 36 чол. Слідство тривало 15 місяців. Тільки в жовтні 1890 р. М. Федосєєва, К. Ягодкіна, П. Лавровського і Саніна засудили до 1 року і 3 місяців одиночного ув'язнення в Петербурзі в «Хрестах», П. Маслова і С. Сомова — на два з половиною роки, Є. Петрова і Сколова — на один рік, а решту — від 2 до 10 місяців.

У казанській в'язниці М. Федосєєв, користуючись літературою, переданою товаришами, досліджував причини проведення реформи в Росії 1861 р., написав понад 300 сторінок тексту, де висловив свої думки щодо економічних та політичних причин реформи, її значення для розвитку капіталізму в Росії. Над цією темою він працював до кінця свого життя¹¹. У Казані продовжували роботу нелегальні гуртки під керівництвом Є. Данилова, П. Точиського та інших, з якими М. Федосєєв підтримував зв'язки.

⁸ «Пролетарская революция», 1923, № 8, стор. 60.

⁹ Історико-революційний збірник, т. I, стор. 92—93.

¹⁰ Н. Шаханов. Николай Евграфович Федосеев, М., 1929, стор. 20.

¹¹ С. Щепров. Выдающийся революционер Н. Е. Федосеев, М., 1958, стор. 42, 46, 65.

Півтора місяця везли М. Федосєєва до Петербурга. У «Хрестэх» посадили одного в холодну і сиру камеру, заборонили читати і писати. Все було розраховане на те, щоб в'язня заживо умертвити. Незабаром він захворів на тиф і довго лежав, а коли видужав, його примусили клеїти коробки для цигарок, працювати в столярній майстерні по 10 годин на добу.

Нелегальний «Червоний хрест» прислав до М. Федосєєва у в'язницю «наречену» М. Г. Гопфенгауз, яка вчилась у місті на надеждинських курсах. Від неї він дізнався про діяльність соціал-демократичних організацій М. І. Бруснева, страйкову боротьбу, святкування 1 травня 1891 р. Після звільнення з в'язниці (13 січня 1892 р.) Федосєєв, Ягодкін і Санін кілька днів залишались у Петербурзі, зустрічалися з соціал-демократами. Оселитися в столиці їм заборонили. 17 січня 1892 р. вони під негласним наглядом поліції прибули у м. Владимир.

Тут М. Федосєєв швидко познайомився з передовими студентами і розгорнув серед них пропагандистську роботу. Під час зустрічей з місцевими ліберальними народниками він так гостро критикував їх погляди, що ті почали уникати дискусій. Прогресивна молодь цікавилася працями К. Маркса, Ф. Енгельса, Г. Плеханова, творами революційних демократів. Незабаром у місті розпочав діяти марксистський гурток на чолі з В. В. Кривошеєвим. Останній організував ряд нелегальних гуртків серед інтелігенції і передових робітників в Орехово-Зуєві.

Народники підбурювали селян в умовах голоду повстати проти місцевої влади і поміщиків. М. Федосєєв не схвалював стихійного терору. Разом з В. Кривошеєвим він виїжджав на села, де роз'яснював селянам безцільність локальних виступів. У Орехово-Зуєві М. Федосєєв виступив з доповіддю перед робітниками, текст якої залишив для читання на нелегальних марксистських гуртках. У жандармських документах вона значиться «Програмою дій революціонерів», оскільки розповідала про організацію страйків на підприємствах, діяльність нелегальних гуртків тощо¹².

10 вересня 1892 р. М. Федосєєва було заарештовано й ув'язнено. Після закінчення слідства він отримав дозвіл працювати у в'язниці над літературою з історії Росії. Тоді він успішно досліджував причини Орехово-Зуєвського страйку 1885 р., умови життя робітників тощо і писав М. Гопфенгауз: «Хоча я і замуруваний у кам'яний гроб, однак живу, і, як не дивно, іноді бувають хвилини повного життєвого «щастя», як дуже рідко на волі»¹³.

У в'язниці М. Федосєєв писав працю «Скасування кріпосного права в Росії». Частина її — «Из истории русского крепостного хозяйства» через М. Гопфенгауз надіслав для ознайомлення і рецензування В. І. Леніну. Володимир Ілліч прочитав, зробив на полях олівцем помітки і через Лалаєнц повернув авторові.

Протягом 14 січня—16 квітня 1893 р. М. Федосєєв тільки в Самару написав 19, а отримав 36 листів, підтримував активне листування з В. І. Леніним. На початку осені 1893 р. стало відомо, що М. Федосєєва тимчасово мають звільнити через хворобу. В. І. Ленін 21—25 вересня з Петербурга їздив у Владимир, щоб зустрітися з ним, але «ця надія не справдилася»¹⁴.

Із в'язниці М. Федосєєва було випущено наприкінці вересня 1893 р., а в листопаді вилетано до Сольв'ичегодська Вологодської губернії на 3 роки. Звідти він розгорнув листування з товаришами різних міст Поволжя.

Тоді проти марксистів на сторінках реакційного журналу «Русское богатство» виступили з наклепницькими статтями ліберальні народники В. Воронцов, М. Михайловський, М. Карєєв та інші. М. Федосєєв у 5 листах (обсягом близько 5 авторських аркушів), викрив лібералізм народників, їх прислужництво царизму, наклепи на марксистів і марксизм, зрадництво перед народом¹⁵. У цих листах М. Федосєєв накреслив програму майбутніх дій марксистів: утворення революційної партії марксистів, боротьба за гегемонію пролетаріату, його керівна роль у виступах селянства, встановлення диктатури пролетаріату і знищення класів, утворення безкласового суспільства на основі розвинутого машинного соціалістичного виробництва, об'єднання пролетаріату всього світу і т. д.¹⁶ В. І. Ленін високо оцінив критику М. Федосєєвим поглядів ліберальних народників¹⁷.

За зв'язки з марксистами Владимира, Самари, Казані та інших міст його ще двічі арештовували й кидали до в'язниці. На початку листопада 1896 р. він був засланий на 5 років до м. Верхолєнська Іркутської губернії. Під час етапу в Сибір, що тривав кілька місяців, авантюрист Юхоцький вигадав ніби М. Федосєєв привласнив гроші, зібрані для засланих. У Верхолєнську шантажування, напади на М. Федосєєва посилюлись. В результаті такого цькування він 21 червня 1898 р. пішов у тайгу, в стані душевної депресії смертельно поранив себе з револьвера. Після того, як його знайшли, він ще 9 годин був при свідомості і заявив, що більше не в змоззі терпіти,

¹² С. Щєпров. Назв. праця, стор. 57; Г. Нікіфоров. Назв. праця, стор. 74.

¹³ С. Щєпров. Назв. праця, стор. 60; Г. Нікіфоров. Назв. праця, стор. 46.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 399.

¹⁵ «Пролетарская революция», 1931, № 1, стор. 176—234.

¹⁶ Там же, стор. 178—179, 197.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 399—400.

«10 років по тюрмах і етапах підірвали сили... Життя таке цікаве, так хочеться жити, але ні, не можна...»¹⁸ Там його й поховали 23 червня 1898 р. Друзі поклали на могилі великий камінь з висіченим написом.

Так трагічно загинув цей видатний революціонер, один з перших марксистів Росії, організатор перших нелегальних революційних гуртків на Поволжі, визначний пропагандист марксизму серед трудящих мас. Про те, що його погляди на історію Росії були марксистські, переконують нелегальні листи до М. К. Михайловського, надруковані в журналі «Пролетарская революция», 1935, № 1, стор. 178—234; стаття «Историческая справка», вміщена 16—17 січня 1897 р. в газеті «Самарский Вестник»; лист Андрієвському «Откуда и как произошел русский рабочий класс»¹⁹ та лист з Верхолеська Л. М. Толстому, опублікований в лондонських «Листках свободного слова», 1898 р., № 1. Основна його наукова робота про реформу 1861 р. в Росії загинула. Все знайдене, вже опубліковане в спеціальному збірнику під назвою «Статьи и письма» Н. Е. Федосеева, М., 1958.

Названі купі факти свідчать про високу обдарованість цього талановитого революціонера-марксиста. В. І. Ленін писав: «...для Поволжя і для деяких місцевостей Центральної Росії роль, відіграна Федосеевим, була в той час надзвичайно висока, і тодішня публіка в своєму повороті до марксизму безперечно відчула на собі і дуже і дуже великих розмірах вплив цього надзвичайно талановитого і надзвичайно відданого своїй справі революціонера»²⁰. Він пішов із життя в час, коли російські соціал-демократи на своєму першому з'їзді утворили Російську соціал-демократичну робітничу партію, яка повела пролетаріат шляхом боротьби проти царизму, поміщиків і буржуазії за перемогу соціалістичної революції.

Д. І. МИШКО

¹⁸ С. Щепров. Назв. праця, стор. 89—93.

¹⁹ В. І. Ленін. ПСС, т. 55, стор. 486.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 400.

ПОЛУМ'ЯНИЙ БІЛЬШОВИК, ТАЛАНОВИТИЙ ОРГАНІЗАТОР

(До 75-річчя від дня народження
М. Н. Демченка)

Демченко Микола Нестерович — видатний партійний та державний діяч народився 8 (20) травня 1896 р. у м. Лебедині Харківської губернії в українській селянській родині. В 1915 р. він закінчив Лебединську гімназію і вступив до Харківського університету на медичний факультет, де навчався до березня 1917 р. В університеті почалася його революційна діяльність. В 1916 р. юнак вступив до лав РСДРП, зв'язавши на все життя свою долю з долею партії. З березня до кінця 1917 р. працював в м. Лебедині на педагогічній роботі, згодом рахівником на цукровому заводі в с. Черпахівка Харківської губернії, а в жовтні головою Лебединської міської ради робітничих депутатів. З січня по квітень 1918 р. був головою Лебединського повітового ревкому. В травні — червні займався евакуацією державного майна через Таганрог, Ростов-на-Дону в Москву. З грудня 1918 р. до листопада 1919 р. працював у Воронежському губернському земельному відділі заступником, завідувачим, головою Задонського міського ревкому Воронежської губернії.

З грудня 1919 р. по січень 1920 р. працював завідувачим Самарського губернського земельного відділу, а потім членом секретаріату і бюро губкому партії. З червня 1920 р. по січень 1921 р. секретар Самарського губкому партії, а з січня 1921 р. по серпень 1923 р. голова управління радгоспів Наркомзему РСФРР¹, згодом — на Україні, де він виявив свої блискучі здібності більшовика-організатора, цілеспрямованого, наполегливого і загартованого жерівника. ЦК КП(б)У доручив йому зміцнити партійну організацію прикордонної Волинської губернії, де М. Демченко з 14 серпня 1923 р. по 24 червня 1925 р. працював секретарем Волинського губкому партії².

Слід відзначити, що Волинська партійна організація пережила значні труднощі: конче необхідно було зміцнити партійну роботу на місцях, особливо під час навіязаної трояцькістами дискусії, поліпшити економічне становище губернії, підняти матеріальний і культурний рівень трудящих, прийняти радикальні заходи щодо охорони

¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 39, оп. 4, од. зб. 210, арк. 12.

² Там же, ф. 1, оп. 145а, од. зб. 35, арк. 96 зв.; ф. 31, оп. 1, од. зб. 13, арк. 82, зв.; од. зб. 16, арк. 134.

кордонів республіки, покінчити з виступами дрібних, розпорошених банд, що діяли на Волині.

Партійній організації під керівництвом здібного організатора за короткий час вдалось досягти певних успіхів на всіх ділянках роботи. «Конференція,— вказувалося в резолюції VIII Волинської конференції КП(б)У 7 травня 1924 р.,— цілком приєднується до абсолютно правильної і твердої лінії губкому під час дискусії і вважає, що ця лінія полегшила губернській організації внутрішню єдність під прапором ленінізму, допомогла безболісно зжити явища, викликані під час дискусії... ввела організацію в русло нормальної роботи на основах внутріпартійної демократії... Виходячи з всього цього, конференція цілком схвалює політичну лінію губкому, а результати його роботи находить задовільними»³. А через рік у доповіді IX Волинській губернській конференції М. Н. Демченко відмітив, що за звітний період партійна організація майже в два рази збільшилась за рахунок робітничого класу і біднішого селянства, а це в свою чергу докорінно поліпшило стан партійної роботи. «Продивляючись діяльності нашої партійної організації за минулий рік,— говорив партійний керівник,— підкреслюючи всі хиби та недоліки, що вона має, вишуковуючи тут шляхи до їхнього цілковитого знищення— ми не повинні забувати й тих досягнень, які ми маємо на сьогоднішній день. А головне в них— це підвищення ініціативи парторганізації, бадьора, жива й дружна робота осередків»⁴.

За рішенням ЦК КП(б)У Микола Нестерович з кінця червня 1925 р. по 2 березня 1927 р. працював заступником Наркому РСІ УРСР, заступником голови ЦКК КП(б)У⁵. Йому доводилося розв'язувати широке коло питань економічного, політичного і культурного характеру (розвитку зовнішньої торгівлі, робота кооперації, проведення українізації та скорочення радянського і господарського апарату республіки та ін).

З 24 березня 1927 р. по березень 1928 р. він працював завідуючим оргінструкторським відділом ЦК КП(б)У⁶, за дорученням Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу подавав допомогу КПЗУ, брав участь в роботі її III з'їзду (21 червня— 8 липня 1928 р.)⁷.

З 3 березня 1928 р. до 13 грудня 1929 р. М. Н. Демченко працював секретарем Київського окружного партії⁸. Очолюючи більшовицьку організацію Київщини, він особливу увагу приділяв втіленню в життя ленінської національної політики, розвитку сільського господарства та боротьбі з троцькізмом. Піддаючи нищівній критиці опортуністську ідеологію троцькістів, антипартійну діяльність опозиції, виступаючи на пленумі ЦК КП(б)У в листопаді 1928 р. Микола Нестерович говорив: «Троцькізм в даному випадку вже такий, що ми з ним повинні боротися і вже давно боремося не тільки як з лівою фразою, а як з контрреволюційною організацією, яка виступає проти нас, яка вже виступає проти диктатури пролетаріата»⁹. Неодноразово також підкреслював необхідність ведення боротьби з правим ухилом в партії. «Зараз, коли ми спрямовуємо вогонь направо, не послабляючи боротьби з троцькізмом,— вказував М. Н. Демченко,— ми повинні особливо загострити увагу нашого апарату на проведення роботи під кутом зору здійснення рішень XV з'їзду»¹⁰. Коли партія приступила до здійснення колективізації, на посту народного комісара земельних справ України було призначено М. Н. Демченка— одного з найкращих знавців цієї галузі (з 1929 р. по 1931 р.).

Із створенням на Україні областей з 29 січня 1932 р. по 31 травня 1934 р. він працював секретарем Київського обкому партії¹¹. За роки його роботи на цьому посту Київська область пододала відставання, пов'язане з реконструктивним періодом, і вийшла в число передових.

Талановитий організатор запалював трудящих на нові трудові подвиги, зміцнював союз робітничого класу з селянством. Про це свідчить його виступ на першому Київському земельному з'їзді. «Я гадаю, що київські металісти візьмуть шефство над тракторним парком області, і це буде першим кроком справжньої виробничої змички між київським пролетаріатом і колгоспними селянами області... Київський пролетаріат, що має таку славу історію в боротьбі за диктатуру пролетаріату і на фронті соціалістичної індустріалізації, виконає з честю свої зобов'язання пролетар-

³ «Волинський пролетарій», 15 квітня 1924 р.

⁴ «Радянська Волинь», 15 квітня 1925 р.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 209, арк. 43; ф. 1, оп. 145а, од. зб. 57, арк. 67; од. зб. 58, арк. 8—9; од. зб. 81, арк. 60.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145а, од. зб. 81, арк. 60, 73; ф. 39, оп. 4, од. зб. 210, арк. 12, 36.

⁷ Є. М. Галушко. Нариси історії КПЗУ (1919—1928 рр.), Львів, 1965, стор. 244.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 287, арк. 15; ф. 1, оп. 1, од. зб. 1409, арк. 28; ф. 1, оп. 145а, од. зб. 118, арк. 120, ф. 39, оп. 4, од. зб. 210, арк. 13.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 287, арк. 15 зв.

¹⁰ Там же, ф. 1, оп. 13, од. зб. 287, арк. 16.

¹¹ Там же, оп. 145а, од. зб. 145, арк. 45, 46; од. зб. 48, арк. 18.

ського провіду, шефства й пролетарської соціалістичної допомоги колгоспникам¹². З червня 1934 р. по серпень 1936 р. Микола Нестерович працював першим секретарем Харківського обкому КП(б)У¹³. І тут він проявив себе здібним керівником. За роботу на цьому посту ЦВК СРСР 20 грудня 1935 р. нагородив М. Н. Демченка орденом Леніна¹⁴.

Під партійним керівництвом М. Н. Демченка Харківщина досягла значних успіхів в галузі сільського господарства, промисловості, а також культурного будівництва. У ті роки було відкрито пам'ятник великому українському поету-революціонеру Т. Г. Шевченку. «Пролетаріат Харкова і колгоспники нашої області,— зазначив Микола Нестерович на мітингу,— пишуться побудовою цього пам'ятника, пишуться новою перемогою, спорудою одного із найкращих монументів, що несе у віки блискучі перемоги будівництва української соціалістичної культури, блискучі перемоги трудящих Радянської України, керованої великою партією Леніна»¹⁵.

З вересня 1936 р. по жовтень 1937 р. М. Н. Демченко працював першим заступником наркома землеробства СРСР, а потім — наркомом зернових і тваринницьких радгоспів СРСР. Був делегатом XIII—XVII з'їздів і XIV—XVI конференцій ВКП(б), VI конгресу Комінтерну, VIII конференції, IX—XII з'їздів КП(б)У та III Всеукраїнської партійної конференції, III з'їзду КПЗУ. На XVII з'їзді партії (1934 р.) його обрали кандидатом у члени ЦК ВКП(б), на VIII конференції КП(б)У (1924 р.) — кандидатом у члени ЦК КП(б)У, на IX з'їзді КП(б)У (1925 р.) — членом ЦК КП(б)У, на X—XII з'їздах КП(б)У (1927—1934 рр.) — членом ЦК КП(б)У. З листопада 1927 р. по червень 1928 р. він — член Оргбюро ЦК КП(б)У, з червня 1928 р. по 2 березня 1931 р. — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У, з 2 березня 1931 р. по 7 січня 1937 р. — член Політбюро ЦК КП(б)У. М. Н. Демченко був членом ЦВК СРСР і ВУЦВК кількох скликань.

29 жовтня 1937 р. Миколи Нестеровича не стало. Трудящі України свято шанують пам'ять полум'яного більшовика — одного з вірних борців за справу комуністичного будівництва.

С. Я. СЛУЧЕВСЬКА

¹² «Пролетарська правда», 26 лютого 1932 р.

¹³ ПА НП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 48, арк. 18; ф. 1, оп. 13, од. зб. 472, арк. 21.

¹⁴ «Соціалістична Харківщина», 21 грудня 1935 р.

¹⁵ «Соціалістична Харківщина», 26 березня 1935 р.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. СТЕФАНІКА

(До 100-річчя від дня народження)

і повагу до трудового люду, напивалася піснями, що народжувалися серед русівських оповідачів. Його літературні здібності високо оцінив Іван Франко, який ще 1901 р. у статті «З останніх десятиліть XIX в.» писав, що «найбільшим талантом» серед молодих прозаїків «визначається Василь Стефанік, може, найбільший артист, який появився у нас від часу Шевченка...»¹.

Навчаючись у Коломийській гімназії, майбутній письменник потягнувся до науки, до прогресивної української, російської і зарубіжної літератури, звідки черпав творчу наснагу. Знайомство з творчістю громадських діячів — І. Франка, М. Павлика, М. Драгоманова — вказало йому шлях до таємного гуртка української гімназичної молсді. Його члени видавали неперіодичну лінографовану газету «Збірка», організовували літературні вечори, на яких збирали кошти на бібліотеку, читали власні твори й реферати на суспільно-політичні теми. Сам Стефанік згадував: «...Я належав до таємного гуртка учнів, які збиралися в передмістях, щоб разом читати реферати та складати гроші на нові книжки та часописи. Бібліотека цього гуртка складалася з 400 томів, в більшості українських, а то були й польські, російські. В четвертому класі ми за спільні гроші створили два величезних томи писань Гліба Успенського по-російськи...»². В іншому місці є згадка, що гімназисти «найкраще читали... твори

¹ «Літературно-науковий вісник», т. 15, 1901, № 9, стор. 130.

² Дмитро Косарик. Ольга Кобилянська і Василь Стефанік — творчі друзі російської культури. — «Прикарпатська правда», 10 вересня 1947 р.

Франка, соціалістичну літературу, українську і польську з Женеви, Герцена, Чернишевського, загалом те, що заказане»³.

Саме в гуртку майбутній письменник здружився з Лесем Мартовичем та Левком Бачинським, згодом активним діячем радикальної партії⁴. З першим він часто мандрував селами Коломийського і Снятинського районів, де «проголошував нові, небезпечні тоді думки про соціалізм, селянські громади, спільну працю»⁵, закликаючи селян до організованої боротьби проти гнобителів.

Василь Стефаник був чудовим оратором і його запальні промови легко доходили до селянських сердець. Це засвідчує у своїх спогадах один із сучасників письменника: «Коли майдан втихомирився, Стефаник зачав свою промову. Спочатку говорив спокійно, а згодом його слова ставали грізні, наче громи... Коли бесідник скінчив свою промову, буря оплесків рознеслася по розлогому майдані... Як пише, так само й говорити»⁶.

За пропаганду соціалістичних ідей Стефаника було виключено з гімназії. Переїхавши до Дрогобича, він познайомився з І. Франком, який разом з М. Павликом редагував демократичні збірки «Громадський друг», «Дзвін», «Молот» і почав видавати двотижневик «Народ», що став популярним серед прихильників соціалістичного руху. Як активний член таємного гуртка Дрогобицької гімназії В. Стефаник «перебуває в тісних зв'язках з М. Павликом, проявляє великий інтерес до життя», «цікавиться роботою таємних гуртків серед шкільної молоді». «Іти в гуцу мас, повчати їх і вчитись від них — це були його власні ідеали, які з року в рік голосніше відзивалися у його душі»⁷. Відомо, що 1891 р. за ініціативою Стефаника у Коломії відбувся крайовий з'їзд делегатів таємних гуртків.

1892 р. письменник вступив на медичний факультет Краківського університету і став членом товариства студентів-українців — «академічної громади». Займаючись громадсько-літературними та політичними справами, він зближився з прогресивними діячами соціалістичної партії, зокрема з В. Морачевським (першим популяризатором його імені серед польської громадськості) та з польськими письменниками і громадськими діячами — С. Пшибишевським, В. Орканом, С. Виспянським, Я. Каспровичем, К. Тетмаєром. Славу публіциста Василь Стефаник здобув після опублікування статті «Жолудки наших робітничих людей і читальні» («Народ», 1890, № 10). Згодом він виявив значний інтерес до селянського питання в Польщі, видрукуювши у журналі «Хлібороб» (1893, № 21—23) статтю «Віче хлопів мазурських у Кракові», де, між іншим, викриває хлопоманську діяльність ксьондза Стояловського і наголошує, що «бути попом і мужицьким приятелем нараз» неможливо.

Під час виборів до галицького сейму в 1895 р. письменник розповідав селянству Обертину правду про облудність і реакційну суть тогочасної виборчої системи, поширював думки, щоб «мужицька правда стала на верхи, а панська влада на присподне»⁸. За таку діяльність власті заточили його на 13 днів до в'язниці. Але це не зломало мужності громадського діяча. У листі до Морачевського від 16 серпня 1895 р. він писав: «Від вчора я на світі... Казали, що 13 днів криміналу стане на те, аби вже носа не показати на терен агітаційний... Помилілися, бо я вже вчора був на зборах і ще нині йду...»⁹.

1897 р. в Галичині відбувалися вибори до австрійського парламенту. Вони стали великою політичною школою для народних мас, мали значний вплив на зростання соціальної й національної свідомості українського народу. Того року письменник спеціально переїхав з Кракова на Перемишлянщину, де розгорнув діяльну агітацію за кандидатуру І. Франка, який балотувався до парламенту. І хоча Каменяр не був обраний, Стефаник вірив у народчу перемогу. В листі до Морачевського він писав: «У нас весна, вісім мужиків руських погубло від багнетів, а тисяча сидить в криміналі. То вибори у загальної курії. Для мене це весна, бо чують мої мужики крові у собі багато і вилитають її у чорну землю. Тішуся їх силою і їх пролітою кров'ю, бо кров змие болото з нашого тіла і з ран наших гниль»¹⁰. Під впливом цих виборів письменник написав новелу «Лист», прототипом її головного героя став селянин Федір Котюк — товариш письменника, активний громадський діяч.

³ Василь Стефаник. Твори, К., 1964, стор. 277.

⁴ Василь Костащук. Володар дум селянських, Ужгород, 1968, стор. 20.

⁵ В. Костащук. Стефаник як громадський діяч. — «Прикарпатська правда», 7 грудня 1945.

⁶ М. Ск. Стефаник збірка. — Рідна школа, ч. 13—14, Львів, 1933, стор. 210—215.

⁷ Історія української літератури у восьми томах, т. 5, К., 1968, стор. 226; Василь Костащук. Володар дум селянських, стор. 35.

⁸ Василь Стефаник. Твори, т. III, К., 1954, стор. 57.

⁹ Там же, стор. 42.

¹⁰ Василь Костащук. Стефаник як громадський діяч. — «Прикарпатська правда», 7 грудня 1945.

Василь Стефаник протягом усього життя розвінчував і висміював «селянолюбство» та лицемірний «патріотизм» буржуазно-націоналістичної інтелігенції. В 1899 р. він писав: «Гляньте навколо себе і побачите старих сентиментальних акторів, що грають роль «селянолюбців»... Се такі легенькі визискувачі, що беруть, котрий курочку, котрий баночку, котрий шкірочку або голос мужицький і, деручи, липкі слюзи проливають... То є банда маціньких доробкевичів, що удають нині м'якосердечних, аби завтра, дійшовши до грошей, станути п'ятою на серце мужицьке»¹¹.

Сам Стефаник, будучи депутатом австрійського парламенту, вів широку громадську роботу. До його хати часто приходили українці, поляки, євреї за порадами та добрим словом правди. Її він показував у своїх творах, зокрема, в новелі «Палій».

Письменник відверто виступав проти політики уряду. 14 грудня 1917 р. на зборі товариства «Сільський господар» у Снятині, де були представники влади, військо, Василь Стефаник засудив політику австрійського уряду щодо заслання селян до табору Талергофу: «А тепер, як ми маємо жити серед такого нещастя? Нашим урядникам не болить біда людська. Війна навчила нас розрізнявати приятеля від неприятеля і я вам раджу, аби ви затамили сю науку та й від нікого не чекали добра ані спасіння, тільки від себе самих. Організуйтеся, підпирайте один другого, тримайтеся купою — будьте один кулак!.. За фронтом, на Україні, в найбільшій величчї встає український народ. Звідти іде для нас світло для нашого розвою. Ми, народ молодий, сильний, — підемо вгору!»¹²

Письменник закликав здобути волю зі зброєю в руках, вчитися будувати нове життя в російських братів. У розмові з співробітником газети «Діло» в 1927 р. він наголосив, що «землі йому (селянину — В. К.) не дасть і не продасть ніхто, а він мусить сам собі її взяти. Революція на великій Україні показала нам, коли і як це робиться... Та єдина Україна, яка існує у світі, створена не вашими з'їздами і не вашими статтями. Але ми, мужики, не б'ємося більшовиків, бо всі ми більшовики в душі, хоч вам часто страшно робиться від цього слова...»¹³.

На ниві українського красного письменства Василь Стефаник залишив неоціненний скарб — свої новели, в яких відображено найхарактерніші соціальні процеси галицького села: класове розшарування, визрівання класової солідарності пролетаріату, антинародну суть куркульства. У своїх творах він також виступав проти «теорії» буржуазності української нації.

Відшуміли, мов злива, роки. Змінився Стефаників край, змінилися люди. Колись злидні, голод і безправ'я примушували його земляків кидати домівки і йти на заробітки, що сам письменник майстерно показав у новелі «Камінний хрест». Нинішній Русів — це багате й культурне село Покуття, трудящі якого свято шанують пам'ять свого земляка, борця за свободу і щастя народу.

В. А. КАЧКАН

¹¹ «Радянське літературознавство», 1949, № 11, стор. 112.

¹² Василь Косташук. Стефаник як громадський діяч. — «Прикарпатська правда», 7 грудня 1945.

¹³ Василь Стефаник. Всі ми більшовики в душі... — «Навіки возз'єднана», К., 1959, стор. 5—6.

Огляд джерел та літератури

РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА ПРО ДОПОМОГУ СРСР РУХОВІ ОПОРУ В ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇНАХ (1941—1945 рр.)

Безприкладний героїчний подвиг радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни врятував людство від страхіть фашистського поневолення. Ціною понад 20 млн. життів і небачених трудових зусиль радянські люди перепинили шлях загарбникам, запалили поневолені народи на антифашистську боротьбу. Наслідком цього став могутній рух Опору, в який включились мільйони антифашистів майже в усіх країнах Європи. З перших днів Великої Вітчизняної війни Радянський Союз, продемонструвавши світові братерську співдружність народів та пролетарського інтернаціоналізму, подавав безпосередню практичну допомогу рухові Опору зарубіжних народів. В результаті конкретно-історичної обстановки, що тоді склалася, найбільшу допомогу отримали зарубіжні слов'янські народи. Ця тема посідає важливе місце у вивченні історії другої світової війни. Перші дослідження опублікував 1950 р. І. І. Удальцов¹. Він висвітлює підтримку Радянською країною словацьких комуністів у розгортанні антифашистської боротьби, зокрема, через підготовку в Радянському Союзі керівних кадрів із словаків та діяльність на території Словаччини (з початку 1943 р.) радянських партизанських загонів; показав, що 25 вересня 1944 р. у Словаччині висадилася парашутно-десантна бригада, сформована та озброєна в СРСР. Туди ж було відряджено досвідчених радянських офіцерів для керівництва партизанським рухом. Автор детально розглянув Дукельську операцію радянських військ — найзначніший захід Радянського уряду щодо підтримки Словацького національного повстання.

Допомогу Радянського Союзу національно-визвольній боротьбі чехословацького народу у спеціальній праці розглянув С. Грачов². Він згадав про відрядження до Чехословаччини через УШПР радянських інструкторів, а також постачання різних матеріалів, про діяльність спеціальної школи підготовки партизанських кадрів, створеної у районі Києва, навів дані про десантування на чеські землі з вересня 1944 р. до березня 1945 р. 11 організаторських груп та про доставку загонам, що виростили на їх базі, протягом жовтня 1944 — березня 1945 рр. понад 300 т різних вантажів.

Допомогу Радянського Союзу чехословацькому рухові Опору вивчали й інші автори³. О. І. Недорезов лише коротко спинився на значенні допомоги Радянської держави словацьким повстанцям у їхній героїчній боротьбі. В. І. Клоков та І. А. Петерс виклали нові конкретні факти. Так, В. І. Клоков уперше згадав про підготовку в СРСР і десантування в тил ворога на територію Чехословаччини 220 чехів та словаків, значна частина яких набула досвіду партизанської боротьби на території України й Білорусії.

Сприяння Радянської держави польському рухові Опору висвітлюється в трьох

¹ І. І. Удальцов. Антифашистская освободительная борьба в Словакии в период второй мировой войны и Словацкое народное восстание 1944 года.— Ученые записки Института славяноведения АН СССР, т. II, М.—Л., 1950; його ж. Словацкое народное восстание.— Известия Академии наук СССР, серия истории и философии, т. VII, № 1, 1950.

² С. Грачев. Помощь СССР народам Чехословакии в их борьбе за свободу и независимость (1941—1945 гг.), [М.], 1953.

³ В. Клоков. З історії спільної боротьби радянського і чехословацького народів у тилу фашистських загарбників.— «Вісник АН УРСР», 1953, № 8; його ж. На віки вічні. До десятиріччя словацького народного повстання.— «Вітчизна», 1954; № 8; А. І. Недорезов. Национально-освободительное движение чешского и словацкого народов против немецко-фашистской оккупации в 1939—1945 годах.— «Вопросы истории», 1953, № 7; І. А. Петерс. Допомога радянських партизанів Словацькому народному повстанню в 1944 р.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 7. Історичні зв'язки слов'янських народів, К., 1956.

статтях В. І. Клокова⁴, зокрема формування в Радянському Союзі польських партизанських загонів, бригад і з'єднань, створення на Україні спеціального Польського штабу партизанського руху. Автор також розглядає Львівсько-Варшавський рейд партизанської дивізії ім. С. А. Ковпака під командуванням П. П. Вершигори та успішні дії на території Польщі українського партизанського з'єднання М. І. Шукаєва.

У працях В. Судеця та В. І. Клокова вперше згадано про зв'язок Радянської країни з партизанами та Народно-визвольною армією Югославії, про врятування радянськими льотчиками керівництва НВАЮ в червні 1944 р.⁵

Після 1956 р. на основі нових архівних матеріалів зв'язки Радянської країни з рухом Опору зарубіжних слов'янських народів розглядаються докладніше. В. І. Клоков⁶, використавши документи архіву комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР та праці зарубіжних авторів, доповнив скупі відомості про формування на території України польських партизанських бригад і з'єднань, постачання УШПР (1941 р.) зброї та боєприпасів польським партизанським загонам і повстанцям Варшави. Докладно автор розглянув підготовку та висадку десантних чехословацько-радянських організаторських груп на території Чехословаччини, вихід туди великих радянських партизанських загонів. Бої Червоної Армії за визволення Закарпатської України, як він уперше довів, допомогли відвернути загрозу німецько-фашистських загарбників визволеному повстанцями району Середньої Словаччини. Цікавими у праці є дані про повернення з Радянського Союзу в Болгарію (11 серпня—6 жовтня 1941 р.) 7 груп болгарських комуністів загальною чисельністю 55 чол.

Докладно розглянуто послідовність десантування в Чехословаччину партизансько-організаційних і диверсійно-розвідувальних груп у праці І. В. Гречухи⁷, де також висвітлено бойові дії партизансько-організаційних груп, зокрема П. О. Величка, О. С. Єгорова, І. Д. Діброви.

У монографії О. І. Недорезова⁸ показано діяльність УШПР у підготовці чехословацьких партизанських організаційних груп. Тільки протягом липня—серпня 1944 р. їх було направлено в Словаччину 24 (404 чол.). Він також докладно розглядає Дукельську операцію Червоної Армії як вираз безпосередньої бойової допомоги радянського народу чехословацькому рухові Опору⁹. Це ж робить і С. Грачев¹⁰.

Допомога Країни Рад польському і чехословацькому рухові Опору докладно висвітлюється в колективній праці українських істориків «Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1933—1945» (К., 1970). Тут викладається послідовність десантування в Середню та Східну Словаччину організаційних груп УШПР, радянських партизанських загонів і з'єднань напередодні збройного повстання словацького народу, а також Дукельська операція Червоної Армії. Досить повно досліджується підготовка в СРСР кадрів для чехословацьких і польських партизанських угруповань. Йдеться також про створення Польського штабу партизанського руху, вихід на територію Польщі радянських партизанських з'єднань П. П. Вершигори і М. І. Шукаєва, про постачання зброєю і продовольством повстанців Варшави тощо.

У збірнику статей про антифашистський рух Опору в країнах Європи в роки другої світової війни¹¹ і в науково-популярній праці В. Клокова, А. Кудрицького та І. Брєчак¹² лише повторюються уже відомі положення і дані з історії сприяння СРСР антифашистській боротьбі слов'янських народів.

⁴ В. Клоков. Дружба народів СРСР з польським народом.— «Вітчизна», 1954, № 4; його ж. З історії спільної боротьби радянського і польського народів у тилу фашистських загарбників.— «Вісник АН УРСР», 1954, № 7; його ж. Участь поляків, чехів і словаків у партизанській боротьбі на Україні і в Білорусії в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 7. Історичні зв'язки слов'янських народів, К., 1956.

⁵ В. Судец. Братство, спаянное совместной борьбой против общих врагов.— «Славяне», 1955, № 10; В. І. Клоков. З історії бойової співдружності народів Радянського Союзу і Югославії в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 7. Історичні зв'язки слов'янських народів, К., 1956.

⁶ В. І. Клоков. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.), К., 1961.

⁷ И. Гречуха. Страницы дружбы беззаветной, Одесса, 1970.

⁸ А. И. Недорезов. Национально-освободительное движение в Чехословакии, 1938—1945, М., 1961.

⁹ А. И. Недорезов. Выдающееся событие в антифашистском движении народов Чехословакии.— «Вопросы истории», 1965, № 5.

¹⁰ С. Грачев. Славное революционное событие в истории словацкого народа. К 15-й годовщине Словацкого народного восстания.— «Военно-исторический журнал», 1959, № 8.

¹¹ Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны, М., 1962.

¹² В. Клоков, А. Кудрицкий, И. Брєчак. Далеко від Батьківщини (України в антифашистській боротьбі народів Європи, 1941—1945 роки), К., 1968.

У монографіях про другу світову війну цієї теми торкаються також Г. А. Деборін, А. К. Мартиненко і М. І. Семиряга¹³. Останній значно детальніше, ніж його попередники розповідає про контакти Радянської країни з Югославією, зокрема, про створення радянським командуванням за допомогою румунського та болгарського урядів у м. Крайова (Румунія) та м. Софії баз постачання югославських антифашистів.

Допомога радянського народу трудящим зарубіжних слов'янських країн знайшла відбиття також в узагальнюючих працях з історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу¹⁴. Так, в четвертому томі шеститомної праці з історії Великої Вітчизняної війни відведено спеціальний розділ, де поряд з узагальненням раніше опублікованих фактів допомоги патріотам зарубіжних країн наводяться нові, зокрема, про підтримку радянською авіацією польських і чехословацьких партизанів. У п'ятому томі підкреслюється, що для постачання чехословацьким партизанам зброї, боєприпасів, обмундирування та продовольства за розпорядженням Радянського уряду було виділено спеціальне авіаційне з'єднання. В останньому томі цієї праці наводиться багато нових цікавих даних про радянську допомогу трудящим Польщі та Югославії. Так, значний інтерес становить той факт, що протягом другої половини вересня 1944 р. радянські льотчики зробили близько 2250 літако-вильотів у район Варшави, скинувши польським повстанцям велику кількість озброєння, боєприпасів, продовольства. Тільки протягом вересня — жовтня 1944 р. Країна Рад на прохання П. Тіто забезпечила усіма видами бойового спорядження, озброїла та обмундирувала кілька дивізій НВАЮ, для якої із складу Червоної Армії було виділено також 2 авіаційні дивізії, кілька батальйонів аеродрошної обслуги, частин ППО та ін.

Допомозі Української РСР рухові Опору польського і чехословацького народів присвячено спеціальний розділ в останньому томі тритомної праці українських істориків. Автори докладно розглядають допомогу ЦК КП(б)У та УШПР Польському штабові, в розпорядження якого відповідно до рішення ЦК ВКП(б) і Державного Комітету Оборони було передано 15 партизанських загонів, що входили до складу різних формувань, необхідне спорядження та зброю. З метою налагодження роботи Польського штабу УШПР виділив 18 штабних працівників, спеціалістів радісв'язку й мінопідривної справи, допоміг організувати спеціальну школу командних партизанських кадрів, де навчалось 1,5 тис. чол., вереснявив 12 польських організаторських груп (296 чол.). Висвітлюється також допомога українського народу чехословацьким партизанам.

Питання допомоги СРСР рухові Опору в зарубіжних слов'янських країнах набагато вужче висвітлено в короткій історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, але й тут до наукового обігу введено чимало нових цікавих фактів. «Зсього за час війни, — зазначається в книзі, — СРСР передав Польщі 700 тис. гвинтівок і автоматів, 3500 гармат, 1 тисячу танків, 1200 літаків, понад 1800 автомашин та багато інших видів зброї». В. Л. Ізраєлян і Б. С. Тельпуховський торкаються цієї теми лише побіжно.

Коротко подано деякі питання даної теми в працях з історії окремих слов'янських країн¹⁵. В «Історії Чехословаччини» (т. III) докладно розглядається допомога СРСР словацьким повстанцям озброєнням, боєприпасами, продовольством, спорядженням тощо. Тут же знайшла належне висвітлення і Дукавська операція Червоної Армії.

Питання допомоги СРСР слов'янським країнам в антифашистській боротьбі торкаються також автори підручників з історії південних і західних слов'ян¹⁶. Зокрема, українські історики наводять дані про вихід на територію Польщі 15 українських партизанських з'єднань (4,5 тис. чол.), а також про передачу НВАЮ, відповідно до угоди (вересень 1944 р.) між урядами Радянського Союзу та Національного комітету визволення Югославії, «понад 330 тис. пудів зерна, великої кількості медикаментів, одягу і взуття».

Окремі питання теми розглядаються в ряді загальних статей радянських істориків, присвячених співдружності народів СРСР з трудящими зарубіжних слов'янських

¹³ Г. А. Деборин. Вторая мировая война. Военно-политический очерк, М., 1958; А. К. Мартиненко. Друга світова війна. Посібник для вчителів, К., 1963; М. І. Семиряга. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм, М., 1962.

¹⁴ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история, М., 1965; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. III, М., 1961; т. IV, М., 1962; т. V, М., 1963; т. VI, М., 1965; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр., т. III, К., 1967; В. Л. Ізраєлян. Дипломатическая история Великой Отечественной войны, М., 1959; Б. С. Тельпуховский. Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945, М., 1959.

¹⁵ История Польши, т. III, М., 1958; История Чехословакии, т. III, М., 1960; История Югославии, т. II, М., 1963.

¹⁶ История південних і західних слов'ян, К., 1966; История южных и западных славян, М., 1957.

країн¹⁷. Так, у статті «Пліч-о-пліч» В. І. Клоков, посилаючись на архів комісії з історії Вітчизняної війни, говорить, що за допомогою УШПР та його представництв при 1-му і 4-му Українських фронтах з 27 липня до 1 жовтня 1944 р. на території Чехословаччини десантувалися 30 радянсько-чехословацьких організаторських груп. Незабаром туди ж із Польщі та Західної України вийшли кілька радянських партизанських загонів і з'єднань. Автор також розповідає, що тільки в ніч з 13 на 14 вересня 1944 р. 282 радянські літаки доставили повстанцям Варшави 180 тис. патронів і велику кількість продовольства. 14 і 26 березня 1944 р. у районах Бая Лука, Тузла, Зворник, Ужице і Митровиця зброю і боеприпаси одержали югославські патріоти. На матеріалах архіву Музею революційного руху Болгарії (Софія) В. І. Клоков висвітлює питання допомоги Країни Рад героїчній боротьбі болгарських антифашистів у вересні 1944 р. Автор зазначає, що протягом кількох ночей радянські літаки скинули в районі югославського с. Добро Поле зброю і боеприпаси для 10 тис. болгарських і югославських партизанів.

В інших статтях, присвячених допомозі українського народу зарубіжному рухові Опору, В. І. Клоков вводить до наукового обігу ряд нових фактів. Так, використавши матеріали Партархіву Інституту історії партії ЦК КП України, він детально розглядає питання підготовки на Україні кадрів для партизанських загонів Чехословаччини, десантування і прихід у липні—серпні 1944 р. з території України в Середню Словаччину радянських партизанських груп і з'єднань для подання чехословацьким патріотам дійової допомоги в антифашистській збройній боротьбі. Історик досліджує також підготовку кадрів для польських партизанських угруповань тощо. В одній з своїх статей він уперше згадує той факт, що Радянський Союз передав болгарським комуністам радіостанцію, яка почала діяти на другий же день після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР.

Заслугує на увагу і узагальнююча стаття Є. А. Болтіна, в якій міститься ряд нових і цікавих фактів. Він, посилаючись на чехословацькі публікації, показує, що протягом 5—27 вересня 1944 р. словацькі патріоти одержали на аеродромі «Три дуби» 916 автоматів і велику кількість боеприпасів. Автор також вказує, що з 14 вересня до 10 жовтня 1944 р. повстанці Варшави одержали з Радянського Союзу 156 мінометів, 505 протитанкових рушниць, 2667 автоматів і гвинтівок, 41 780 гранат, 37 616 мін і снарядів, 3 млн. патронів, понад 126 т. продовольства і 500 кг. медикаментів. Більш ефективній допомозі югославським партизанам та НВАЮ з боку СРСР сприяло створення за домовленістю з командуваннями англійських і американських військ радянської авіаційної бази в м. Барі (Італія). Тільки протягом 1944—1945 рр. Народно-визвольна армія та партизани Югославії одержали з Радянського Союзу понад 96 тис. гвинтівок і карабінів, 68 тис. кулеметів і автоматів, 895 польових і 170 зенітних гармат, 3364 міномети, 491 літак, 65 танків, 1329 радіостанцій, велику кількість обмундирування, спорядження, боеприпасів тощо. Крім того, в розпорядження головного командування НВАЮ Радянський уряд передав авіаційну групу (близько 350 літаків) під командуванням радянського генерала А. Н. Вітрука.

М. І. Семиряга розглядає лише допомогу Радянського Союзу народам Чехословаччини. Зокрема, він вказує, що протягом січня—травня 1945 р. там ділили 30 радянських партизанських загонів, бригад і з'єднань, у яких налічувалось понад 8 тис. чол.

Допомога СРСР антифашистській боротьбі чехословацького народу знайшла своє висвітлення і в невеликій кількості спеціальних досліджень, присвячених радянсько-чехословацькій бойовій співдружності¹⁸. Зокрема, І. А. Петерс у своїй монографії виділив окремий параграф «Словацьке народне повстання. Допомога Радянського Союзу Словацькому народному повстанню», де узагальнив опубліковані матеріали, навів багато нових фактів, зокрема, про постачання словацьким повстанцям літаками 2 тис. гвинтівок, 900 автоматів, 150 протитанкових рушниць і великої кількості боеприпасів, десантування у визволеному районі парашутно-десантної бригади та 1-го

¹⁷ Е. А. Болтин. Советский Союз и движение Сопротивления в Европе в годы второй мировой войны.— «Вопросы истории», 1961, № 9; В. І. Клоков. Вплив боротьби радянського народу проти гітлерівських агресорів на зростання антифашистського руху в країнах Європи.— УІЖ, 1960, № 3; його ж. Допомога українського народу зарубіжному рухові Опору.— УІЖ, 1965, № 5; його ж. Плечом к плечу. Советские люди в партизанском движении европейских стран.— Советские партизаны. Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны, М., 1961; М. І. Семиряга. Интернациональный характер движения Сопротивления народов Европы в годы второй мировой войны.— «Новая и новейшая история», 1961, № 6.

¹⁸ А. І. Еременко. Нерушимая боевая дружба.— «Славяне», 1958, № 12; В. І. Клоков. Бойова співдружність слов'янських народів у другій світовій війні.— УІЖ, 1958, № 1; Р. Я. Малиновский. Советско-чехословацкая дружба.— «Славяне», 1958, № 11; І. А. Петерс. Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни, К., 1959; А. В. Русак. Радянські партизани у Празькому повстанні (5—9 травня 1945 р.).— УІЖ, 1965, № 5.

чехословацького винищувального полку. В публікаціях А. І. Єременка, В. І. Клокова, Р. Я. Малиновського та А. В. Русака це питання висвітлюється значно вужче.

Спеціальних публікацій про допомогу рухові Опору польських трудящих немає. У загальних працях про радянсько-польські відносини окремих питань цієї проблеми торкаються І. Ф. Євсєєв та І. Д. Кундюба¹⁹. Причому І. Ф. Євсєєв наводить переважно уже відомі, а І. Д. Кундюба — нові цікаві й конкретні факти, зокрема, про постачання зброї, боеприпасів та обмундирування партизанам Келецького воеводства.

Статті Н. Н. Бондаря та В. В. Зеленіна²⁰ присвячені допомозі Радянської держави югославському народові в його боротьбі з фашизмом. Причому Н. Н. Бондар досліджує бойову співдружність радянських військ з Народно-визвольною армією та партизанами Югославії під час визволення Белграда.

В. В. Зеленін уперше ввечить до наукового обігу важливий факт про матеріальне постачання частин НВАЮ, Греції та Албанії (в липні 1944 р.) радянськими авіаційними групами (24 транспортні літаки та 12 винищувачів), що розміщувалися на базі в Італії. В статті вперше наводяться дані про підготовку кадрів для НВАЮ в авіаційних і танкових училищах Радянського Союзу. Близько 1 тис. югославських воїнів повернулися в Югославію на радянських бойових машинах.

Таким чином, в працях радянських істориків, опублікованих після 1956 р., докладно досліджено лише питання допомоги СРСР рухові Опору в Чехословаччині, Польщі та Югославії і мало уваги приділено Болгарії.

У перше післявоєнне десятиріччя тема про допомогу СРСР антифашистській боротьбі зарубіжних слов'янських країн широко не вивчалась внаслідок негативного впливу культу особи та, як результат цього, недовірливого ставлення до архівних матеріалів. У той період вийшла лише монографія С. Грачова та невелика кількість статей.

У радянській історіографії це питання почало широко висвітлюватися після XXII з'їзду КПРС. У редакційній статті журналу «Новая и новейшая история» зазначалося, що «XXII з'їзд дав працівникам суспільних наук, у тому числі історикам, новий могутній імпульс для дальшого удосконалення досліджень, що спираються на єдино правильну методологічну основу — марксистсько-ленінське вчення»²¹.

Праці радянських істориків, присвячені бойовій співдружності слов'янських народів, служать благородній меті виховання нового покоління в дусі інтернаціоналізму.

Н. М. РУДЕНКО

¹⁹ І. Ф. Евсєєв. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.), К., 1962; И. Д. Кундюба. Советско-польские отношения (1939—1945 гг.), К., 1963.

²⁰ Н. Н. Бондарь. Советско-югославское боевое содружество в период борьбы за освобождение Белграда.— Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии, М., 1957; В. В. Зеленин. Советско-югославское боевое содружество в годы второй мировой войны.— «Вопросы истории», 1965, № 9.

²¹ XXII съезд КПСС и некоторые проблемы изучения новейшей истории.— «Новая и новейшая история», 1962, № 1.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

П. Ю. ШЕЛЕСТ.
УКРАЇНО НАША РАДЯНСЬКА.
Видавництво політичної літератури
України, К., 1970, 278 с.

XXIV з'їзд КПРС і XXIV з'їзд Компартії України приділили величезну увагу ідеологічній роботі, вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму, в дусі дружби народів могутнього Радянського Союзу. XXIV з'їзд КП України зобов'язав всі партійні організації республіки виховувати молодь на героїчній історії і традиціях Комуністичної партії і радянського народу, в дусі вірності ленінським заповітам, готовності до захисту рідної Вітчизни, завоювань соціалізму. Цій благородній справі у великій мірі прислужатиметься рецензована праця П. Ю. Шелеста.

Відкривається книга вступним словом автора про нашого вождя і вчителя, про В. І. Леніна. Те, що зробив Ленін для людства, для кожної трудової людини, принесло йому справді всенародну славу і шану. П. Ю. Шелест підкреслює, що всі здобутки, досягнення українського народу нерозривно зв'язані з ім'ям великого вождя. З його ім'ям ми вже давно пов'язуємо все найсвятіше і найдорожче в нашому житті, міряємо ленінською міркою масштаби наших звершень, пам'ятаємо свої плани і звіряємо дії по Іллічу (стор. 8).

З перших днів революційної діяльності В. І. Ленін приділяв велику увагу Україні, боротьбі її робітничого класу і трудового селянства за соціальне і національне визволення. Він рішуче виступав на захист розтоптаних царизмом національних прав українського народу. Автор відзначає, що Ленін як подум'яний інтернаціоналіст показав приклад непримиренної боротьби проти політики великодержавного шовінізму, проти всякого націоналізму, розпалювання національної ворожнечі між трудящими Росії і підкреслював, що одним з найважливіших завдань більшовицької партії є «...відсіч всякому націоналізму, як грубому, насильственному, чорносотенному, так і найбільш витонченому»¹.

Ім'я Леніна нерозривно зв'язане з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні і утвердженням суверенної української Радянської соціалістичної держави.

Під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна було створено КП(б)У — бойовий загін єдиної партії комуністів, авангард трудящих України у їх боротьбі за здійснення програми і завдань партії. Наголошується в книзі на тому, що В. І. Ленін був ініціатором добровільного об'єднання радянських республік у Союз Радянських Соціалістичних Республік і вніс неocenний вклад у марксистську теорію національного питання, в революційну практику будівництва нового соціалістичного ладу.

З гордістю ознайомляться молоді читачі з теплим привітанням Леніна V Всеукраїнському з'їзду Рад, який обрав його почесним головою з'їзду і членом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. На знак глибокої пошани і любові трудящі обирали Леніна почесним шахтарем, металістом, залізничником, слюсарем, головою сільради, незаможником.

Натхненника революції і організатора нового життя — Ілліча не стало. Та Ленін вічно живий, він безсмертний. Він живе у серцях великого багатонаціонального радянського народу. До цієї справедливої думки повертає увагу проникливе вступне слово автора.

У книзі п'ять розділів. Перший висвітлює героїчну боротьбу трудящих України з найдавніших часів до 1917 р.; другий — охоплює період від Жовтневої революції до Великої Вітчизняної війни; третій — показує Україну в період Вітчизняної війни Радянського Союзу; четвертий — характеризує розквіт УРСР у післявоєнний час; п'ятий — розповідає про бойові й трудові звершення кожної області республіки.

У рецензованій праці автор підкреслює значення історичної науки: «Щоб впевнено рухатися вперед, щоб ясніше розуміти шляхи, які пройдено, розуміти сучасність, треба знати минуле, знати історію» (стор. 17).

Рішуче викриваючи буржуазні фальсифікації і буржуазно-націоналістичні перекручення історичного шляху, пройденого українським народом від Київської Русі до Ве-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 262.

ликого Жовтня, автор з марксистсько-ленінських позицій оцінює найголовніші періоди і події в житті українського суспільства. Для висвітлення найскладніших питань історичного розвитку у книзі використані безсмертні праці Маркса, Енгельса і Леніна.

Київська Русь. — колыска трьох братніх народів: російського, українського, білоруського. Її висока духовна і матеріальна культура, широкі економічні і політичні зв'язки з Західною Європою, Сходом і Візантією викликають подив і захоплення сучасників.

У книзі розповідається про походження з єдиного слов'янського кореня трьох братніх народів, спорідненість історії, культури, мови, території, релігії, що зумовлювали їх дружбу, взаємоповагу, спільність інтересів, особливо в боротьбі слов'ян проти ворогів, зокрема проти татаро-монгольських загарбників. Важкий шлях припав на долю українців. Татаро-монгольські і турецько-татарські орди спустошували села і міста, тисячі людей забирали в неволю. Нелюдських знущань зазнавали трулящі України від польських і литовських феодалів. Однак український народ знаходив сили, щоб завдавати рішучої відсічі всім і всіляким гнобителям. Яскраві приклади цього наводяться з історії героїчної боротьби запорізьких козаків проти татаро-турецьких і польських загарбників. Автор рішуче відкидає твердження тих істориків, які зображали козаків як гультяїв, розбійників, злодіїв або замовчували класові суперечності і жорстоку боротьбу трулящих проти «своїх» поневолювачів (стор. 21—22).

Докладно висвітлюється знаменна історична подія — возз'єднання України з Росією, що було зумовлене багатотомним розвитком економічних, політичних і культурних зв'язків України з Росією і відповідало корінним інтересам і сподіванням обох народів. Красномовно і переконливо написані сторінки про споконвічну дружбу і взаємодопомогу українців і росіян, про їх боротьбу проти зовнішніх ворогів — шведських і французьких загарбників, проти «власних» поміщиків і капіталістів.

Визвольний рух у Росії розглядається у відповідності з ленінським поділом його на три етапи: дворянський, різночинський і пролетарський. Тут підкреслено нерозривний зв'язок визвольного руху в Росії і на Україні. Особлива увага приділена висвітленню єдності дій пролетарів українських і російських, корінному повороту у розвитку революційного руху в Росії і на Україні у зв'язку з виходом на історичну арену В. І. Леніна. Революція 1905—1907 рр. показала, що центр світового революційного руху перемістився в Росію, а російський робітничий клас став авангардом революційного пролетаріату всього світу. Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 р., а потім перемога Великого Жовтня, що знаменувала нову еру — еру загибелі капіталізму і переходу до комунізму, це підтвердили. З гордістю за наш робітничий клас,

за ленінську партію, автор пише: «З перемогою соціалістичної революції вперше в історії виникла Радянська соціалістична країна, яка вказала трулящим усього світу шлях до визволення, стала початком і базою революційного оновлення світу (стор. 49).

У книзі читач знайде хвилюючу розповідь про перемогу соціалістичної революції на Україні, неocenенну допомогу їй великого російського народу, Комуністичної партії і особисто В. І. Леніна. З особливою силою викривається зрадницька роль українських буржуазних націоналістів — огидних наймитів міжнародного імперіалізму.

Розгромивши усіх своїх ворогів, радянський народ відстояв завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції і виборів можливість мирного будівництва. Україна разом з усіма народами нашої країни вийшла на шлях будівництва соціалізму. Підбиваючи підсумки героїчної боротьби нашого народу за перемогу і утвердження соціалістичної революції, П. Ю. Шелест натхненно пише: «Де ж та сила, яка принесла Україні жадану волю, державність і перемогу над численними ворогами? Ця сила — в пролетарській революції і її перемозі, в керівництві Комуністичної партії, в союзі робітничого класу і селянства, в незламній братерській дружбі українського народу з братнім російським народом, з усіма народами нашої Батьківщини» (стор. 57).

У січні 1924 р. помер Ленін. Але існувала створена ним перша в світі держава робітників і селян, заготована в класових битвах, організована ним Комуністична партія, озброєна ленінським планом будівництва соціалізму і комунізму. Почалася титанічна робота по відбудові народного господарства, індустріалізації країни і соціалістичній перебудові сільського господарства. Раділи наші друзі і скаженіли вороги з того, що продукція важкої промисловості республіки на початку 1941 р. перевищувала в 10 разів рівень 1913 р., виробництво електроенергії збільшилось у 23 рази, а продукція машинобудівної промисловості — в 34 рази. Було досягнуто значних успіхів у розвитку соціалістичного сільського господарства. Успішний розвиток промисловості, сільського господарства, досягнення науки, техніки створили сприятливі умови для дальшого піднесення добробуту і культурного рівня народу. Але нав'язана фашизмом війна перервала мирну працю радянських людей (стор. 62).

Перед читачем у всій величчї постає радянський народ, народ-богатыр. У тяжку годину випробувань виявились переваги політичного і суспільного ладу Радянської держави, сила і непереможність радянського патріотизму і дружби народів країни Рад, цементуюча сила ленінської партії. Радянські люди глибоко усвідомлювали, що вони відстоюють честь і незалежність Батьківщини пролетаріату всього світу, що їм випало історичне завдання визволити людство від загрози коричневої чуми. У цьому

виявилась животворність ідеології пролетарського інтернаціоналізму.

Фашисти хотіли зруйнувати все, що було створено працею і розумом радянських людей, зробити все, щоб стерти з лиця землі Союз Радянських Соціалістичних Республік — цей маяк для трудящих усього світу. Вони збиралися винищити значну частину населення, а решту перетворити на рабів, повернути до «ередньовічної темряви, заселити Україну представниками «чистої, арійської раси» (стор. 64).

На величезних просторах розгорнулася грандіозна жорстока битва, подібної якій ще не знала історія людства. У смертельній сутичці зіткнулися дві сили — ударна сила старого світу міжнародного імперіалізму на чолі з фашистською Німеччиною і авангард міжнародного пролетаріату, представник нового соціалістичного світу — Радянський Союз. Автор цілком справедливо підкреслює, що «війна була і Вітчизняною, і класовою» (стор. 70), що всі народи країни Рад самовіддано кували перемогу. В боях на фронтах Вітчизняної війни і на території, окупованій фашистами, у праці на фабриках і заводах, на колгоспних і радгоспних полях — скрізь радянські люди працювали для фронту, для перемоги.

Український народ вніс визначний вклад у всесвітньоісторичну перемогу Радянського Союзу. Нелегко дісталась перемога. «Серце обливалося кров'ю, сльози виступали на очах, коли ми дивилися на братські могили, на руїни міст і сіл, заводів, на тліючі пожарища учбових, наукових, культурних закладів, на забруднені гаї, вирубані ліси, на порослі бур'янами лази (стор. 72)», — пише автор, свідок тих подій.

Деякі буржуазні «пророки» заявляли, що на відбудову господарства республіки потрібні десятки, а може і сотні років. Проте радянський народ, керований Комуністичною партією, виявив нечуваний героїзм і на трудовому фронті. Робітники, колгоспники, трудова радянська інтелігенція з попелу і згарищ підняли фабрики і заводи, шахти і електростанції, колгоспи і радгоспи, вузи і школи, театри і палати культури. І не лише в короткий строк досягли довоєнного рівня, але й перевищили його. Автор з гордістю повідомляє, що нинішня Україна за рівнем і обсягом промислової продукції — це майже шість довоєнних Україн. По багатьох найважливіших показниках, у тому числі і по обсягу промислової продукції та капіталовкладень, Україна досягла рівня, який мав увесь Радянський Союз напередодні Великої Вітчизняної війни. У 2—3 рази перевищено довоєнний рівень всієї країни по видобутку залізної руди, виплавці металу, виробництву тракторів. Менше як 0,5% території і 1,4% населення земної кулі припадає на Радянську Україну, але во-

на дає 8—10% світового виробництва сталі, чавуну, тракторів, цукру, видобутку вугілля, природного газу (стор. 77). Такого могутнього розквіту досягла республіка під зорею Радянської влади, у сузір'ї могутнього Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Навівши слова В. І. Леніна про те, що «...талантів у «народі», тобто серед робітників і не експлуатуючих чужої праці селян, маса; їх тисячами давив, губив, викидав геть капітал...»², автор відзначає, що Велика Жовтнева соціалістична революція не тільки визволила трудящих з-під ярма капіталізму, від експлуатації ігноблення, вона розбила й кайдани, що сковували саму душу трудящих мас, викликала до життя гігантські творчі сили народу, відкрила широкі простори для розвитку його талантів (стор. 80).

У книзі подаються надзвичайно цікаві дані про розвиток на Україні науки і культури, літератури, архітектури і образотворчого мистецтва, театру, музики, пісні.

П'ятий розділ книги — «Дорогами бойових і трудових звитяг» написаний не лише на основі широкого кола історичних джерел, але й власних спостережень автора, на підставі глибокого знання життя кожної області. Тут у формі жвавих подорожніх зарисовок подаються відомості про найважливіші історичні події на території області, найхарактерніші особливості її економічного і культурного розвитку, дані про досягнення трудящих у соціалістичному будівництві. Звичайно, що гордістю кожної області є її люди. Автор уміло висвітлив це питання в нарисах з цікавими даними про історичні постаті борців за перемогу соціалістичної революції, активних будівників соціалізму і комунізму, героїчних захисників нашої Вітчизни.

Розповідаючи про героїчну боротьбу українського народу в грізні роки Великої Вітчизняної війни, П. Ю. Шелест зауважує, що ще треба добре попрацювати нашим історикам і літераторам, щоб повніше і виразніше показати величний, ні з чим незрівняльний подвиг народу (стор. 64), і далі — заслуговують цілих томів, великих художніх полотен, пісень, поезії (стор. 74) активні будівники нового, комуністичного суспільства.

Праця написана з глибоким знанням історичного минулого нашого народу, його прекрасного сучасного. Образність мови робить її доступною і цікавою. З великим задоволенням цю патріотичну книгу прочитають широкі маси радянських людей.

П. П. Гудзенко

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 228.

**ІСТОРІЯ ЛЕНІНСЬКОЇ
КОМУНІСТИЧНОЇ СПІЛКИ
МОЛОДІ УКРАЇНИ,**

вид-во «Молодь», К., 1971, с. 672

Вийшла в світ другим доповненим виданням потрібна для численного читацького кола*. В ній яскраво, на науковій основі висвітлюється героїчний шлях багатьох поколінь революційної молоді України, яка під керівництвом Комуністичної партії самовіддано боролася за нове суспільство на благо рідної Вітчизни.

Комсомол України, один з бойових загонів ВЛКСМ, нагородив за свою більш як 50-річну історію величезний досвід класової боротьби, соціалістичного і комуністичного будівництва, виховної роботи серед молоді.

Друге видання рецензованої праці є важливою подією в ідейному житті ЛКСМУ і всієї молоді республіки і по праву займає чільне місце в історіографії комсомолу. На основі державних, партійних, комсомольських архівних матеріалів, мемуарної літератури, спогадів ветеранів комсомолу з урахуванням порад і зауважень рецензентів і читачів першого видання ця книга розповідає в хронологічній послідовності про зародження і героїчний шлях комсомолу України, розкриває організаційне будівництво комсомолу, як самодіяльної і самостійної організації, що працює під керівництвом Комуністичної партії. В ній яскравіше, ніж у першому виданні, показано роль В. І. Леніна і партії в історії комсомолу, розкрито керівну роль партії у діяльності комсомолу по політичному вихованню трудової молоді, формуванні у неї марксистського світогляду. Книга розповідає про створення соціалістичних спілок молоді та їх боротьбу проти різних дрібнобуржуазних юнацьких спілок. В дні Жовтневої революції соціалістичні спілки молоді стали вірними, бойовими помічниками партії більшовиків. З хвилюванням читаються сторінки про їх участь у боротьбі за Радянську владу на Україні.

У дослідженні показано процес об'єднання молодіжних організацій у єдину

Комуністичну спілку молоді, їх організаційне зміцнення й ідейне загартування. Утворення РКСМ стало новим етапом розвитку молодіжного руху в усьому світі. Програмним документом у діяльності комсомолу стала промова В. І. Леніна «Прозавдання Спілок молоді» на III з'їзді РКСМ.

В книзі висвітлено труднощі становлення юнацького руху на Україні, розкрито досвід партійного керівництва комсомолом по мобілізації молоді у розв'язанні грандіозних завдань соціалістичного і комуністичного будівництва. Бойовий авангард юнаків і дівчат — члени ВЛКСМ — під керівництвом Комуністичної партії боролися з розрухою, голодом, з троцькістами, правим ухилом, буржуазними націоналістами та іншими ворожими елементами.

Яскраво показано трудовий героїзм комсомольців у викопанні перших п'ятирічок, форми їх роботи по мобілізації молоді на здійснення соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції, посилення оборонної, спортивної роботи. Тут же згадуються імена багатьох керівників комсомолу, що віддавали всі свої здібності і сили справі комуністичного виховання молодого покоління. Докладно показано роль комсомолу в розвитку масового соціалістичного змагання, стахановського руху. У велику Вітчизняну війну тисячі комсомольців, ставши на захист соціалістичної Вітчизни, виявили чудеса мужності і відваги, покрили себе невмирущою славою. У книзі згадуються імена тих, хто в роки війни вистояв і переміг у запеклій боротьбі з фашистськими ордами на фронті, в підпіллі, в загонах народних месників, у радянському тилу.

Багато уваги приділено діяльності комсомолу республіки в післявоєнні роки.

Монографія розповідає про зміцнення комсомольських організацій, зростання їх рядів, добір і виховання комсомольських кадрів і т. д. і значення в цьому рішенні XXIII з'їзду партії у діяльності комсомолу. Значна увага приділена діяльності піонерської організації ім. В. І. Леніна та ролі комсомолу у комуністичному вихованні підросіаючого покоління. Крізь усю книгу проходить ідея інтернаціонального виховання молоді, зміцнення дружби народів Союзу РСР та братніх соціалістичних країн.

Книга поповнилася не тільки значним фактичним матеріалом, але й новими фотоліюстраціями, написана хорошою літературною мовою, читається легко, з інтересом.

М. Л. Завіновський.

М. М. Матвійчук.

* Редакційна колегія: О. С. Капто (голова), Ю. В. Бабко, Т. В. Главак, В. І. Дрозденко, Ю. Н. Ельченко, В. С. Костенко, І. Д. Назаренко, Г. Г. Шевель, Д. А. Яремчук. Авторський колектив: Ю. В. Бабко, (керівник), М. С. Журавльов, І. І. Коломійченко, Т. М. Кольяк, М. М. Моторнюк, П. С. Назимко, І. І. Николаєнко, Г. П. Семілетка, Б. І. Стеля, П. Т. Тронько, І. Ф. Федоров, П. М. Шморгун, В. І. Юрчук, Д. А. Яремчук (заст. керів.).

С. К. БРІСЯКИН, М. К. СЫТНИК,
ТОРЖЕСТВО ИСТОРИЧЕСКОЙ
СПРАВЕДЛИВОСТИ.

1918 и 1940 ГОДЫ В СУДЬБАХ
МОЛДАВСКОГО НАРОДА,

изд-во «Карта Мс-довеняксь»,
Кишинев, 1969, 222 с.

Останнім часом у Молдавській РСР вийшло чимало праць, присвячених викриттю буржуазних фальсифікаторів історії молдавського народу і сучасного становища трудящих республіки, висвітленню історії революційної боротьби трудящих краю, переконливого показу торжества ленінських ідей у Молдавії, боротьби трудящих за соціалізм і комунізм. Серед них науково-популярна книга С. К. Брисякіна та М. К. Ситника виділяється аргументованістю висунутих положень і політичною спрямованістю. Поява такої узагальнюючої праці стала можливою, безумовно, завдяки успіхам істориків-молдавознавців, а також більш широкій публікації в останні роки документів і матеріалів.

Автори обрали для дослідження дві надзвичайно важливі події в житті молдавського народу: загарбання Бессарабії в 1918 р. королівською Румунією і визволення краю та возз'єднання його в братній сім'ї народів СРСР 1940 р. На основі марксистсько-ленінської методології, архівних матеріалів і друкованих джерел, у тому числі й румунських, вони переконливо доводять, що 1940 р. мудра зовнішня політика СРСР забезпечила повне відновлення історичної справедливості, і після 22-річного трагічного періоду возз'єднаний молдавський народ упевненим кроком пішов по шляху соціалістичних перетворень.

Книга має вступну частину і сім розділів. Вступ і перші п'ять написані С. К. Брисякіним, а VI і VII розділи — М. К. Ситником. Через усю монографію червоною ниткою проходить думка про те, що трудящі Бессарабії ніколи не мирилися з насильственным загарбанням краю. Протягом 22-х тяжких років окупації вони прагнули до возз'єднання з матір'ю-Вітчизною — Країною Рад. Саме це й хотіли б приховати або перекрутити буржуазні фальсифікатори історії та їх імперіалістичні оборонці.

У першому розділі чимало сторінок відведено героїчній боротьбі трудящих краю під прапором Жовтня, завдяки чому в кінці грудня 1917 р. — на початку січня 1918 р. на всій території Молдавії встановилася Радянська влада. Новоствореним, ще не зміцнілим і не загартованим Радам робітничих, селянських і солдатських депутатів краю довелося вести одночасно боротьбу з внутрішньою контрреволюцією та іноземною інтервенцією. Переконливо показано дворушницьку роль «Сфатул церій», яка для збереження своїх експлуа-

таторських привілеїв, своєї влади, для придушення соціалістичної революції зрадила своїй батьківщині і своєму народу. На її запрошення в країну вторглися румунські інтервенти, що викликало законне обурення всіх чесних людей, в тому числі й в Румунії. Переконливе свідчення цьому — участь румунського революційного загону ім. К. Лібкнехта в боях проти інтервенції королівської Румунії.

Вдало у книзі спростовується версія окремих істориків СРР, зокрема Й. Попеску-Пуцура, П. Редулеску та І. М. Опря про те, що Румунія нібито була в числі тих країн, які не пішли по шляху оголошення війни Радянській Росії. Автори книги заперечують як недостойний прийом вибіркового цитування праць В. І. Леніна румунськими колегами, слухно зауважуючи при цьому, що таке тлумачення слів В. І. Леніна може призвести до висновку, ніби насправді «королівська Румунія взагалі, на всіх етапах антирадянської інтервенції, включаючи 1918 і початок 1919 років, не брала в ній участі» (стор. 11). Документальні факти, наведені у дослідженні, свідчать про пряму воєнну інтервенцію королівської Румунії і насильственне відторгнення Бессарабії від Радянської Росії в 1918 р.

На конкретних прикладах у другому розділі показано, що принесла Бессарабії бояро-румунська окупація: занепали промисловість і сільське господарство, різко знизився життєвий рівень трудящих краю, відбувалася жорстока румунізація.

Наступні III, IV і V розділи присвячені аналізу різноманітних форм боротьби трудящих Бессарабії за возз'єднання з народами СРСР. Показано сторінки героїчного опору бессарабців окупаційному режиму, зокрема Хотинське і Бендерське повстання 1919 р. та Татарбунарське — 1924 р. Тут йдеться і про дипломатичні зусилля Радянського уряду, спрямовані на розв'язання мирним шляхом Бессарабського питання. Так, лише протягом шести років (1918 — початок 1924) Радянський уряд 14 разів заявляв офіційний протест проти анексії Бессарабії як частини території своєї країни. У світлі цього викликає подив позиція румунського історика І. М. Опря, який у своїй праці «Плідний етап у румуно-радянських відносинах (1928—1936)», виданій 1967 р. у Бухаресті, намагався довести, що «...румунська дипломатія завжди прагнула до відновлення нормальних відносин з Радянським Союзом і... що між двома державами історія не зафіксувала до тих пір жодного збройного конфлікту» (стор. 78—79). Автори рецензованої книги нагадують своєму румунському колезі про насильственне загарбання Бессарабії в 1918 р. військами королівської Румунії. У книзі показано міжнародну обстановку напередодні другої світової війни, обгрунтовано розв'язання 1940 р. Бессарабського питання мирним шляхом.

У заключних розділах монографії під-

креслюється значення для молдавського народу возз'єднання в єдиній Молдавській Радянській державі, яскраво змальовується розквіт Молдавської РСР у братній сім'ї народів СРСР на шляху соціалістичного і комуністичного будівництва. Звертається увага читача на те, що автори виданої в СРР 1966 р. книг. «Моменти з історії румунського народу» Н. Адениколає і А. Петрик дають, по суті, однакову оцінку загарбанню Бессарабії королівською Румунією в 1918 р. і возз'єднанню краю з Радянською Батьківщиною 1940 р. Згідно з трактовкою згаданих істориків 1918 р. Бессарабія «увійшла» до складу буржуазно-поміщицької Румунії, а 1940 р. знову-таки «увійшла»... до складу СРСР (стор. 145).

Конкретні факти і яскраві приклади, наведені авторами книги, переконливо свідчать про величезні досягнення молдавського народу за роки Радянської влади в братній сім'ї народів СРСР.

В республіці відбулися перетворення, які за своїм значенням дорівнюють «цілій історичній епосі: побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, і молдавський народ разом з усіма народами СРСР приступив до розгорнутого будівництва комунізму.

**М. А. ЧЕРНИШ. ОБЛАСНА ПАРТІЙНА
ОРГАНІЗАЦІЯ В БОРОТЬБІ
ЗА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЮ
М. ЛЬВОВА (1939—1955),**

вид-во Львівського університету, 1969, 184 с.

Хоч проблема партійного керівництва індустріалізацією на західноукраїнських землях привертала увагу дослідників, все ж спеціальних публікацій, присвячених їй, ще немає. Одним з перших видань, де досліджується діяльність обласної партійної організації в ході індустріалізації Львова, є рецензована праця.

Автор використала багато архівних та друківаних джерел, зокрема матеріали партійного та державного архівів Львівської області, ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України, збірники документів, періодичну пресу тощо. Вдалому розкриттю порушеної проблеми сприяла чітка структура праці, раціональне виділення розділів та параграфів. Проте назви деяких параграфів не завжди відповідають їх змісту, зокрема це стосується першого розділу.

Висвітлюючи розвиток промисловості Львова в передвоєнні роки, М. А. Черниш показала і зміни в економічному, суспільно-політичному та духовному житті трудящих міста. Під керівництвом партійних організації успішно здійснювалася націоналізація промисловості. До управління

Високо оцінюючи монографію в цілому, слід, проте, висловити і деякі зауваження та побажання її авторам. Варто було ширше показати бойову співдружність молдаван, росіян, українців та представників інших націй і народностей нашої країни у роки підготовки та перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на території Молдавії, їх класову солідарність, яка особливо яскраво виявилась під час Хотинського і Татарбунарського повстань. До речі, революційні виступи трудящих краю після Татарбунарського повстання (1924—1940 рр.) висвітлені у книзі не досить повно.

Слід було уважніше поставитись до назв населених пунктів Хотинського району. Зокрема, на 92 і 93 сторінках надруковано Сталінешти (замість Стальнівці) і Ставчени (замість Ставчани). Не завадило б вмістити у книзі іменний і географічний покажчик, дати не лише список джерел і літератури, а й зробити посилання на них.

Загалом же змістовна книга С. К. Брисякіна і М. К. Ситника є важливим вкладом у радянське молдавознавство.

В. Г. Лисенко

виробництвом залучалися широкі трудячі маси. З допомогою трудящих східних областей розпочалася індустріалізація краю, промисловість Львова була переведена на соціалістичні рейки. Поряд з реконструкцією старих підприємств до ладу ставали нові фабрики і заводи. Напередодні війни у Львові діяло 104 заводи, 145 фабрик, 225 інших підприємств, на яких працювало 46 126 робітників (стор. 40).

Однак за час «господарювання» фашистів економіка міста була майже повністю зруйнована. Перед обласною партійною організацією знову постало завдання в надзвичайно складних умовах всенього часу і загострення класової боротьби мобілізувати трудящих на відбудову народного господарства, щоб закласти фундамент для його дальшого розвитку.

Важливе значення для індустріалізації міста мали постанови партії і Радянського уряду про економічний розвиток Львова і області. В них висувалося завдання збудувати у місті автоскладальний, велосипедний, паровозовагоноремонтний, сільськогосподарських машин, віконного скла, телеграфно-телефонної апаратури, інструментальний заводи, трикотажну, взуттєву, бавовнопрядильну і макаронну фабрики та інші підприємства. В книзі наводяться яскраві факти героїчної праці трудящих, розкриваються труднощі, що стояли перед партійними організаціями.

У спеціальному параграфі висвітлюється

братерська допомога народів СРСР трудящим Львова, яка дала змогу за винятково короткий строк здійснити індустріалізацію в західних областях України. Проте багато матеріалів з даного питання чомусь використано в інших параграфах (стор. 93, 102—117 та ін.). На нашу думку, доцільно було б внеску братніх республік в індустріалізацію Львова присвятити спеціальний розділ, а не параграф.

Позитивною рисою монографії є те, що в ній робиться спроба проаналізувати кількісний та якісний склад партійної організації і робітничого класу, однак автору

необхідно було значно більше уваги приділити змінам, які відбувалися в них, за національністю, віком, статтю, освітою тощо.

За порівняно короткий час докорінно змінилася галузева структура промисловості міста. На 1955 р. порівняно з 1939 р. питома вага продукції металообробної промисловості збільшилася майже у 3 рази.

Книга М. Черниш є значним внеском у наукову розробку історії Компартії України, розвитку промисловості республіки.

Б. П. Ковалевський,
В. Ф. Панібудьласка

І. І. ЛАДИВІР.

ВКЛАД УЧЕНИХ АН УРСР
У ПЕРЕМОГУ НАД ФАШИСТСЬКОЮ
НІМЕЧЧИНОЮ,

вид-во «Наукова думка»,
К., 1970, 174 с.

Велика Вітчизняна війна виявила непереможну силу соціалістичного ладу, чудові якості радянських людей, які зробили, здавалося б, неможливе для захисту своєї Батьківщини від ненависного ворога. Тому її події завжди будуть предметом особливого інтересу і посиленої уваги. У монографії І. І. Ладивіра висвітлено діяльність Академії наук УРСР у роки Великої Вітчизняної війни. Вивчення цього питання має важливе наукове й політичне значення, оскільки АН УРСР зробила значний внесок у загальнонародну боротьбу з фашистською Німеччиною та її сателітами. Цій проблемі було присвячено окремі дослідження, але вони не давали більш-менш повної картини про подвиг учених України. Тому праця І. І. Ладивіра заслуговує на особливу увагу.

Автор ввів до наукового обігу велику кількість нових матеріалів, що значною мірою сприяло докладнішому висвітленню теми. Зібрані автором спогади наукових співробітників, які в роки війни працювали в інститутах АН УРСР, а також тих, що перебували на фронтах, дали змогу уточнити і доповнити монографію цінними фактами.

У першому розділі праці — «Перебудова на воєнний лад» висвітлено роботу АН УРСР на початку війни та евакуацію наукових установ у східні райони країни. Яскраво показано заходи партійних та урядових органів щодо мобілізації усіх сил на відсіч ворогу, перебудови діяльності установ Академії з метою подання максимальної допомоги Радянській Армії, висвітлено полум'яний патріотизм учених Радянської України. Уже в перші дні війни інститути переклювалися на розробку оборонної тематики, встановлювали тісні зв'язки з військовим командуванням, подаючи без-

посередню допомогу діючій армії. Інститути АН УРСР розгорнули широкі комплексні дослідження, встановили творчі зв'язки з 323 організаціями, в тому числі з 48 урядовими установами і наркоматами і 107 промисловими підприємствами і електростанціями. Наведені в монографії матеріали свідчать, що швидке відновлення роботи установ АН УРСР стало можливим завдяки величезній допомозі українським вченим з боку Комуністичної партії і Радянського уряду, а також місцевих партійних і радянських органів. Постійну увагу до АН УРСР і піклування про роботу її установ проявляли ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР.

У другому розділі праці — «Все для фронту» розкривається безпосередня участь співробітників Академії у бойових операціях, діяльність українських вчених щодо зміцнення радянського тилу. Слід зазначити, що І. І. Ладивір виконав значну за обсягом роботу, виявляючи матеріали прес-співробітників АН УРСР — учасників Великої Вітчизняної війни. Це дало йому змогу навести численні факти їх героїзму в лавах Радянської Армії, партизанських заганах, підпіллі. Ці факти раніше зовсім не висвітлювалися в пресі або були мало відомими. Вони безперечно збагачують книгу і викликають почуття гордості за радянську інтелігенцію. Проте, слід зазначити, робота у цьому напрямі ще не завершена.

Автор виділив і показав головні результати роботи інститутів АН УРСР щодо удосконалення озброєння і розширення його виробництва, а також створення нових медичних препаратів. Безпосереднє керівництво діяльністю Академії у цьому напрямі здійснював Науково-технічний комітет сприяння обороні, створений при Президії АН УРСР і очолюваний президентом АН УРСР академіком О. О. Богомольцем.

У монографії значну увагу приділено характеристиці досягнень Інституту електроварювання. Показано також успіхи інститутів АН УРСР у вирішенні проблем літально- і моторобудування, проектування приладів для радіолокації і пеленгації тощо.

Автор висвітлив також досягнення вчених АН УРСР у галузі медичної науки. У роки Великої Вітчизняної війни вони створили ряд медичних препаратів, розробили нові методи лікування поранених, що дало змогу врятувати життя багатьом тисячам радянських людей.

Чимало місця у рецензованій праці відведено також показу діяльності українських вчених по зміцненню тилу, розгортанню промислового будівництва у східних районах країни.

Значну роль в ідейно-патріотичному вихованні радянських людей у душі непримирної ненависті до ворога і незламної впевненості у перемозі відіграли численні праці та агітаційно-масова робота істориків АН УРСР.

Ряд наведених І. І. Ладивіром матеріалів свідчить, що в Академії наук України уже з початку 1942 р. розроблялися проблеми, пов'язані з майбутньою відбудовою народного господарства республіки, зруйнованого німецько-фашистськими загарбниками.

Значна частина монографії присвячена діяльності Академії після повернення на визволену Україну (навесні 1944 р.). Перед реєвакацією більшість інститутів АН УРСР за рішенням Радянського уряду було розміщено у Москві. Автор висвітлює також і їх роботу.

І. М. КУЛІНИЧ. УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ.

вид-во «Наукова думка»,
К., 1969, 276 с.

Німецький імперіалізм і фашизм завдали стільки лиха українському народові, що згадка про українсько-німецькі відносини у багатьох радянських людей асоціюється насамперед із страхіттями війни. Дійсно, в історії цих відносин було багато трагічних сторінок. Проте не слід ставити знак рівняння між поняттями німецький мілітаризм і німецький народ, а горезвісним «Дранг нах Остен» не вичерпується зміст зв'язків між Німеччиною і народами Радянського Союзу. Можна навести чимало прикладів добросусідства і доброзичливості у взаєминах між німцями та українцями.

Грунтове дослідження відомого українського історика-германіста І. М. Кулінича починається з екскурсу в сиву давнину, в часи існування Київської Русі, яка підтримувала інтенсивні економічні та політичні зв'язки з німецькими землями, а Київ торгував з німецьким містом Регенсбургом. Проявом тісних контактів між цими народами було поширення на Україні середньовічного міського або так званого магдебурзького права. Кияни і гості української

Дослідник переконливо показав, що завдяки самовідданій праці колективу науковців та величезній допомозі радянських і партійних органів, насамперед ЦК КП(б)У і Раднаркомом УРСР, інститути АН УРСР швидко відновили свою діяльність і негайно включилися у виконання надзвичайно важливих завдань, що стояли перед радянським народом у завершальний період Великої Вітчизняної війни.

Виявлення та аналіз численних документів дало змогу показати яскраву картину трудових звершень співробітників АН УРСР у період Великої Вітчизняної війни.

Авторові, безперечно, вдалося виконати поставлене перед собою завдання. Однак монографія має й певні вади, зокрема, слід було б висвітлити зв'язки АН УРСР з вченими братніх республік. У праці трапляються також неточності науково-технічного характеру.

Проте окремі недоліки не зменшують цінності рецензованої книги, що є серйозним вкладом у радянську історичну науку. Дальшим розвитком досліджень у цьому напрямі, очевидно, має бути вивчення вкладу всіх наукових сил республіки у справу перемоги над німецько-фашистськими загарбниками.

Ю. О. Анісімов,
М. М. Матійко

столиці милуються архітектурними спорудами, автором яких був відомий архітектор, німець за походженням, Й.-Г. Шедель. Діяльність Шеделя та деяких інших німецьких митців — славна сторінка в історії українсько-німецьких культурних зв'язків.

Автор рецензованої праці показує великий інтерес основоположників наукового комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса до історії і суспільно-політичного розвитку України, діяльність перших популяризаторів марксизму на Україні — С. А. Подолінського і М. І. Зібера.

У монографії розповідається про ознайомлення німецької громадськості з творчістю Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки та інших українських письменників і поетів, про навчання у Лейпцігській консерваторії видатного українського композитора М. В. Лисенка тощо.

Багато уваги автор приділяє участі німців-інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні в 1918—1920 рр. Цьому питанню присвячено окремий розділ книги. Значну роль у революціонізуванні німецьких солдат і військовополонених відіграла діяльність німецьких комуністичних груп при РКП(б) і КП(б)У, про яку вперше докладно розповідає автор. Боротьба кращих силів німецького народу в складі інтернаціональних частин Червоної Армії проти інтервентів, революційна діяльність німе-

цьких комуністів серед німецького населення на Україні були яскравими проявами пролетарського інтернаціоналізму.

У спеціальному розділі монографії всебічно аналізуються українсько-німецькі відносини в 1920—1932 рр. Розкриваючи взаємовигідність економічних контактів, автор не залишає поза увагою і труднощі, що випливали з антирадянської політики великої буржуазії. В роки соціалістичної індустріалізації значного розмаху набули науково-технічні зв'язки, що здійснювалися шляхом обміну візитами спеціалістів, організації спільних проектних бюро, проведення «тижнів техніки» тощо. На початку 30-х років у будівництві народногосподарських об'єктів та налагодженні виробництва на промислових підприємствах України брали участь понад 2 тис. іноземних спеціалістів і робітників, переважно німецьких.

І. М. Кулінич докладно висвітлює українсько-німецькі наукові контакти. «Українські медики, фізіологи, математики, біологи, хіміки, астрономи, економісти, історики та представники інших галузей науки, — пише він, — часто відвідували Німеччину, знайомилися з найновішими досягненнями, з роботою інститутів, лабораторій та інших наукових установ, встановлювали особисті контакти з німецькими колегами. Частиною гостями були й німецькі вчені на Україні» (стор. 152).

У монографії вперше в історичній літературі розкрито діяльність представництва Наркомосвіти УРСР у Берліні на початку 20-х років, зв'язки в галузі кіномистецтва. Автор зупиняється на ролі створеного в 1926 р. Всеукраїнського товариства культурних зв'язків із закордоном у розвитку культурного обміну між Україною та Німеччиною, контактах українських і німецьких письменників та журналістів.

Четвертий розділ книги присвячений інтернаціональній солідарності українського та німецького пролетаріату в 1920—1932 рр., зокрема діяльності створеного у Берліні Комітету робітничої допомоги Радянській Росії, збирання німецькими трудящими коштів для Радянської країни, виготовленню ними інструментів і машин, необхідних для відбудови народного господарства Країни Рад. Українські трудящі також неодноразово подавали допомогу німецькому пролетаріату в боротьбі проти буржуазної та юнкерської реакції, відправляючи кошти і продовольство для страйкуючих робітників, для сімей ув'язнених гірників тощо. В праці описано візити до Радянського Союзу німецьких робітничих делегацій, що сприяли зміцненню інтернаціональних зв'язків.

Оцінюючи значення контактів між робітниками СРСР і Німеччини, І. М. Кулінич підкреслює, що «пролетарська солідарність українських трудящих з німецьким робітничим класом у 20—30-х роках допомагала радянським людям у будівництві нового соціалістичного ладу, а німецьким пролетарям — у їх боротьбі проти експлуатації, мілітаризму і підготовки війни» (стор. 238).

В останньому розділі монографії розкрито боротьбу німецьких антифашистів проти гітлеризму і війни. На великому фактичному матеріалі автор показує солідарність кращих представників німецького народу з трудящими Радянського Союзу в роки терору. «Навіть в умовах кривавого фашистського терору, — пише він, — а згодом у вогні другої світової війни зерно дружби і пролетарської солідарності між радянськими і німецькими трудящими не було знищено» (стор. 243). В групах Опору, у в'язницях та концентраційних таборях сотні тисяч німецьких антифашистів захищали національну честь свого народу. І. М. Кулінич описує участь українців у німецькому русі Опору, діяльність Національного комітету «Вільна Німеччина», називає імена німецьких робітників і селян, які в умовах фашистської диктатури допомагали радянським людям, вивезеним до Німеччини.

Автор розвінчує намагання фальсифікаторів історії протиставити ці народи одні одному, посягти ворожнечу між ними, очорнити зовнішню політику СРСР та його відносини з Німецькою Демократичною Республікою.

Наявність у рецензованій монографії великого історіографічного огляду також свідчить про її оригінальність, а іменний покажчик і резюме російською та німецькою мовами значно полегшують користування книгою.

Звичайно, не всі етапи і напрями українсько-німецьких історичних зв'язків всебічно висвітлені автором. Є в книзі й інші недоліки. Беззастережне посилання І. М. Кулінича на публічні висловлювання німецького посла в СРСР Герберта фон Дірксена (стор. 133, 134, 136, 146, 199, 202) може створити враження, що він був другом Радянського Союзу, хоч відомо, що останній вірно служив імперіалістичній Німеччині і гітлерівському фашизму, був одним з організаторів «антикомінтернівського пакту». В розділі про українсько-німецькі добросусідські відносини 1920—1932 рр. автор нечітко виділив етапи розвитку економічних, наукових та культурних взаємозв'язків, не завжди визначив причини їх погіршення. Окремим підрозділом книги, зокрема присвяченим контактам у галузі науки і культури, бракує висновків і узагальнень. Навряд чи правильним є твердження автора про те, що поширення магдебурзького права на Україні було проявом *духовного* спілкування українського і німецького народів (стор. 29).

В цілому монографія І. М. Кулінича, в якій вперше в українській радянській історіографії висвітлено українсько-німецькі історичні зв'язки, заслуговує високої оцінки. Вона сприятиме інтернаціональному вихованню трудящих, зміцненню дружби і співробітництва між народами Радянського Союзу і Німецької Демократичної Республіки.

А. Ф. Кізенко

**В. АЙЗЕНШТАДТ.
РУССКАЯ СОВЕТСКАЯ
ИСТОРИЧЕСКАЯ ДРАМАТУРГИЯ,**

ч. I, 1917—1929 гг., Харьков, 1969, 139 с.

«Народ повинен знати свою історію, і театр — великий помічник йому в цьому», — писав А. В. Луначарський у 1919 р.

З перших же років після перемоги Жовтневої революції видовищні форми активно застосовувалися для пропаганди історичних знань, популяризації революційних традицій, розповіді про віковичну боротьбу пригноблених з гнобителями. Цій меті служили масові видовища на вулицях і майданах, драматичні спектаклі, театралізовані агітсуди і святкові процесії.

Доцент Харківського інституту культури В. Айзенштадт у рецензованій праці зробив спробу (і спробу в цілому вдалу) простежити процес формування історичної драми, становлення її ідейно-художніх принципів, набуття естетичного досвіду, необхідного для глибокого і правдивого розкриття минулого в його живих зв'язках з сучасністю.

Автором рецензованої праці використана різноманітна література, деякі матеріали введені в науковий обіг вперше. Книга приваблює рядом цікавих спостережень і висновків, зокрема щодо різних аспектів відтворення минулого в художній літературі. Відзначимо лише один аспект цієї серйозної праці — зв'язок історичної драматургії з історичною наукою. Слід сказати, що це одна з провідних тем даної книги, і саме в ній полягає своєрідність авторського підходу до досліджуваної проблеми.

Уже в перші роки Радянської влади історична драма відобразила буквально всі періоди історії людства. З незвичайною масштабністю і широтою охоплення явищ вона розповіла про історію народних мас, розвиток класової боротьби, «переносила читачів і глядачів з стародавньої Греції і Риму на барикади Паризької Комуні, робила їх свідками повстань Спартака і Разіна, подій французької революції і подвигу Кампанелли, повалення монархії в Англії XVII століття і вибухів обурення середньовічних ремісників» (стор. 23.).

Тверезо оцінюючи драматургічні твори перших років революції, дослідник підкреслює їх важливу роль у справі розповсюдження основних історичних знань. В період, коли радянська історична наука робила свої перші кроки, театр допомагав масам узнати правду про минуле і наперед про його революційні сторінки.

В 20-і роки у розвитку драматургії відбулися суттєві зміни. Замість агітдрами, що шукала передусім спільності між минулим і сучасним, ігнорувала «архівний порох», історичну деталізацію, ведучим стає тип п'єси-хроніки, побудованої на

точній реконструкції фактів, документів, мемуарних свідств.

Праці радянських істориків починають впливати на вирішення тих чи інших мотивів в драматургії. Переконливо показує В. Айзенштадт у монографії, як інтерес до діяльності південних декабристів, до таких фігур, як Пестель або Луїнін у драмах 20-х років, було підказано дослідженнями М. М. Покровського, М. В. Нечкіної та інших істориків. Разом з тим драматурги не були пасивними ілюстраторами наукових тверджень та відкриттів. Вони іноді вступали в пряму полеміку з ученими, і не завжди істина була на боці останніх. Не розділяла більшість драматургів і різкого протиставлення південних декабристів північним, як переважно красномовцям, що було характерним для М. М. Покровського. «Якщо в рухові декабристів було що-небудь справді революційне», — писав М. М. Покровський у 1926 р., — то його слід шукати в «Південному товаристві»². Взагалі прагнення опиратися на факти, перевірити ними кожен гіпотезу, відкинувши ту, яка цим фактам не відповідає — характерна і приваблива риса даної книги. З цієї точки зору цікавим є розділ про драму К. Треньова «Пугачовщина» (1925 р.), побудовану на великому і новому документальному матеріалі.

Дбайливе прагнення виявити і проаналізувати історичні джерела окремих художніх творів служать автору книги не лише засобом встановлення ступеня об'єктивності, правдивого розкриття минулого, але й дають можливість зрозуміти задум письменника, його суб'єктивну трактовку певного історичного характеру чи колізії.

Знайшовши власну і безперечно плідну точку зору на об'єкт свого дослідження, автор не уникнув і певних недоліків. Часом надто велика увага приділяється творам, які, можливо, і не позбавлені деякої пізнавальної цінності, але не стали провідними у художній літературі. Прагнення охопити якомога ширше коло літературних пам'яток приводить іноді до зниження естетичних критеріїв, до серйозної розмови про твори, які того не заслуговують. Так, не слід було стільки уваги приділяти явно розрахованим на обивательські смаки творам типу «Петр III и Екатерина II» або вже зовсім антихудожній і антиісторичній стряпні якогось Казанцева «Юда із Каріота». Велика кількість назв і характеристик в окремих випадках не стільки прояснює, скільки затемнює думку, заважає чітко окреслити головне русло розвитку історичної драматургії.

Розповідаючи про спекулятивні мелодраматичні витвори «царів і царичь», що з'явилися на сцені в роки непу, дослідник справедливо відзначає, що і ці так звані «дворцові п'єси» «також опирались на певні історичні концепції. Го-

² М. Н. Покровский, Декабристы. Сб. статей, ГИЗ, 1927, стор. 59.

¹ «Вестник театра», 1919, № 36, стор. 3.

ловним чинном, на ті з них, де основним об'єктом історії незмінно залишалась особа государя» (стор. 131). Але це мимохідь кинуте зауваження, по суті, повисає в повітрі, оскільки глибоко це аналізується і не підкріплюється конкретними доказами. Проте це положення давало можливість автору проникнути в саму суть явища, розкрити його ідейно-теоретичні джерела.

Не зовсім зрозуміло, чому автор залишив поза увагою п'єси про першу російську революцію. Ця тема по праву займала важливе місце в драматургії 20-х років і без аналізу її загальна картина залишається не повною.

Слід було і більш чітко, чим це зроблено у вступному розділі книги, визначити сам жанр історичної драми. Тут дослідник пише: «В історичній драмі мова йде про минуле, відділене від автора більш чи менш довгою дистанцією» (стор. 5). Таке визначення досить розпливчате. Крім того, сама по собі «дистанція часу» ще не робить твір історичним. Згадаємо хоча б «Трьох мушкетерів» О. Дюма. Про специфіку жанру історичного роману (драми)

йдуть суперечки, тут багато дискусійного. І все ж більш чіткі дефініції необхідні, щоб більш ясно визначити коло досліджуваних питань.

На світанку історії радянської держави, у 1919 р. О. М. Горький висунув грандіозний план театральних інсценувань всього минулого людства. В ті ж роки А. В. Луначарський мріяв про те, щоб вся світова історія «пройшла через майстерню драматурга-марксиста і була перекарбована в тисячі і тисячі образів та картин»³.

Радянське мистецтво немало вже зробило в цьому напрямку, але далеко не все. Показуючи у своїй книзі плідність співдружності історичної науки і історичної драматургії, В. Айзенштадт підводить читача до висновку про необхідність використання цього досвіду і сьогодні. Від співробітництва письменників з істориками завжди вигравали і наука, і література.

С. А. Піналов

³ А. В. Луначарський о театре и драматургии, т. I, М., 1958, стор. 440.

А. Ф. ХАЦКЕВИЧ.
СОЛДАТ БЕЛИКИХ БОЕВ,
изд-во «Наука и техника»,
Минск, 1970, 477 с.

Монографія О. Ф. Хацкевича про життя та діяльність визначного партійного і державного діяча, соратника В. І. Леніна, славного сина польського народу Ф. Е. Дзержинського вийшла третім виданням. Перше побачило світ 1961 р. і одержало високу оцінку науковців, радянської і польської громадськості. Позитивною рисою нового видання, як відзначила у передмові дружина Фелікса Едмундовича С. С. Дзержинська, є його строга наукова документальність, логічна послідовність викладу матеріалу.

Книга доповнена новими матеріалами, що зберігаються в архівах СРСР і ПНР, опублікованими і неопублікованими спогадами сучасників Ф. Е. Дзержинського. В монографії є багато маловідомих або зовсім не відомих раніше фактів про зв'язок Ф. Е. Дзержинського з польським революційним рухом. Автору вдалося показати невтомну політичну і організаторську діяльність Ф. Е. Дзержинського, його стиль і методи керівництва, духовний світ цієї кришталеві чистого, трудолюбивої, скромної людини, беззавітно відданої справі великого Леніна.

У праці О. Ф. Хацкевича наводиться багато не відомих раніше фактів про керівництво Ф. Е. Дзержинським боротьбою орга-

нів ЧК України проти націоналістичної контрреволюції, махновщини, політичного бандитизму, а також про його роль у відбудові вугільної промисловості, транспорту республіки, зміцненні південно-західного кордону Країни Рад. Автор використав нові документи, що проливають світло на діяльність Ф. Е. Дзержинського на посаді начальника тилу Південно-Західного фронту (1920 р.), де він проявив себе як талановитий воєначальник і здібний тактик військової справи.

В липні 1920 р. радянські війська підійшли до кордонів Польщі. Автор монографії всебічно висвітлює діяльність Ф. Е. Дзержинського в Польбюро ЦК РКП(б) і Польревкомі.

Закінчилася війна. Радянська країна почала відбудовувати народне господарство, але внаслідок розрухи на початку 1921 р. її охопила паливна криза. Автор розповідає, як за дорученням ЦК РКП(б) Ф. Е. Дзержинський виїхав у Донбас. Перебуваючи у січні—лютому на Україні, він як член особливої комісії Раднаркому УРСР по паливу і продовольству сприяв збільшенню видобутку вугілля, його доставці в промислові центри.

Рецензована книга не позбавлена недоліків. У ній не висвітлена роль Ф. Е. Дзержинського в розгромі Всеукраїнського повстанккому — петлюрівського центру на Україні, боротьба чекістів, очолюваних Феліксом Едмундовичем, проти АРА (Американська організація допомоги) і сіоністської організації Джойнт у 1921—1922 рр. Автор чомусь навіть не згадує про рішення

наради керівників апарату ЧК України з питань зміцнення південно-західного кордону України Рад, яка відбулася в Одесі влітку 1921 р. Проте ці недоліки не впливають на загальну позитивну оцінку дано-

го дослідження. Книга буде корисною для дослідників, викладачів, партійного і комсомольського активу.

В. Д. Голіченко

М. ДМИТРИЕНКО. РЫЦАРЬ БЕЗ МЕЧА,
вид-во «Мистецтво», К., 1970, 407 с.

XIII Міжнародний конгрес історичних наук у Москві переконливо продемонстрував, який величезний інтерес викликає нині докладна біографія історичного діяча. І це не дивно. Дедалі зростаючий потік інформації про дійсність впливає на дослідження історика так, що поступово з його праці зникає конкретна людина. Справедливою реакцією на це «знеособлення» історії є посилення інтересу до історичної біографії. У зв'язку з цим книга М. Ф. Дмитрієнко заслуговує всілякого схвалення.

Авторка викладає життєвий шлях великого художника в строгій хронологічній послідовності, на широкому тлі історичних подій в Іспанії та міжнародних відносин першої половини і 50-х років XVII ст. Червоною ниткою через усю книгу проходить думка про невпинне вдосконалення майстерності Веласкеса, розширення кола його громадських інтересів. Він широко розкритим, допитливими очима побачив з оточуючого середовища життя рідної Іспанії значно більше, ніж інші його сучасники. А головше: він блискуче змалював засобами образотворчого мистецтва неперевершені картини історичної дійсності.

Отже книга М. Ф. Дмитрієнко привертає увагу істориків до такої важливої для всіх періодів історичної дисципліни як іконографія, що займається вивченням різноманітних зображень осіб, подій, місцевостей. До випадення фотографії найважливішим матеріалом для іконографії були твори живопису, графіки, скульптури. Саме такої доби стосується біографія Веласкеса. Його твори — придворного художника — залишили багато образотворчих свідчень про час правління Філіппа IV в Іспанії. Художнику належить ціла галерея портретів короля, членів королівської сім'ї, придворних, блазнів, простих людей Іспанії, зокрема ткаць, водоносів, кухарок та ін. Справедливо відзначав видатний іспанський і французький художник Пабло Пікассо, що «сьогодні Веласкес дає нам уявлення про людей його часу... Ми не можемо уявити іншого Філіппа IV, ніж створеного Веласкесом...» Дійсно, твори великих майстрів пензля мають ту велику перевагу перед індиферентною фотографією, що передають не лише зовнішні риси зображуваного в певний момент, а й його внутрішній світ.

Відзначимо, що авторка дуже вправно і чітко викладає зміст, ідею картин Веласкеса. Це підтверджує порівняння з вміще-

нни в книзі репродукціями. Шкода лише, що у виданні «Мистецтва» таких репродукцій дуже мало, немає жодної кольорової, тоді як М. Ф. Дмитрієнко так багато і цікаво пише про майстерне володіння Веласкесом саме кольоровою гамою.

Надзвичайно цікаві відомості, особливо для археологів, вміщено про архітектурні пам'ятки. Авторка докладно знайомить читача з шедеврами зодчих, митців Севільї, Кордови, Толедо, Мадрида, Барселони, Венеції, Флоренції, Болоньї, Рима, Неаполя та ін. І це цілком виправдано: великому художнику багато дало для його розвитку ознайомлення з цією багатющою мистецькою спадщиною.

Та найбільша заслуга авторки — створення цілком історично вірогідного образу великого іспанського художника, який на все життя зберіг повагу і любов до простих трудівників. Це красномовно підтверджує вся його розмаїта й багата творчість. В книзі переконливо показано, що, будучи на державній службі, художник виявив себе розумним і далекоглядним діячем, виконував відповідальні доручення короля, особливо стосовно мистецьких справ. Яскраво розкрито дружні зв'язки Веласкеса з іспанськими передовими митцями, письменниками, а також дуже докладно — з італійськими. Отже головного героя книги подано у тісному зв'язку з його епохою, її найкращими, прогресивними силами. Правда, іноді М. Ф. Дмитрієнко загато захоплюється переліком імен художників, письменників, учених (стор. 41, 223, 224, 321, 326 та ін.), не розкриваючи діянь всіх їх, а тим більше безпосереднього відношення до них Веласкеса.

Нас зокрема зацікавило питання про ставлення художника до історії. Як свідчить авторка, він з великою повагою ставився до цієї галузі знань, вивчав історичні праці, хроніки, знайомився з архівними документами. Це особливо добре показано на прикладі створення картини «Здача Бредни», де яскраво відображено історичний зміст події і правдиво дано характеристику її учасників.

Авторка наводить і загальні думки художника про історію: «Історія завжди жива, як живі пам'ятки минулого, з якими треба також вміти розмовляти. Рукописи мають магичну силу. Вони викликають у сучасне давно минулі події» (стор. 183).

У рецензованому виданні в порівнянні з книгою, опублікованою в серії «Жизнь замечательных людей»¹, значно посилено

¹ М. Дмитрієнко. Веласкес, М., 1965.

саме історичний аспект. Праця збагатилась змістовними розділами про вигнання морисків з Іспанії в 1609 р., про Христофора Колумба, про мистецькі пам'ятки Мадрида, Ватикану і Рима, про війну Філіппа IV в Каталонії. Висвітлення цього допомагає читачеві краще зрозуміти життєвий і творчий шлях живописця, наповнює твір більшим історизмом.

Робота історика над біографією нагадує реконструкцію археологом напівзруйнованої архітектурної чи якоїсь іншої матеріальної, речової пам'ятки. Як археолог не має в своєму розпорядженні багатьох деталей, частин, але має розповісти про ціле, так і наш історик, володіючи порівняно невеликою кількістю відомостей про людину, особливо якщо вона жила три століття тому, повинен створити докладний життєпис. Як ми вже показали, М. Ф. Дмитрієнко успішно справила з цим завданням. Хотілося б особливо вітати авторку за її дуже обережне, сповнене поваги ставлення до інтимних сторін життя великого художника, до його особистих почуттів. Це саме та сфера, про яку залишається найменше документальних свідчень і яка, таким чином, відкриває біографу великі можливості для найрізноманітніших здогадок. Авторка аж ніяк не зловживає цим. Вона концентрує увагу на головному в житті Веласкеса, на тому, що становить загальносупільний інтерес.

Правда, не завжди, на наш погляд, правильно в книзі визначено місце подачі певного матеріалу. Так, напевно чи міг спри-

йняти 10-річний Дієго Веласкес докладну розповідь старого мавра про походження, діяльність, наукові та мистецькі досягнення морисків в Іспанії (стор. 37—42). Нам здається, що краще було б подати цей матеріал значно далі, в розділі «Змагання», де йдеться про створення художником для конкурсу 1627 р. картини на історичну тему «Вигнання морисків з Іспанії 1609 р.».

Книга М. Ф. Дмитрієнко написана живою, привабливою мовою. Однак іноді зустрічаються окремі стилістичні огріхи, помилки. Так, на стор. 285 зазначається, що з Іспанії XVII ст. «народжувався у муках новий буржуазний порядок». Напевно, слід було писати про зародження в надрах феодалізму буржуазних суспільних відносин. Авторка пише, що раз на тиждень Філіпп IV відвідував усипальню своїх предків, а далі додає: «І так протягом 63 днів на рік» (стор. 349). Проте відомо, що рік м. б. 52 тижні. Зустрічаються невдавні описуваній добі сучасні терміни «лідер», «лісопарк», «перебудова» (стор. 109, 250, 362).

Книга М. Ф. Дмитрієнко «Лицар без меча» є цінним вкладом не лише до мистецтвознавства, а й до історичної науки. Вона збагачує наші уявлення про славетного художника Дієго Веласкеса, зокрема про його добу, що характеризується у нерозривному зв'язку з долею головного героя. Приємно відзначити, що українські радянські історики включаються у дослідження кращих здобутків світової культури.

А. В. Санцєвич.

Хроніка та інформація

ПРИСВЯЧЕНО 100-РІЧЧЮ ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ

12 березня у Вищій партійній школі при ЦК КП України відбулася наукова сесія, присвячена 100-річчю Паризької Комуні. Її скликали Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вища партійна школа при ЦК КП України, Інститут історії АН УРСР, Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР.

Сесію відкрив директор Інституту історії партії ЦК КП України доктор філософських наук, професор І. Д. Назаренко. 18 березня 1871 р. не тільки Францію, а й увесь світ розбудив клич «Хай живе Комунізм!», сказав промовець. Паризька Комуні — одна з героїчних сторінок в історії міжнародного робітничого руху. Справу, за яку боролися комунари, продовжують революціонери усього світу.

З доповіддю «Паризька Комуні — перша пролетарська революція» виступив директор Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР А. Д. Скаба. Трудящі нашої країни, сказав він, як і вся прогресивна громадськість світу свято шанують пам'ять героїв Паризької Комуні. Ще в 1896 р. у зв'язку з 25-річчям Комуні члени створеного В. І. Леніним «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» звернулися з привітанням до паризьких робітників. Вітальні адреси направили також 605 робітників Москви — представники 28 фабрик і заводів. Доповідач докладно розповів про історію проголошення й діяльність Комуні. Не зважаючи на те, що вона проіснувала лише 72 дні, її політичне та історичне значення надзвичайно велике. Всі економічні й соціальні заходи Комуні було здійснено в інтересах трудящих. Перша пролетарська революція справила значний вплив на подальший розвиток боротьби трудящих усього світу. «Грім паризьких гармат, — говорив В. І. Ленін, — розбудив найвідсталіші верстви пролетаріату... і всюди дав

поштовх до посилення революційно-соціалістичної пропаганди. Ось чому справа Комуні не вмерла... Справа Комуні — це справа соціальної революції, справа повного політичного і економічного визволення трудящих, це справа всесвітнього пролетаріату. І в цьому резюмівні вона безсмертна» (В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 110).

Тема доповіді ректора ВПШ при ЦК КП України, члена-кореспондента АН УРСР А. Т. Чеканюка — «В. І. Ленін про історичний досвід Паризької Комуні». Доповідач зазначив, що протягом усієї революційної діяльності В. І. Ленін звертався до досвіду Паризької Комуні, всесторонньо дослідивши її суперечності, помилки і труднощі. Така увага вождя до історичного досвіду Комуні підпорядковувалася завданням боротьби за перемогу соціалістичної революції та побудову нового суспільства.

Доповідь «Паризька Комуні і революційний рух в Росії» зробив старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України, доктор історичних наук І. І. Коломійченко, який вказав, що характерна риса Паризької Комуні — інтернаціоналізм. Мужня боротьба трудящих Франції зробила поштовх до боротьби за соціальне визволення в усьому світі, зокрема в Росії. Доповідач навів слова В. І. Леніна, що Паризька Комуні боролася за соціальне звільнення всіх трудящих, усіх принижених і скривджених. Її ідеї справили надзвичайно важливий вплив також на розвиток революційної боротьби в Росії та на Україні.

В роботі наукової ювілейної сесії взяли участь відповідальні працівники ЦК КП України, керівники ряду міністерств і відомств, були присутні також співробітники Генеральних консульств НДР, СФРЮ, УНР і ЧССР у Києві.

В. І. Кучер

*

*

11 березня 1971 р. відбулася ювілейна сесія, присвячена 100-річчю Паризької Комуні. Її провів Інститут історії АН УРСР разом з робітниками київського заводу ім. Паризької Комуні.

Сесію відкрив секретар Радянського рай-

кому Комуністичної партії України П. Г. Білецький, який зазначив, що перша в світі пролетарська революція була взірцем пролетарського інтернаціоналізму і провісником Великого Жовтня.

З доповіддю «В. І. Ленін про Паризьку

Комуни» виступив член-кореспондент АН УРСР А. М. Шлепаков. Він вказав, що подвиг безсмертних комунарів хвилював Ілліча протягом усього життя, а аналіз досвіду першої диктатури трудящих відіграв значну роль у розробці стратегії і тактики пролетарської революції. Взагалі вождь постійно пов'язував уроки Паризької Комуні з завданням світового робітничого і комуністичного руху та революційною боротьбою пролетаріату Росії.

Кандидат історичних наук М. М. Фролкін висвітлює інтернаціональний характер Паризької Комуні та участь у ній наших земляків. Зокрема він докладно розповів про бойовий шлях Анни Пустовойтової (народилася на Житомирщині), яка в лавах польського легіону війська Джузеппе Гарібальді брала участь в італійському повстанні, а також боролася за свободу і незалежність Польщі. У дні Паризької Комуні вона була ад'ютантом Ярослава Домбровського (також уродженець Житомирщини). Саме завдяки її героїзму й самовідданості знамено комуні не впало під градом куль. Слова «Хай живе пролетарська соціалістична республіка і Паризька Комунa», що яскравили на ньому, відгукнулися в серцях російського пролетаріату. Так, 1878 р. у день річниці Паризької Комуні робітники Одеси надіслали вітальну адресу французькому пролетаріату.

Директор київського заводу ім. Пари-

зької Комуні І. М. Білий розповів про історію та революційні традиції заводу (виник в 1871 р.), який за роки Радянської влади перетворився на велике підприємство, оснащене за останнім словом наук і техніки. Воно уже протягом півсторіччя гордо носить ім'я Паризької Комуні. У роки передвоєнних п'ятирічок колектив заводу разом з усім радянським народом брав активну участь у відбудові та розвитку народного господарства республіки. Під час війни робітники підприємства свято зберігали заводський прапор.

З особливою увагою весь колектив заводу стежить за боротьбою трудящих в країнах капіталу, зокрема у Франції. Свідченням уз солідарності було привітання, яке Секретар Загальної Конфедерації Праці Франції Андре Алламі надіслав учасникам сесії та колективу підприємства. Заводському музею, експозиція якого починається матеріалами про Паризьку Комуну, Андре Алламі подарував літографію.

Співробітники бібліотеки Інституту історії АН УРСР до знаменної події підготували спеціальну виставку книг, яка у повному складі експонувалася під час роботи сесії.

Радянські люди з почуттям глибокої вдячності схиляють голови перед пам'яттю славних борців, які «штурмували небо».

Є. П. Степанович

НАУКОВА СЕСІЯ АН УРСР, ПРИСВЯЧЕНА 100-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ А. Ю. КРИМСЬКОГО

13—15 січня у Києві відбулася ювілейна наукова сесія, присвячена 100-річчю від дня народження академіка А. Ю. Кримського, організована Академією наук УРСР. У вступному слові президент АН УРСР академік Б. Є. Патон підкреслив роль А. Ю. Кримського в створенні Української Академії наук, значення його наукових праць, про цінність яких свідчать, зокрема, те, що ювілей А. Ю. Кримського в 1970 р. вшесенс в затвердженій XVI сесією Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО перелік видатних подій, які відзначаються в усьому світі. Віце-президент АН УРСР академік І. К. Білодід відголосив доповідь «Творчий подвиг ученого», в якій глибоко аналізував наукову, педагогічну, громадську діяльність А. Ю. Кримського, зазначивши, що А. Ю. Кримський займає одне з найважливіших місць в історії суспільних наук XIX—XX ст.

На пленарному засіданні були прочитані також доповіді: «А. Ю. Кримський — дослідник і критик української літератури» (О. Є. Засенко), «А. Ю. Кримський як сходознавець і арабіст» (І. М. Смілянська, Москва).

14 січня відбулися засідання секції украї-

ністики (керівник — доктор філологічних наук В. М. Русанівський). З доповіддю «А. Ю. Кримський про деякі проблеми історії України» виступив член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій, який зазначив, що радянські історики, історики зарубіжних соціалістичних країн, прогресивні вчені всього світу з почуттям глибокої вдячності говорять про великий внесок, що А. Ю. Кримський зробив у світову скарбницю історичної науки.

Літературно-художня творчість А. Ю. Кримського розглядалась у доповідях П. Й. Колесинка і Л. А. Каспрука. О. І. Дей доповів про фольклорно-етнографічні праці вченого. Висвітленню питань українського мовознавства в працях А. Ю. Кримського присвятили доповіді: М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, С. І. Головащук, П. Д. Тимошенко, А. А. Москаленко, В. В. Німчук, І. Г. Матвіяс, К. К. Цілуйко, А. П. Непокупний. У заключному слові В. М. Русанівський зазначив, що сесія, присвячена А. Ю. Кримському, є початком великої і серйозної роботи по вивченню його наукової спадщини.

На засіданнях секції сходознавства (ке-

рівник — доктор філологічних наук М. О. Баскаков) учасники ювілейної сесії заслухали і обговорили 22 доповіді, значна частина яких була присвячена історико-культурним аспектам наукової, науково-педагогічної і літературно-критичної діяльності одного з найвидатніших орієнталістів сучасності Агатангела Кримського: «А. Ю. Кримський — дослідник мов Близького і Середнього Сходу» (Г. І. Нікулін), «А. Ю. Кримський — талановитий український перекладач і дослідник літератур народів Сходу» (О. І. Ганусець), «Внесок А. Ю. Кримського у вивчення нової арабської літератури» (Ю. М. Кочубей), «Праці А. Ю. Кримського з іраністики» (Н. О. Кузнєцова, *Москва*), «Наукова і педагогічна діяльність А. Ю. Кримського в Лазаревському інституті східних мов» (А. П. Базяню, *Москва*), «До 100-річчя академіка А. Ю. Кримського (з листів А. Ю. Кримського до В. О. Гордлевського)» (М. О. Баскаков, *Москва*). Історичні аспекти вивчення сходознавчої спадщини визначного вченого були представлені в доповідях Г. Г. Зибіної «А. Ю. Кримський — видатний дослідник історії арабського Сходу», І. Ф. Чернікова «Розробка А. Ю. Кримським питань історії Туреччини» таповідомлення С. М. Алєєва (*Москва*) «Внесок А. Ю. Кримського у вивчення історії культури Азербайджану».

В ряді доповідей секції сходознавства розглядалося коло питань, пов'язаних із проблематикою Третього всесоюзного симпозиуму «Тюркські лексичні елементи у східних і західних слов'янських мовах», скликаного за ініціативою Наукової ради з комплексної проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй», Інституту мовознавства АН СРСР та Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР і приуроченого до сторіччя з дня народження Агатангела Кримського. Тут були, зокрема, заслухані й обговорені доповіді та повідомлення, присвячені головним чином: історико-етимологічному вивченню тюркських лексичних елементів східнослов'янських мов, теорії й практиці складання на-

ціональних, регіональних, ареально-професійних та лексико-тематичних словників тюркізмів, загальнолінгвістичним проблемам з теорії міжмовних контактів і взаємодії мов, білінгвізму і поллінгвізму, фонетико-морфологічних субституцій і семантико-асиміляційних зрушень в умовах іншомовного запозичення на матеріалі тюркських лексичних елементів у слов'янських мовах. З доповіддю «Проект інструкції для укладання національних словників тюркізмів» виступили М. О. Баскаков, Р. В. Болдирев, І. Г. Добродомов (*Москва*), А. Є. Супрун (*Мінськ*), «Проблеми східнослов'янсько-тюркських мовних контактів і взаємодія мов та діалектів Карпатського ареалу» — О. М. Рот (*Ужгород*), «Тюркські лексичні елементи в давньоруських повістях і сказаннях» — В. Д. Аракін (*Москва*), «До питання про татаризми, що увійшли в білоруську мову з татарсько-мусульманських пам'яток» — А. К. Антонович (*Вільнюс*), «З історії тюркізмів у білоруській мові» — А. Й. Журавський (*Мінськ*), «Тюркізми в перших академічних словниках російської мови» — Г. Н. Асланов (*Баку*), «Склад, функціонування й ареали поширення тюркізмів у російських арго» — В. Д. Бондалетов (*Ленза*), «Тюркізми в російській мові мешканців Середньо-азіатського ареалу» — Е. М. Кушліна (*Душанбе*), «Тюркізми в російських назвах хижих тварин» — Д. С. Сетаров (*Кариші*), «Про болгарські елементи української мови» — І. Г. Добродомов, «Тюркізми в «Літописі С. Величка» — Г. І. Халимоненко (*Москва*), «Розпад лексичного мікрополя внаслідок одночасного запозичення» — Г. Ф. Благова (*Москва*), «Семантичні зміни тюркізмів при їх запозиченні» — К. Р. Бабаєв (*Бухара*). В заключному слові М. О. Баскаков, підбиваючи підсумки роботи секції сходознавства, ще раз звернув увагу присутніх на необхідність всебічного вивчення і широкої популяризації літературно-критичної, художньої та наукової спадщини Агатангела Юхимовича Кримського.

Р. В. Болдирев,
Г. І. Нікулін

СЕМІНАР-НАРАДА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

10—12 березня ц. р. у Києві відбувся Республіканський семінар-нарада голів Рад та завідувачів науково-методичними кабінетами при правліннях обласних та Київської і Севастопольської міських організацій Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури.

Центральний та обласні науково-методичні кабінети почали створюватись ще в

минулому році згідно з постановою Президії Республіканського правління товариства від 18 жовтня 1970 р. Ці кабінети повинні вивчати, узагальнювати та поширювати досвід роботи організації Товариства, видавати методичні матеріали, комплексувати наукові бібліотеки, фонди описів і картотеки пам'яток історії та культури тощо.

Семінар-нарада відкрив вступним словом

заступник голови республіканського Товариства Я. П. Петрусенко. З доповіддю «Задання організації Товариства по вивченню та збереженню історико-культурної спадщини радянського народу» виступив голова Ради Центрального науково-методичного кабінету, член-кореспондент АН УРСР Ф. П. Шевченко. Заступник голови Ради Центрального науково-методичного кабінету, кандидат архітектури І. О. Ігнаткія виступив з промовою «Про напрями роботи науково-методичних кабінетів обласних організацій Товариства». Доктор історичних наук Д. Я. Телегін доповів про «Деякі невідкладні завдання обліку і охорони пам'яток археології на Україні». «Наукові засади паспортизації пам'яток архітектури» — назва виступу старшого архітектора Держбуду УРСР Т. В. Кара-Васильєвої. Завідуючий науково-методичним відділом охорони пам'яток при Державному історичному музеї УРСР О. І. Попченко розповів про паспортизацію пам'яток історії та культури; про організацію наукових експедицій слухачів познайомив А. О. Артемов, керівник групи Українського спеціального науково-республіканського управління. Заступник завідуючого Будинком політичної освіти Київського обкому КП України В. Т. Заруда зробив доповідь «Комплектування технічними засобами та

апаратурою науково-методичних кабінетів». З доповіддю на тему «Пам'ятники історії і культури та сучасне містобудування» виступив доцент О. П. Силін, а про «Правову охорону історико-культурної спадщини на Україні» розповів член Київської обласної колегії адвокатів Л. К. Буркацький.

З повідомленням «Напрямок комплектування спеціальних наукових бібліотек обласних організацій Товариства» на семінарі-параді виступила Г. Л. Яблонська; Г. С. Косян розповіла «Про обладнання науково-методичних кабінетів». З доповідями на цю тему слухачів познайомили також із Львівської області І. Д. Ісаєвич, м. Севастополя — О. О. Балавіна, Миколаївської області — С. С. Людковський. В обговоренні доповідей та повідомлень взяла участь представники різних областей республіки.

Учасники семінару-паради познайомилися зі станом вивчення пам'яток Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника, а також з проектом архітектурно-археологічного парку-музею «Старий Київ», що його розробив архітектор А. М. Мілецький.

Учасники паради побували на екскурсії у м. Чернігові.

Ф. Ш.

ДО ЮВІЛЕЮ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Відзначаючи 100-річчя від дня народження Лесі Українки, наукова громадськість Львова провела ряд ювілейних заходів. У бібліотечі АН УРСР було організовано виставку творів Лесі Українки та літератури про неї мовами багатьох народів світу. На урочистих зборах член спілки письменників України Р. М. Лубківський прочитав доповідь «Мотиви творів Лесі Українки». Перед шанувальниками пам'яті славної дочки нашого народу виступили з своїми віршами поети В. Колодій і В. Лучук. Артистка Л. Каганова продекламувала ліричні твори Лесі Українки, а лауреат республіканського конкурсу читців С. Максимчук прочитав твір «На полі крові». Колектив Палацу культури залізничників (художній керівник М. Баран) дав концерт.

У Центральному державному історичному архіві УРСР проведено наукову конференцію. Доповідь «Громадсько-політичні зв'язки Лесі Українки з Львовом» прочитав доцент Львівського ордена Леніна уні-

верситету ім. І. Франка І. А. Денисюк. Кандидат мистецтвознавства М. Л. Білинська виступила з повідомленням «Лесья Українка в музиці». Художник Г. С. Смольський приділив увагу особі письменниці в образотворчому мистецтві, а завідуючий кабінетом фольклористики державної консерваторії ім. Лисенка Ю. П. Сливинський розповів про розшуки дослідниками запису голосу Лесі Українки. Завідуюча відділом архіву П. І. Захарчишина зробила огляд «Лесья Українка в документах і матеріалах львівських архівів та бібліотек». Вона використала також листи з приватних колекцій А. І. Труша та М. Д. Деркача. З своїми віршами та перекладами творів Лесі Українки на німецьку мову виступили Люба Гермак, Галина Маняко та інші. Після закриття конференції її учасники оглянули виставку.

Так громадськість Львова відзначила ювілей Лесі Українки.

О. П. Криль

Н. А. Приходько. — Вклад женщин Украинской ССР в коммунистическое строительство. Автор рассказывает о растущей роли женщин-тружениц республики в развитии всех отраслей народного хозяйства и культуры, приводит интересные цифры и факты, убедительно свидетельствующие о росте производственного, общественного и духовного уровня женщин-тружениц — активных участниц строительства коммунистического общества.

П. Х. Билый — Разгром махновщины. Используя значительный архивный материал и опубликованные источники, автор раскрывает классовые корни анархо-махновщины, показывает ход и этапы борьбы с контрреволюцией, подчеркивая, что разгром маховского бандитизма был осуществлен под руководством Коммунистической партии при братской помощи украинскому народу со стороны трудящихся всех советских республик.

Ф. И. Стеблій. — Восточная Галиция и крестьянское восстание 1846 г. Автор статьи, используя неопубликованные архивные документы канцелярий галицкого генерал-губернатора и губернского управления, освещает историю активной совместной антифеодальной борьбы польских и украинских крестьян за ликвидацию крепостничества в Галиции.

И. Л. Бутыч. — Правила издания исторических документов. В статье кратко излагается история разработки правил издания исторических источников и более детально рассматриваются новые правила (1969 г.). Особое внимание акцентируется на том новом, что они вносят в археографическую практику.

SUMMARIES

N. A. Prikhodko. — Contribution of Women of the Ukrainian SSR to the Communist Building. The author tells of an increasing role of working women of the republic in the development of all branches of national economy and culture, presents interesting figures and facts convincingly testifying to the growth of professional, social and spiritual level of Soviet women — active participants in building of communist society.

P. Kh. Bily. — Defeat of Makhno Movement. Using a considerable body of archival material and published sources, the author reveals the class roots of anarcho-Makhno movement, shows course and stages of struggle with counter-revolution, emphasizing that the defeat of Makhno thuggery was realized under the leadership of the Communist party and with the assistance of working people of fraternal Soviet republics to the Ukrainian people.

F. I. Stebly. — Eastern Galitsiya and Peasant's Uprising of 1846. The author, using unpublished archival documents of the Galitsiya governor-general and province department offices, elucidates the history of active combined anti-feudal struggle of Polish and Ukrainian peasants for liquidation of serfdom in Galitsiya.

I. L. Butych. — Regulations of Publishing Historical Documents. The article deals briefly with the history of development of regulations for publishing the historical sources and new regulations (1969) are considered at greater length. Special attention is paid to that new contribution to the archaeographic practice which is made by these regulations.